

3

4

1985

létünk

**társadalom
tudomány
kultúra**

létünk

TÁRSADALOM, TUDOMÁNY, KULTÚRA

XV. évfolyam, 3—4. szám, 1985. május—augusztus

*„Nem az emberek tudata az, amely létüket,
hanem megfordítva, társadalmi létük az,
amely tudatukat meghatározza.”*

Karl Marx: A politikai gazdaságtan bírálatához
Előszó, 1859.

Forum Könyvkiadó, Újvidék

Szerkesztő bizottság

Arokszállási Borza Gyöngyi szerkesztő
Ing. Bacsi Sándor
Bózsó István
Fehér Kálmán
Fejős I. István magiszter
Gabrić-Molnár Irén magiszter
Dr. Györe Kornél főszerkesztő-helyettes
Illés Lajos műszaki szerkesztő

Dr. Matkovics József

Borislav Martin magiszter
Dr. Rehák László fő- és felelős szerkesztő
Szilágyi Gábor
Dr. Szórád György
Dr. Tóth Lajos
Dr. Várady Tibor

Szerkesztői tanács

Apró László
Dr. Balla Ferenc
Borza József
Csonti János
Dr. Gyüre István
Földessy László
Franc Lajos
Gere Terézia
Gutási Miklós
Dr. Jankovics József
Kelemen Dezső
Dr. Božidar Kovaček
Borislav Martin magiszter

Dr. Mirnics József

Vladimir Popin
Dr. Rehák László
Szilágyi Gábor
Szirovica Antal
Dr. Teleki György
Tóth István, a tanács elnöke
Dr. Vajda József
Zrilić Ilona

Szerkesztőségi titkár
Terényi Zsófia

A fedőlapot

Sáfrány Imre és Szilágyi Gábor tervezte

Készült a Forum nyomdájában, Újvidéken

A szám kéziratának leadási ideje, 1985. május 15.

Megjelent 1985. július 15.

YU ISSN 0350-4158

TARTALOM

	A gazdaságfejlesztés hatékonysága — Kerekasztal-beszélgetés Móra András könyve kapcsán 425	
Rebák László	Marx emberfelfogása, III. rész 459	
	<i>Az 1984-es tanulmány pályázat díjazott dolgozatai</i>	
Hódi Éva	A jugoszláviai magyar társadalomtudományi gondolkodás kialakulása 502	
Beszédes Valéria	A népi műemlékvédelem lehetőségei Martonoson 528	
Simon Zsuzsa	A giccs vonzásában (Lázadás és menedék) 552	
	<i>Nemzetközi szemle</i>	
Sebestyén Imre	A Magyar Szocialista Munkáspárt kongresszusa 583	
Csorba Zoltán	A Francia Kommunista Párt kongresszusa 590	
	<i>Könyv- és folyóiratszemle</i>	
Szám Attila	Vladimir Goati: Korunk politikai pártjai 598	
Beszédes Valéria	Eredmények és feladatok a jugoszláviai magyar folklórkutatásban 602	
Mák László	Az informatika mint gazdaságzilárdítási és/vagy fejlődési tényező (A Pitanja kerekasztal-beszélgetése) 606	
Sebők Zoltán	Mihailo Đurić: Nietzsche és a metafizika 609	
Dobrodolac		
Seregély Tünde	Somogyi Sándor: Az automatikus adatfeldolgozás szervezése 613	
Rebák László	Kardelj életművének széles körű hozzáférhetősége felé 615	

Kerekasztal-beszélgetés

MÓRA ANDRÁS: A GAZDASÁGFEJLESZTÉS HATEKONYSÁGA CÍMŰ KÖNYVE KAPCSÁN

A *Létünk* szerkesztősége 1985. áprilisában kerekasztal-beszélgetést szervezett. Móra András *A gazdaságfejlesztés hatékonysága* című könyve kapcsán. A beszélgetés résztvevői: *dr. Móra András*, a közgazdaságtudományok doktora, a Vajdasági Társult Bank elnöke, *Szecsei Mihály*, az Agros vezérigazgató-helyettese; *dr. Kovács Oszkár*, a közgazdaságtudományok doktora, a Belgrádi Közgazdasági Kar dékánja; *Stjepan Han* egyetemi tanár, a Szabadkai Közgazdasági Kar Közgazdasági Intézetének szaktanácsadója; *Fodor Oszkár*, a közgazdaságtudományok magisztere, a belgrádi Ivo Lola Ribar Szerszámgépgyár munkatársa; *dr. Szórád György*, a közgazdaságtudományok doktora, a Szabadkai Közgazdasági Kar tanára, Szabadka Község Fejlesztési Tanácsának elnöke; *dr. Rehák László*, a társadalomtudományok doktora, a Szabadkai Közgazdasági Kar tanára, a *Létünk* fő- és felelős szerkesztője; *Balla László*, a CECOS szabadkai alosztályának munkatársa; *dr. Bányai János*, az irodalomtudományok doktora, a Forum Könyvkiadó igazgató-főszerkesztője.

Rehák László:

Engedjék meg, hogy a *Létünk* főszerkesztőjeként a legszívélyesebben üdvözljem a jelenlevőket, különösen dr. Móra Andrást, a könyv szerzőjét, valamint dr. Bányai Jánost, a Forum könyvkiadó részlegének főszerkesztő-igazgatóját, aki a beszélgetésünk tárgyát képező könyv megjelentetésére vállalkozó munkaközösséget képviseli. E könyv új szint jelent a Forum könyvkiadásában, hiszen egy szűkebb profilú, tudományos műről van szó, és azt hiszem, hogy egy ilyen jellegű vállalkozás indulását érdemes külön is megjelölni. A *Létünk* szerkesztősége — úgyis mint a folyóiratot kiadó munkaközösség része —, ezért határozott úgy, hogy a könyvek nemcsak egyszerű bemutatására vállalkozik a folyóirat Szemle rovatában, hanem kerekasztal-beszélgetést szervez, ahol hi-

vatott szakemberek szólhatnak a könyvről és a könyvben tárgyalt kérdésekről. Célunk a Létünk olvasói és a rádió hallgatósága körében is tudatosítani a hatékonyság szemlélet szükségességét, valamint kellő tiszteletet és figyelmet tanúsítva a könyv iránt, bátorítani és támogatni az ilyen irányú könyvkiadási tevékenységet. Szecsei Mihály barátomat kértük meg arra, hogy koordinálja a vitát, vitaindító téziseket készítsen, alapgondolatokat vessen fel, ami megkönnyíti majd a beszélgetést.

Bányai János:

Mielőtt elkezdenénk a beszélgetést, szeretném a kiadó nevében én is üdvözölni a kerekasztal résztvevőit. Azért kértem azonnal szót, mert én a témához alig, vagy egyáltalán nem tudok hozzászólni. Az én szerepem tehát valóban csak az, hogy üdvözöljem a szakembereket, akik a gazdaságfejlesztés kérdéseivel, vagy egyáltalán közgazdasági kérdésekkel foglalkoznak, és akik majd Móra András könyvének jelentőségét, értékeit, esetleg hiányosságait, a beszélgetés során kimutatják.

A kiadót két szempont vezérelte, amikor ennek a könyvnek a kiadására vállalkozott. Egy kifejezetten elméleti és egy kifejezetten gyakorlati. Elméletin értem azt, hogy ennek a könyvnek egészen bizonyosan vannak olyan elméleti vonatkozásai, amelyek hozzájárulnak a közgazdasági gondolkodás továbbfejlesztéséhez, másrészt pedig a gazdaságfejlesztés, a gazdasági viszonyok aktualitása az, ami gyakorlati szempontból is fontossá tette, hogy ez a könyv megjelenjen. Elmondhatom azt is, hogy az olvasói érdeklődés várakozáson felüli. Nem számítottunk rá, hogy ilyen érdeklődés lesz a könyv iránt, viszonylag nagy példányszámban fogyott el máris, és azt hiszem, hogy szélesebb körben is érdeklődőkre talál majd.

A kiadó nevében először is megköszönöm, hogy eljöttek és vállalkoztak arra, hogy részt vegyenek a Létünk kerekasztalának beszélgetésében. Remélem, ez nem az utolsó alkalom, hogy a Forum Kiadóval és a Létünk szerkesztőségével találkoznak. Sikert kívánok a párbeszédhez, a nyilvános polémiahoz, mert hisz annak van igazán értelme, ha gondolatainkat és nézeteinket szembesítjük.

Szecsei Mihály:

A magam nevében, de azt hiszem, a jelenlevők nevében is kifejezem köszönetemet, hogy meghívtak erre a kerekasztal-beszélgetésre, egy olyan műnek a méltatására, amely a maga nemében első a hazai magyar nyelvű könyvkiadásban. Meglepett, hogy a könyv máris ilyen nagy példányszámban kelt el. Ha így folytatódik, akkor nemsokára a Móra-könyvből Móra kiadó lesz, majd Móra II. kiadó . . .

A téma komolyságára való tekintettel csak felelősségteljesen kezdhetünk hozzá megvitatásához és a párbeszédhez. Nos, én nagyon szeretnék

polemizálni, amennyiben tudnám, hogy Móra felé olyan követelményt támaszthatok, hogy megold minden olyan alapkérdést, amelyet vagy szándékosan, vagy vizsgálatok, kutatások hiányában nem tett fel könyvében. Ilyen követelményt azonban nem lehet támasztani, tehát más célrendszerből kell kiindulnunk, amikor a könyvet méltatjuk.

Külön köszönöm azt a ki nem érdemelt, megkülönböztetett tiszteletet, hogy koordinálhatom a beszélgetést. Remélem, nem fogom téves irányba terelni még akkor sem, ha mint tervező itt-ott a tervezés felé hajolnék, tudva azt, hogy a tervezés elméletét Jozef Pajestkán kívül még a világon senki sem írta meg.

Mindannyian a tervezést követeljük, nem a gazdaságfejlődés elméletét, és azt követelnénk Móra Andrástól is, hogy a hatékonysággal, a hatékonysági mutatókkal mutasson rá a tervezés hatékonyságára is. Ugyanis tett egy olyan kijelentést a bevezetőben, hogy ezt a hatékonyságot tervkategóriává kellene tenni, és a cél az, hogy a terv is egy bizonyos kritériumrendszeren alapuljon, a célok és az érdekek megválasztásakor. Azt hiszem, hogy egy ilyen kritériumrendszer kialakításához — ami a gazdaságfejlesztés irányításának elengedhetetlen feltétele —, ez a könyv úgyis, mint doktori disszertáció, úgyis mint egy megközelítése a kategóriáknak — nagyon jó.

A téziseket úgy állítottuk össze, hogy elrugaszkodjunk a gondolkodási sémáktól, ne sémákban gondolkodjunk. Ezért nem a könyv tartalma volt az, ami a téziseket diktálta, hanem talán inkább azok a dilemmák, kételyek, amelyek biztosan jelen vannak mindannyiunkban, amikor egyik vagy másik kérdésnél egy be nem fejezett mondatot találunk. Itt arra is gondolunk, hogy a szerző a hatékonyság fogalmát *az anyag, az energia, az információ kihasználásának fokaként tárgyalja.* Ennek kapcsán merül fel a kérdés, amelyekkel Móra nem foglalkozott, s amelyek kapcsán mondta ő maga is a minap: most már másképp írnám meg. Bizonyára azóta más, újabb ismeretanyagokra is szert tett kutatásai során. Tehát *a hatékonyság fogalmának tartalmi kérdéseiről* kellene beszélni, figyelembe véve egyéb megközelítéseket is. Más szerzők például beszélnek fizikai hatékonyságról, árhatékonyságról, szerkezetváltozásról. Vannak azután optimumszámítási kérdések is: az adott ráfordításokból a legnagyobb kibocsátást megvalósítani. Történelmi elferdülések, mint minden mutatónál, itt is akadnak. Egy időben nálunk is a tervteljesítés volt az *egyik* hatékonyságmegvalósítási mérce. Ma már tudjuk, mi ennek a következménye, de azért ne felejtjük el, hogy a tervfegyelem nem elvetni való hatékonysági tényező, hanem olyan, amely kihat a hatékonyságra. Azonban ma is vannak elferdülések: én a tézisekben csak egy szóval utaltam rá, mikor a vetésszerkezetet említettem. Ha az adott kétmillió hektárra az állam elvtárs meghatározza a vetésszerkezetet, amelyben az áll, hogy pl. 27%-át búzával kell bevetni, mindegy, hogy majd utána 1 millió tonna búzát importálunk, akkor vajon hatékonynak mondható-e az a gazdaságfejlesztés, amely ilyen nem optimális erőforrás-kihasználást szorgalmaz. Kihagyható-e ez a

szempont egy ilyen, vagy hasonló könyvből? (Mert én szeretném, ha ezt tényleg követné egy másik hasonló tartalmú közgazdasági könyv.)

Szélesebb értelemben beszélünk a társadalmi és természeti folyamatok hatékonyságának fokozásáról is. Társadalmi szempontból az oktatást és a művelődést emelném ki, a másik oldalról pedig a mezőgazdaság természeti adottságait. Nyilvánvaló, hogy ezeken a területeken is beszélünk hatékonyságról, különösen napjainkban. Móra András — valószínűleg a kutatások hiánya miatt — fontos iparágat hagyott ki elemzéséből: a bioipart. Ma már a bioipar egy fontos mércéje a gazdasági hatékonyságnak. Nyilvánvaló, hogy idővel az ilyen és hasonló természeti adottságok kihasználásának foka is bekerül a hatékonysági mutatószámok közé, sőt még a tervkategóriákba is, ahogy az az említett könyvben is olvasható.

A hatékonyság viszonyítási alapja egy olyan kérdés, amelyről feltétlenül beszélni kell. Mindenekelőtt a bázisszemléletről. Te a könyvedben 1980-nal bezárólag mutatod ki az adatokat. A probléma nem is az, hogy melyik évvel fejeződik be, hanem a bázisszemlélet a problematikus, ami jelen van a könyvben. Engedi-e az tükröződni a hatékonyság alakulását? Tükrözi-e? 1973-ban volt egy árrobbanás. Mint ismeretes, mi későn reagáltunk mindenre, a világpiaci árrobbanásra is, pedig akkor megváltoztak a cserearányok. Azok a hatékonyságra visszahatottak anélkül, hogy az ott dolgozók jövedelme vagy a tőkelekötés valamilyen mértékben is csökkent volna. A cserearányok lerontották a gazdaságnak, az adott ágazatnak a helyzetét. Ezenkívül más is volt nálunk, pl. árszerkezet-változás, eltolódás. A gazdasági reform után egy ideig próbáltuk pl. az élelmiszer-gazdaságot megfelelő helyre tenni, de azután nagy ívben elkerültük az értékarányos árképzést, vagy bármelyiket, amely a fejlesztésnek megfelelt volna. Nem arról akarok beszélni, hogy melyik ármodell a jó, arról talán itt nem is kellene, hanem arról, hogy mi az, ami a fejlesztésnek megfelel. A bázisszemlélet esetében felvetődik a kérdés, hogy miként értük el korábbi eredményeinket? Hogy az 1970. év, amelyből kiindultál, valóban reális-e, tükrözi-e az erőforrások jó kihasználását, vagy netán épp ebben az időben deformálódott a nemzeti termék szerkezete, amire azért került sor, mert az elsődleges elosztásban bizonyos ágazatokat társadalmilag preferáltunk, másokat pedig háttérbe szorítottunk.

Én más megközelítésért szállok síkra és ezt szeretném vitatni, ha a tisztelt jelenlevők engedik és bekapcsolódnak: nem lenne-e jobb ha a hatékonyság dinamikai változását mutatnánk ki? Talán az többet mutatna, mintha a szerkezetváltozáson mutatjuk ki a hatékonyság növekedését a népgazdaságban.

Többféle a növekmény típusú mutató mellett törtél lándzsát. Makro-, tehát népgazdasági szinten, azt hiszem, ezek jobban elfogadhatók, de ha leengedjük — mert a makroszint is csak mikroszintű alakulásokból tevődik össze —, akkor mikroszinten ez a növekmény típusú mutató megfelel-e? Szerintem veszélyes. Én a vállalati gazdaság szemszögéből beszé-

lek. Ahol növekménytípusú mutatóval mérik a hatékonyságot, ott a vezető félretesz valamit, tartalékol. Nem használja ki az erőforrást olyan mértékben, ahogy azt kellene, tartalékol, hogy majd a következő évben, amikor a zárszámadás elkészül, elővegye és akár a jövedelem adóztatása szempontjából, akár a személyi jövedelmek kialakítása szempontjából, olyan hatékonyságot mutat ki, amelyet akar. Ez persze népgazdasági szinten nem egészen így alakul, mert itt a nemzetközi összehasonlítással is számolni kell.

Épp a nemzetközi összehasonlítással kapcsolatban szeretném, ha beszélnék arról, hogy az árstruktúra okozta problémák sokkal nagyobbak, mint hisszük. Nemcsak azért mert 73-ban nem, vagy túl későn reagáltunk a világpiacon árrögzítésre, hanem azért is, mert később sem építettünk ki olyan árrendszert, amely közvetítette volna a külpiacon cserearányokat a hazai piacra. Hiányzott az árrendszer közvetítő szerepe. *Ha viszont ez hiányzik, akkor a hatékonysági mutató összehasonlítása reális-e?* Milyen következményekkel jár az, ha nem szűrjük ki azokat a szerkezeti eltolódásokat, amelyek más gazdaságokban vannak? És szólnék még valamiről: a tézisekben úgy fogalmaztam meg, hogy a szabályozottsági körülményekből eredő kérdések. Mit értünk ezen? Például, ha egy élelmiszer-gazdaság nem kapcsolódhat be volumennel és szerkezettel, ahogy szükségeltetik a piacon a nemzetközi munkamegosztásban, mert a szabályozók — nem népgazdasági érdekből, hanem a lakosság ellátásának érdekében megkívánják, hogy ez ne így legyen —, akkor a hatékonyság, amit a hatékonysági mutató jelöl, reálisan mutatja-e az élelmiszeripari gazdaság hatékonyságát, eredményeit? Véleményem szerint, nem. Mert a szabályozottsági körülmények elferdítik azokat. E kérdésben én nem mondhatok ítéletet, nincs olyan összehasonlítási alapom, de hát a jelenlevők sokkal többet tudnak erről!

Arról, amit könyvedben említettél, hogy a *hatékonyság tervek* kategória legyen, én azt gondolom, hogy a hatékonyságnak ott *van* helye, mégpedig annak a kritériumrendszernek a keretében, amiről beszéltem. Népgazdasági szinten ez kifejezésre jut, de lejjebb mi a helyzet? Hogyan hat népgazdasági szinten a társadalmi preferencia rendszer, azok a kedvező körülmények, amelyeket bizonyos gazdasági ágazatok felé a társadalom teremt?

Nyilvánvaló, hogy a legfontosabb hatékonysági mutatók azok, amelyeket a könyvedben felsoroltál. A munka termelékenységét én magam is kiemelném, mint legfontosabbat, azonkívül az energiaigényességet is. Én ugyan a tézisekben többet felsoroltam, mert úgy gondolom, hogy az anyagigényesség mellett van differenciált importanyag-igényesség. Mert az importanyag-igényesség eltolja a hatékonyságot. Mi pl. azért menekültünk olyan gyorsan a tökemegtérülő baromfityényszektortól, mert óriási az importanyag-igényessége, 27,5 százalék nélkül. Megmaradtunk annál a területnél, ahol a legjobban lehetett iparosítani: a sertésfityényszektornél. Ez a jelenség az ipar ágazataiban is fellelhető. Tehát nem eléggé

hangsúlyozzuk az importanyag-igényességet mint hatékonysági tényezőt, főleg a vállalati gazdálkodásban.

Nagyon elkeserítettek a termékváltásra vonatkozó adatok. A szerző felsorolja az új termékeket, amiből látszik, hogy milyen kritikusan kevés új termék van Vajdaságban, ahol viszont az az erőforrások *csak* megvannak. Ha itt nem tudunk újat mutatni, akkor az ágazatok közötti kapcsolatokban megtaláljuk-e a hatékonysági elemet? Ha a gazdasági kapcsolatok mérlegét, az input-output mérleget szemlélem — itt nem arra gondolok, hogy milyen koefficienssel fejezhető ki az egyik ágazat kapcsolata a másikkal, hanem arra, hogy az össz társadalmi termékben, a ráfordításban, a végkibocsátásban vagy a hozzáadott érték négyzetében hogyan vesz részt a fémipar, a mezőgazdaság vagy a szolgáltatóipar. Te is kiemelted, hogy ezek milyen örvendetesen növelték a részesedést a nemzeti termékben. Elkeseredtem azonban, amikor a kereskedelemhez értél, mert tudom, hogy annak a 40%-a — a műszakiárú-kereskedelem — Újvidéken van, nagy forgalmi adóval. Ugyanis van bennünk valamiféle metropolis és antimetropolis szemlélet is, ezt megbocsátjátok. Ezeket a kérdéseket tehát az ágazati mérlegek oldaláról is szükségesnek és indokoltnak tartanám megvitatni. Vegyük például egy ágazat új értékét a teljes termelési folyamatban ráfordított erőforrások összegéhez viszonyítva. Mennyi össz anyagi ráfordítást igényel például a bioipar és annak kibocsátása a népgazdaság össz anyagi ráfordításához viszonyítva?

Felvetném a mutatószámok *valós mérhetőségének* kérdését is. Ebben az országban, és ebben a gazdaságban — erről különben te is beszélj — nem szoktunk mérni, vagy legalábbis nagyon keveset mérünk. Az osztrák Yumo cégtől kértem egy katalógust arról, hogy mi mindent lehet mérni az élelmiszeriparban. Mikor a mi embereinknek megmutattam, azt mondták, hogy vigyem azt vissza, mert nekünk soha, de *soha* nem lesz annyi pénzünk, hogy azokat a berendezéseket megvegyük. Mi a mutatókat is úgy alkalmazzuk, ahogyan a társadalmi könyvviteli szolgáltatást kéri tőlünk, az pedig a társadalmi-politikai közösségek felé irányul, de nem úgy, ahogy a gazdasági folyamatok megkövetelik. A könyv kapcsán tehát szót ejthetnénk arról is, hogy a mutatószámok valós mérhetősége makro-, mezo- és mikroszférában hogyan valósítható meg.

Sokat írtál és mondtál a *súlyozás problémájáról*. A súlypontváltás, meg kell mondjam, nem egy olyan téma, amely nagyon tetszett a könyvben. Mégpedig azért, mert a fejletlen gazdasági körzeteket és azoknak a fejlesztését tárgyalod, és közben tudjuk, hogy ezek nem körzetek, hanem közösségek. Leegyszerűsítettük a kérdést és a politika eszközkévé tettük. A közösségek szerepelnek fejletlenekként, nem pedig a körzetek. Tehát egy községnek, mint például Csantavérnek szerencsétlensége, hogy Szabadkához tartozik, mert a város jelentős ipara felhúzza. Az adatok alapján úgy tűnik, hogy fejlett, s közben most is felszámoltunk egy vállalatot, egy faiparit és azelőtt is egyet. Sorra felszámoljuk azokat a vállalatokat, amelyek nem a mezőgazdasághoz kötődnek. E szerint körzetekről

mutatót. Azt hiszem, hogy arra a mutatóra, amellyel kimutatod, hogy kellene beszélni, csak akkor tudnám elfogadni a súlypontvándorlást mint merre tér el a súlypont, megjegyzést tehetnénk. Én azt vallom, hogy a Belgrád—Újvidék—Titoverbász—Szabadka tengely komoly gazdasági erőt képvisel, akár a gazdaság szerkezetét vizsgálom, akár a tőkeellátottságot, akár az erőforrásra való támaszkodását. Az eltolódás lehet következménye pl. a vegyipar fejlesztésének, amely tőkeigényes, kutatásigényes, amely az árakat tekintve monopóliumhelyzetben van. Igaz, hogy veszteséget is jelent, de az nem fordítja vissza magát az irányzatot.

Itt tenném fel azt a kérdést is, hogy *a ráfordításelemeknél milyen nagyságokat kell, vagy milyen nagyságokat érdemes* figyelembe venni? Nyilvánvaló, hogy bizonyos nagyságokat figyelmen kívül kellene hagyni. Jómagam egyetértek egy olyan megközelítéssel, ahogyan Móra a ráfordításelemeket tárgyalja, mert Vajdaságban, amikor a mű készült, még nem volt ilyesmi. Amennyiben következetesen végrehajtjuk, egy ilyen megközelítés nagyon hasznos eszköz a döntők kezében. Hogy a valóságban aztán hogy használják, az már más kérdés. A ráfordításelemeknél szerintem beszélni kellene arról, hogy miként történik az eleven munka költségeinek, az eszközráfordításnak és az állóeszköz-állománynak az értékelése. Mi ugyanis eddig nem revalorizáltuk az állóeszköz-állományt, ez pedig eltolja, elferdíti a hatékonyság mutatóját. Ha valaki nagyobb eszközállománnyal rendelkezik, és kedvezőbb feltételek mellett jutott hozzá, akkor egészen más képet kapunk, mint pl. a textilipar esetében, amelyik rövid, megismétlődő hitelekkel építgette ki a kapacitásait, s így mindig el volt adósodva. Tehát ezzel kapcsolatban is van kérdés.

Az energiafelhasználás volna az a terület, amit én nagyon komolyan áttanulmányoztam. A könyvben az energiafelhasználás joggal szerepel hatékonysági mutatóként. Nemcsak az olajárrobbanás miatt, hanem egyébként is. Az a véleményem, és ezt a társadalmi tervezési tanácsban, a tervek tárgyalásánál minden egyes felszólalásomban szóvá teszem, hogy nem lehet egy százaléknyi társadalmi termék növekedési rátára több mint egy százalékos az energiafelhasználás növekedése. Te is említetted, hogy négyszázalékos társadalmi termékre az energianövekedés 5 egész valamennyi százalék. Engem ezért minden alkalommal szabályszerűen lehurrognak. Én azonban nem adom fel a harcot. Véleményem az, hogy ez nagyon is komoly, és talán nem is eléggé kihangsúlyozott mutató. Én a legújabb kutatások alapján tudom, hogy 1 százaléknyi társadalmi termék növekményért csak 0,70—0,75 százaléknyi energiafelhasználási növekményt hagynak jóvá a jó tervezők. Azt hiszem, hogy Vajdaságnak az egyik erőforrása az lesz, ha ugyanazt a termelési volument, például a bio-szférában, kisebb energiával, kisebb csomagolóanyag-mennyiséggel és kevesebb tőkével valósítja meg. Természetesen ebben benne van a szerkezetváltozás, a minőségjavítás is.

Szeretném, ha az energiafelhasználás után be tudnánk iktatni az *importanyag-felhasználást* is a részleges mutatók közé. Te a 70. oldalon

tárgyalod ezt a kérdést, aminek nagyon örültem, mert igazolva láttam régebbi ténymegállapításomat ezzel kapcsolatban. A részleges mutatók valóban nagyon korrektül és szakszerűen vannak felsorolva.

Szerintem megmaradtál mérnöknek, mert azért az ipart túlpreferálsz, a fogaskerekek benne vannak a könyvben is, és néha szorítanak is bennünket. Erre még visszatérünk.

Stjepan Han:

Aki ilyen könyvet tud írni, az kiváló közgazdász... Én nem érzem a fogaskerekeket...

Szecsei Mihály:

A professzor úr védi Mórát, joggal, ha én ott ülnek, én is ezt tenném.

A *hatékonyságot javító tényezők* nem képeznek külön fejezetet a könyvben. Azt hiszem, hogy ez a doktori disszertáció felépítéséből ered. Én ezzel kapcsolatban a kutatás fejlesztésének mértékét, a munka ösztönzését emelném ki. Engedjék meg, hogy megjegyezzem: az önigazgatási megegyezések és megállapodások rendszerének bevezetése óta egész elosztási rendszerünk a minőségi és a szellemi munka leértékeléséhez vezetett. A most megjelent tervezet 40. szakasza azt irányozza elő, hogy azt a munkát, amely közvetlenül a termeléshez kapcsolódik (magyarul: anyagmozgatás), azt a startnál 30%-kal többre kell értékelni. Miért? — vetődik fel a kérdés. Mit akarunk itt preferálni? A szerző olyan szépen kimutatta, hogy a munkaerő összetétele kedvezőtlen. A nem szakképzett, betanított, az általános iskolát végzett dolgozók és a szakképzett, tehát a mesteremberek 1970-ben 78,1 százalékát teszik ki a gazdaságban dolgozóknak. Ettől várjuk mi a hatékonyság javulását? Az OECD adatai alapján a fizikai dolgozók az össz foglalkoztatottak egyharmadát képviselik a fejlett ipari országokban. Mely munkát és munkást kell tehát ösztönöznie az elosztási rendszernek? Azt-e, amely és aki továbbviheti, vezetheti a biotechnikai forradalmat (a jószágtenyésztésben a hibridizáció, gépeknél a számjelvezérlés, a programtár stb.) vagy pedig azt, aki a nehéz látát becipeli, amit már másutt a robotok végeznek?

Végül pedig rátérnék a szervezés, a szervezettség, a tervszerű racionalizálás kérdéseire, mert ez olyan hatékonyságjavító tényező, amiről nem szabad megfeledkezni. Mi is későn ismertük fel ezt.

Az extenzív fejlődésről *az intenzív fejlődésre való áttérést* szorgalmazod a könyvben. Ez valóban elengedhetetlen feltétel, hisz ha nem térünk át az intenzív fejlődésre, akkor még jobban lemaradunk. A kérdés az, hogy milyen szinten kell áttérni, milyen felkészültségi fokot igényel az intenzív fejlődésre való áttérés. Megmondom, miért. Ha az élelmiszertermelésre vonatkoztatom ezt, akkor nyilvánvaló, hogy az öntözésre

gondolok. Több vízre volna szükség. Ehhez azonban olyan infrastruktúra kell, amely egyrészt műszaki, másrészt szellemi, mert tudni is kell vele termelni. Az a termelés ugyanis merőben más, mint az eddigi, extenzív termelési mód volt. Erre egy év alatt nem lehet áttérni. A középiskolában most nyitottunk két osztályt az öntözési rendszerek gépesítésére, hogy a fiatalokat oda irányítsuk, és bízunk benne, hogy sikerrel jár az extenzívről az intenzív termelésre való áttérés.

Visszatérve a *súlypontvándorláshoz* még annyit mondanék, hogy a területszerkezet fejlesztésében valóban van jelentősége. Talán érdemes volna megvizsgálni, hogy a kutatás miért nem terjed ki arra, hogy a fejletlen községek (Mint községek, nem pedig mint körzetek!) mennyiben húzták vissza, mennyiben rontották az optimális erőforrás-eloszlást. A hatékonysági kérdések taglalásakor nyilván ezt is meg kellene említeni.

Amennyiben jut időnk, akkor beszélnék arról is, hogy *a hatékonyság növelésének vannak tartalékforrásai*. Egyetértek azokkal a tényezőkkel, amelyeket felsoroltál, amikor arról írsz, hogy miként növelhető a hatékonyság Vajdaságban. Azonfelül azonban szerintem van még belső tartalékforrás is. Itt elsősorban a szervezésre, a szervezettségre gondolok, részben az ösztönzésre is és a gazdálkodási fegyelemre. Miről is van szó? Miért tartalékolunk ma sokkal több nyersanyagot meg pótalkatrészt, mint azelőtt? Mert a szállítók fegyelmezetlenek. Nincsenek az öngazgatási megegyezésekben olyan szankciók, amelyeket a bíróság mindjárt elfogadna és kiadná a fizetési meghagyást. Ez a meglazult fegyelem arra készteti a gazdálkodó egységeket, hogy halmozzák a nyersanyagot, pótalkatrészt, energiát és egyébeket. Ez pedig meredeken rontja a hatékonyságot. A külső forrásokat ugyancsak ésszerűen kellene használni; az export érdekében, illetve az exporttal kellene kompenzálni a külső források igénybevételét.

A rendelkezésre álló rövid idő alatt nem lehet teljesen kiértékelni a könyvet. A magam részéről köszönettel tartozok Móra Andrásnak azért, hogy ehhez a témához nyúlt, hisz ez az egyik legkényesebb kérdése a gazdasági életünknek. Ezért is kerüli el olyan nagy ívben tervezési rendszerünk ezt a témát, ezért nem tárgyaljuk a célkitűzések megválasztásánál alkalmazandó kritériumrendszereket. Pedig a hatékonyság fokozása nélkül a fejlődés és a stabilizációs program megvalósítása nem lehetséges. Köszönöm, hogy végighallgattak, célom az volt, hogy a jelenlevőket vitára készítsem.

Fodor Oszkár:

Érdeklődéssel és örömmel vettem a kezembe a könyvet, az én gyakorlatomban ez az első itt megjelentetett, magas szakmai szinten levő és aktuális tárgykörű könyv. Reméljük, nem ez lesz az utolsó is, s hogy követni fogják más könyvek, Móra András tollából is.

Engem inkább a hatékonyság általános fogalma és annak tárgyalása

ragadott meg a súlypontvándorlást tárgyaló résznél. Bár elismerem, hogy a súlypontvándorlás problémája szakmailag rendkívül összetett, elméletileg vitatható, módszertanilag nagyon réteges dolog. Amit ebből a szerző kimutatott, az dicséretre méltó.

Annak idején, amikor a tanulmányaimat folytattam és befejeztem (sajnos, már nagyon régen volt) az egyetemen, még volt egy olyan tantárgyunk, amelynek az volt a neve, hogy a *gazdasági létesítmények optimális elhelyezése*. Ez a tantárgy azonban már régen nem szerepel a közgazdasági és más egyetemek tantervében, és az elhunyt Mirkovič professzor könyvén kívül én nem láttam ide vonatkozó szakirodalmat sem (lehet, hogy csak azért, mert keveset olvasok). Akkoriban még arról tárgyaltunk, hogy az ipari létesítmények optimális elhelyezésekor nem az ipari létesítményeket visszük valakinek a helyébe, hanem majd a munkaerő migrál és vándorol azokhoz a természeti vagy más adottságokhoz, amelyek súlyzóként megszabják, hogy bizonyos ipari létesítményeknek hol lesz a gazdaságos, optimális elhelyezése. Azóta sok idő elmúlt, és ez a szemléletmód is kiment a divatból.

A könyv és Szecsei kolléga bevezetője is nagyrészt a termelőmunka és a termelő gazdasági egységek hatékonyságát taglalja, az alacsonyabbtól a legmagasabb szintig: a nemzetgazdaság szintjéig és a nemzetközi összehasonlításig. Ebből kimaradt egy nagy terület hatékonysága: a nem termelő, a termelésen kívül álló létesítmények hatékonyságára gondolok, a nem gazdasági, a nem profithozó létesítmények hatékonysága, amit szerintem nem lehet kihagyni. Ugyanis ha az össz foglalkoztatottak számát nézzük ma országos viszonylatban, akkor kitűnik, hogy ezeknek a fele a felépítményben működik, és hogy a termelő létesítményekben dolgozóknak is körülbelül a harmada nem termelő, illetőleg olyan munkát végez, amit jobb lenne, ha nem végezne, mert munkájával csak költséget okoz, és rontja a mások által megvalósított eredményeket, illetve hátráltatja az össz hatékonyságot. Erről is kellene tárgyalni. Én afelé hajlok, hogy a hatékonyságot ne hozam, jövedelem és ráfordítás formájában tárgyaljuk, hanem a kitűzött cél érdekében tett tevékenység hatékonyságáról beszéljünk. Tehát dinamikus megközelítést szorgalmazok én is úgy, ahogy Szecsei kolléga, ha nem értettem félre.

Minden emberi tevékenységnek, főként a szervezett, tehát egyben tervezett emberi tevékenységnek, kell hogy hatékonysága is legyen. Mert a tevékenység másik oldalán valami történik, ami vagy pozitív vagy negatív. Vannak bizonyos emberi tevékenységek, sajnos tervezett emberi tevékenységek, amelyek következménye nem pozitív, pedig itt is valami munka történik. Tehát vannak a felépítményben olyan szervezetek, amelyek nemzetgazdasági szempontból eltűztek, hogy ne mondjam haszontalanok. És itt is több ezer a foglalkoztatottak száma, itt is történik valamilyen munka, amelyre most még ráfognak, hogy társadalmilag igazolt is. Itt térünk el a gazdasági mércéktől, a klasszikus gazdasági elmélettől, amelynek alapkövetelménye valamikor a termelékenység, a gazdaságosság és a jövedelmezőség volt. Ott, ahol előre-

haladott a gazdaság, ahol jobban vagy intenzívebben fejlődött a társadalom és a társadalom alapját képező termelőtevékenység, ott már 40—50 évvel ezelőtt bevezették legalább a likviditást mint alapelvet.

Rengeteg olyan emberi tevékenység van, amely eltér a klasszikus, ortodox gazdasági nézetektől és elvektől, ami vagy megalomániából, vagy valamiféle politikai hitvallásból ered: van, aki világhatalom akar lenni, van aki meg akarja hódítani a világűr, vagy fönn akar tartani egy gazdaságilag megalapozatlan létesítményt ott, ahol semmi helye sincs. Még nem térülő tevékenység, erőforrás-ráfordítás történik, ami nem célravezető...

Vita tárgyát képezi az — ha mi itt most nyolcan-tízen meg is próbálnánk deffiniálni —, hogy mit tartunk végcélnek, aminek az érdekében cselekedni kell. Itt-ott a szakirodalomban látom, főként Szlovénia 2000-ig terjedő tervében, hogy a cél az élet minőségének javítása, vagyis a szabadidő felhasználása. Tehát a szabadidőben történő dolgok képezik a végcél, nem pedig az, ami a munkaidőben történik. Csakhogy a munkaidőben történeken keresztül jutunk el oda, tehát nem hanyagolható el az, ami a szabadidőt megelőzi. Mert csak miután a munkaidő alatt helytálltunk, lehet a szabadidőnek valamilyen tartalma.

A részhatékonysági mutatók, véleményem szerint, vitathatók térben, időben és vertikális felosztásban egyaránt, tehát bizonyos folyamat kezdetétől a végső kibocsátásig mindenhol, ahol elvágjuk és mérni kívánjuk. Az, hogy a mérésben valami hiba lesz, az engem nem zavarja annyira, mint inkább az, ha két mérés eredményét hasonlítjuk össze, és ebből az összehasonlításból aztán valamilyen konzekvenciákat vonunk le. Ebben az esetben szabványosítani kell, mert az összehasonlítás eredménye nem lesz jó. Ha viszont időben kísérjük a tevékenységet és annak hatékonyságát, illetve egy egész folyamaton keresztül, akkor egy vitatható mérés alapján is, ha módszertanilag mindig korrektül járunk el, egy bizonyos időtartam után minőségi konzekvenciákat lehet levonni. Ezzel azonban nem terhelném magam, épp azért, mert praktizáló közgazdász vagyok. Idő sincs arra, hogy elvont elméleti vitákban tisztázzunk egy-egy mutatót, mert minden mutatónak lesz egy olyan részparamétere, amely vitatható, amely vagy az egyik, vagy a másik szemszögből nem fogadható el.

Szerintem inkább egy általános, illetve olyan mutatót kellene választani, amely szinte minden tevékenységben jelen van. Ha a tevékenységek dinamikus vetületét nézzük, akkor a közös nevező, ami a hatékonyságot összeköti mindenütt, az *idő*. Nem kilogramm, nem kilowatt, nem dinár, nem dollár, hanem perc, másodperc. Nem kimunkálási idő, hanem átfutási idő. Ez a nézet nem új, és nem az én találmányom, én csak elfogadtam ezt a — mondjuk műszakilag eltévelyedett — nézetet. Ez az amerikai szerszámgépgyártók szövetségének a nézete. Az már 20 évvel ezelőtt arra az álláspontra jutott, hogy a „High-Efficiency” elmélet alapján a szerszámgépeket úgy kell fejleszteni, hogy ne az egyedre eső részki költség minimalizálása, és ne az egy egyedre eső maximális nyereség

legyen a sorsdöntő, hanem a legnagyobb kibocsátás paramétere, ami azt jelenti, hogy az adott időben, éspedig abszolút időben, tehát a naptári időben megtörtént kibocsátás. Ez aztán vállalati vagy alacsonyabb szinten osztható, taglalható lefelé. Így fejlődtek ki a ma használatos szerszámgépek, amelyek komputerizáltak. E szerszámgépek működésének kétharmadát ma már az informatika teszi ki. Ezek a szerszámgépek nagyobb tőkeráfordítással, tehát drágább felszereléssel, de maximális kibocsátást, maximális összjövedelmet elérve a legnagyobb eredményt hozták a nemzetgazdaságnak. A szerszámgép ugyanis kivételes dolog, minden tevékenységben benne van. A társadalmi tevékenységekben, illetve minden más termelő tevékenységben, ahol gyártják, formálják az anyagot. Mert ha nem is direkt szerszámgéppel formálják az anyagot, pl. a mezőgazdaságban, de a traktort már szerszámgéppel gyártották. Tehát közvetve a szerszámgép minden tevékenységben benne van. A biotechnológiában, a bioengineeringben is. Elektronikus chippet sem lehet szerszámgép nélkül gyártani, de repülőt vagy tankot sem. Ez a nézet tehát igazolódott, és húsz év óta nyomon követhető a szerszámgépek morfológiájában. Tehát oda jutottunk, hogy a szerszámgépek fejlesztésénél az első és a sorsdöntő paraméter az, hogy a következő időszakban maximális kibocsátást tegyen lehetővé. Ez aztán közvetve odavezetett, hogy most már nem egy-egy szerszámgépnek a vágósebességéről, és nem arról tárgyalunk, hogy egy kilogramm forgácsot hány másodperc alatt lehet leválasztani, vagy leforgácsolni egy munkadarabról, hanem arról, hogy egy-egy rugalmas ipari részlegnek mekkora a kibocsátása. Vagyis hogy az ipari létesítményben mekkora az átfutási idő. Tehát az optimális szervezés az, amely a legnagyobb darabszámot, a legnagyobb termék-számot biztosítja egy összetett, rugalmas termelőegységen való átfutáskor. Kis problémának tűnik, nem az egész társadalomra vonatkozóan, de viszont minden más tevékenységnek ez a kiindulópontja. Ez elfogadott módszerré vált az iparilag fejlett országokban, az OECD keretén belül és a KGST-n belül is ez az eredményesség gyűjtő mércéje, különösen a termelővállalatok esetében. Nálunk az egy abszolút időegységre eső átfutási, ill. kibocsátási mennyiség katasztrofális.

Az újvidéki vizsgálatok eredményei szerint mi már az ipari gyártásban több helyen elértük azt, hogy a darabidő, a kimunkálási idő, a forgácsolási kapacitás, vagy a forgácsolási termelékenység elérte a világ-szintet, illetve azt az átlagos szintet, amivel a világpiacon meg lehetne jelenni. Az átfutási idő viszont a vajdasági iparban tizenötszöröse a fejlett ipari országokénak. Ez azt jelenti, hogy azokat a részműveleteket, amiből pl. egy-egy autó gyártásakor két-háromszázezer is van, el tudjuk végezni idejében, viszont az autót nem tudjuk keresztülpréselni a szervezeten elfogadható abszolút időn belül. Tehát a termék sokkal hosszabb ideig angazsálja az eszközöket, és az eszközökön keresztül a kamatokat is. A jelenlegi költségstruktúrában — erről valószínűleg Szecei kolléga többet tudna mondani — jelentős százalékkal vesznek részt azok a költségek, amelyek a naptár forgatásával keletkeznek, tehát nem

a kitermelt áru mennyiségétől, hanem a naptári lapok forgatásától függenek. Az óriási vállalati és a még nagyobb vállalaton kívüli mechanizmus minden egyes naptári nappal hatalmas pénzbe kerül. Ha azon a naptári napon nem történt termékkibocsátás, akkor hiábavaló volt az eszközök lekötése, mert ez megdrágítja az árut, a világpiacon pedig nem konkurens tovább. Ezért van az, hogy az amerikai üzletemberek logikája szerint a mi termékeinknek legalább húsz százalékkal olcsóbbnak kellene lenniük, hisz nálunk tízszer olcsóbb a munkabér, ami 25-től 30—40 százalékig vesz részt a termék árában. Ők a saját költségstruktúrájukból indulnak ki. Mi pedig, amikor megfejtjük a kalkulációkat, kiderül, hogy a termékünk legalább harminc vagy ötven százalékkal drágább az övéknél. Ez annak a következménye, hogy a hatékonysági tényezőknél az időt nem kezeljük alapvető és mindent összekötő tényezőként.

Egyetértek azzal, hogy minden részhatékonysági elemzésnek megvan a saját bemenő és kimenő adatai, ez rendben is van. Viszont ezeket vertikálisan, vagy az ágazatokat egymás között összekötni, sem tonában, sem dinárban, sem dollárban nem lehet. Valószínű, hogy valamilyen pénzben esetleg lehet, de nem láttam olyan matematikai képletet, amellyel ezt el lehetett volna intézni. Az viszont elkerülhetetlen, hogy az időt figyelembe ne vegyük! Ha ugyanis az időt nem vesszük figyelembe — az abszolút időre gondolok —, akkor nemhogy a fejlett országokat, de még a szomszédos, kevésbé fejletteket sem fogjuk utolérni.

Az idő és az infláció viszonyára elég csak utalni, mert a vitában valószínűleg szóba kerül még. Ilyen körülmények között, amikor a kávé az alatt az idő alatt is megdrágul, amíg megiszom, az idő olyan tényezővé vált a tervezésben, a termelésben, a viselkedésben és a szabadidő-kihasználásban is, amit nem lehet figyelmen kívül hagyni. Ez mindenképpen igazolja a „High-Efficiency” koncepció létjogosultságát. Olyan körülmények között, ahol a gazdasági törvényszerűségeket mindenféle voluntarizmus háttérbe szorítja, a hatékonysági mérce az, ami a kezünkben marad, amivel tovább kell mérni, irányítani és vezetni az összes emberi tevékenységet, nemcsak egy ország, egy gazdaság vagy gazdasági ágazaton belül, hanem az egész társadalomban is.

Stjepan Han:

Azt szeretném először elmondani, hogy Móra András könyvét már korábbról, mint disszertációt is jól ismerem, igen magasra értékelem és tisztellem. Elsőrendű munka. Másodsor, kellemes volt Szecsei elvtárs, Mihály barátom briliáns bevezetőjét hallgatni, és Fodor Oszkár igen érdekes fejtegetéseit. Ez persze nem jelenti azt, hogy mindenben egyetértünk. Egyetértek Mihály barátom ama tételével, hogy ha felállítható valamiféle rang a hatékonysági mutatók családjában, akkor a munkatermelékenységnek kell az első helyet biztosítani. Amit Fodor Oszkár igen érdekesen és részletesen fejtegetett az időről, az épp azt jelenti,

hogy a munkatermelékenység fontosabb ha az axilógia oldaláról közelítünk a problémához. Mihály barátom, ha jól emlékszem, értékrendszert emleget, én inkább értékmátrixról beszélnék, mert minden tényező a másikkal interakcióban van.

Különböző értékelések léteznek, közöttük van olyan is, amely az emberi élet minőségét véli a legfontosabb célnak. De ha jól meggondoljuk, akkor is a munkatermelékenység lesz az a mutató, amelynek közvetlenül a legmagasabb rangot kell adni. Mihály barátom arról is beszélt, hogy nem egyszerű a termelékenységet mérni. Persze, hogy nem egyszerű. A mérés természetesen mindig összehasonlítást jelent. Thomas Mann mondta valamikor, hogy ha nem hasonlítjuk magunkat össze másokkal, akkor nem tudjuk, hogy hol vagyunk, sőt azt sem tudjuk, hogy kik vagyunk. Összehasonlítani és mérni tehát akkor is kell, ha az „lehetetlen”.

Nagyon érdekes különben, hogy Móra András, aki valamikor mérnök volt, és ma is egy briliáns mérnök, közgazdasági módon közelítette meg a kérdést, noha Fodor Oszkár, aki közgazdász, és pedig elsőrendű közgazdász, mérnöki szempontból állt a munkatermelékenység meghatározásához.

Hadd szóljak az energiatakarékosságról is. Nem értek egyet Szecsei Mihállyal abban, amit most divat hangoztatni, hogy az energiával a világ végéig takarékosan kell bánni. Természetesen hogy az energiát nem szabad pazarolni és egyelőre takarékoskodni is kell vele. De nem szabad hosszú távra vetíteni az energiahiányból adódó jelenlegi nehézségeinket, és azt hinni, hogy az élet minőségének javítása, aminek az alapfeltétele a munkatermelékenység jelentős emelése, lehetséges nagyobb és gyorsabb ütemű energiafogyasztás nélkül. Ami pedig műszakilag megoldható, hisz a fúzió 20 vagy 40 év után lehetővé teszi azt. Akkor majd lesz elég energia — feltéve ha egyáltalán még lesznek emberek akkor . . .

A súlypontvándorlást illetően is más a véleményem. Teljesen mindegy, hogy községekről, vagy körzetekről beszélünk-e, mert az a lényeges, hogy hol csoportosulnak az iparban alkalmazott dolgozók, és merre csúszik a „súlypontjuk”. Ez önmagában véve igen érdekes, értékes és fontos mutatója a területgazdaságtannak. Nem a Weber- és Lösch-féle területgazdaságtanról van szó, hanem egy modern hozzáállásról, és csodálom, hogy Szecsei Mihály és Fodor Oszkár nem ismerik el, hogy éppen ez az ami új, és különösen értékes a könyvben. Nem mondom, hogy a többi nem értékes, de a súlypontvándorlással foglalkozó részt kiválónak tartom. Bevallom, természetesen, hogy szokatlan, mert az irodalmunkban ilyesmit még nem láttam. Katonai és tervezés-stratégiai szempontból igen fontos, hogy ha az iparról van szó, hova csúszik a súlypont. Ez természetesen nemcsak az iparra vonatkozik; minden más tevékenységre is alkalmazni lehet. Móra András arra kellene kérni, hogy — ha a bankvezetés mellett lesz ideje — végezze el az elemzést hosszabb periódusra is.

Elhangzott az előbbiekből egy olyan megjegyzés, miszerint nem eléggé közgazdasági karakterű Móra András könyve. Szerintem nagyon is közgazdasági karakterű. 1933 januárjában jelent meg az *Econometrica* első

száma, Ragnar Frisch írta a bevezetőt. Ő volt a főszerkesztő, Joseph Schumpeter pedig a bevezető tanulmányt írta. Frisch azt mondta, hogy az ökonometria voltaképpen statisztika, közgazdasági elmélet és matematika. Mindháromból sok van Móra könyvében. A szó szoros értelmében vett matematikából nem is kellett több. De ez adja meg a könyv tipikus jegyét, és külön értékét. Schumpeter mondta említett tanulmányában, hogy nincs semmiféle credója, és nem akar senkire semmiféle credót ráerőszakolni. Csak azt akarja mondani, hogy a matematika biztosan tudomány, és hiszi hogy a közgazdaság is tudomány. Mivelhogy tagadhatatlan, hogy a közgazdaságnak sok köze van a mennyiségekhez, ez a szoros kapocs a kettő között. — Ezért tetszik még inkább Móra András könyve is. Természetesen kedvem volna még két-három órát beszélni, de most inkább abba hagyom, és talán később kérek majd szót.

Móra András:

Nekem rendkívül hasznos és érdekes, amit hallok, de mivel és annak idején már megírtam, amit akartam, inkább a vita vége felé tennék néhány megjegyzést.

Rehák László:

Én csak outsiderként szólok hozzá, de azt hiszem, hogy mi is tehetnénk egy pár lépést vagy felhívást annak érdekében, amiért Móra síkraszállt. Ilyen értelemben hangsúlyoznám, hogy a szerző könyve bevezetőjében és zárórészében is sürgeti, hogy a Vajdaság fejlesztésének kétezzer évig terjedő tervét újra kell tervezni.

Lassan ugyan már elérkezünk a kétezredik évig, de talán mégis érdemes volna újratevezni. Én ott voltam a Szabadkai Közgazdasági Intézet indulásánál, amikor azt a megrendelést kaptuk a Tartományi Végrehajtó Tanácstól, hogy készítsük el a kétezzerig szóló tervet. Közben kiderült, hogy jelentkezett egy belgrádi nagyobb nevű kutató intézet is, és a tartományi kormány meghagyta, hogy osszuk fel a témákat egymás között. Osztozkodás közben a mi — abban az időben nem is olyan gyöngesziológuscsoportunkat — kiüttötték a szorítóból. Megboldogult Varga Laci jóvoltából egyszerűen kiengedtük a kezünkől azt a lehetőséget, hogy az emberi tényezőt, a demográfiai fejlődést és a foglalkoztatási szerkezetet, az embert az életmódjával és vásárlóerejével betervezzük kétezzerig. Pedig erre képesek lettünk volna, mert dr. Laki László szociális transzformációból, tehát a falusi lakosság városivá válásából doktorált, dr. Zimányi (Bajagiczné) Veronikának pedig a szabadidő volt a témája. Statisztikából, matematikából gyöngébben álltunk, de az akkor dr. Szórád Gyurka vezette testvérintézettel meg tudtuk volna oldani ezt a

kérdést is. Azzal utasítottak el bennünket: nem szabad megengedni, hogy mások tervezzék Vajdaság vegyiparát. Márpedig ha mi meg akarjuk tartani a vegyipart, akkor a belgrádi intézetnek át kell engedni az emberi tényező tervezését. Később, amikor itt Újvidéken összehívták a tanárokat, dékánokat és a prodékánokat (akkor éppen prodékán voltam), egy megbeszélésre, értesültem a belgrádi intézet emberi tényező kutatásának végeredményéről. A végkövetkeztetésekben kimondták, hogy Vajdaság fejlődésének egyik gátló tényezője az emberi tényező lesz, mert nem fog eléggé szaporodni és 2000-ben nem lesz elég munkaerő a termelési célok elérésére. Ez persze nyilvánvaló értelmetlenség. Vajdaságban a mechanikus emberszaporulat, a más vidékekről kiinduló imigrációs folyamat is pótolja azt, ami esetleg biológiai szempontból nem kielégítő. Migráció mindig lesz, mert a tartomány vonzerőt képvisel az infrastruktúrájával. Móra könyve kapcsán ezt a tényezőt is érdemes volna megközelíteni.

A másik dolog, amit meg szeretnék jegyezni, hogy a szerző a gazdaságfejlesztést főként ipari fejlesztésként értelmezi, amikor Vajdaságról beszél. Aminek nyilván megvan a maga vetülete a jugoszláv gazdaság stratégiájának vonatkozásában. Nem akarok részletekbe bocsátkozni, polemizálni. Vajdaság egyik előrelépési lehetősége nyilván az, hogy iparát továbbfejleszti, de történnek az utóbbi években igencsak elgondolkoztató dolgok. Itt megint csak egy Móra kollégával folytatott beszélgetésre hivatkoznék, amikor ő megjegyezte, hogy most már vannak olyan külföldi partnerek, akik magasabb technikai szinten akarnak kooperálni velünk, és szinte védekezni kell tőlük, mert olyan termelést akarnak Vajdaságra bízni, ami energiaigényes (öntvények előállítását stb.). Tehát a fejlett országok, ha választhatnak, akkor az energia- és nyersanyagigényes termelést átengedik másoknak.

Néhány szót arról, hogy a biotechnika hogyan kapcsolódik a jövő mezőgazdasági fejlesztéséhez és a termeléshez — amiről kompetensebben Szecsei Mihály beszélt. Megint egy kollegiális, szakmai beszélgetésre hivatkozok, amikor is a kolléga nem volt hajlandó fekete-fehéren leírni véleményét a szabadkai nitrogénművekről. Figyelmeztetett arra, hogy a nyugatnémetek a maguk mezőgazdasági fejlesztésében mind inkább eltérnek a műtrágyahasználattól, csökkentik és optimalizálják azt, ugyanakkor az istállótrágyázást fejlesztik, és más biológiai hulladékanyag feldolgozását, valamint a vetésforgót alkalmazzák ismét figyelmesen, mert kiderült, hogy túl sok energiát kell belegyúrni a nitrogénműtrágya előállításába, hogy aztán megint energia formájában a növényi és állati termékekben jelenjen meg. Ez Németországban történik, amely a vegyészet hazája. Valószínű, hogy tüzetes számadás van mögötte, s hogy nem alaptalanul szorgalmazzák az áttérést. Minden bizonnyal a föld szerkezetének javítása és termelőerejének növelése szempontjából is ez a hatékonyabb.

Igaz, hogy ez még a jövő zenéje, de függetlenül attól, hogy először a cukornádból előállított olcsóbb cukorból kiindulva jelent meg a robba-

nómotor hajtóanyaga, valószínű, hogy a cukorrépa is meg fog jelenni a cukorszármazékok felhasználásának alapanyagaként a metalkó előállításában.

Ilyen értelemben — megint Móra András egészségi állapotától és időbeosztásától függ —, hogy mikor fog hozzá könyve folytatásának megírásához. 1980-nál állt le, nem mondom azt, hogy 85-ben mindjárt gyűrődzön neki könyve folytatásának, de az 1980-as év olyan periódus zárása volt, amit még interpolálni lehetett nálunk, mert egy aránylag folyamatos fejlődés tanúi voltunk. Azóta azonban olyan törések következtek be, amelyeket ember legyen a talpán — és azt hiszem, Móra András van olyan ember —, aki követni tud, és jelezni a zsákutcából való kijutást.

A kétezredik évig történő fejlődés újratervezése azonban olyan követelmény, ami nem intézhető el azzal, hogy tervezhetünk mi 2000-ig, amit akarunk, akkorra már mi úgyis meghalunk, és hogy beválik-e vagy sem, azt rajtunk úgysem fogják pörölni — mint ahogy jó tíz évvel ezelőtt esetleg elmondhatták. Most már csak 15 évre kell tervezni és kérdőre vonják a tervezőt, amennyiben nem bizonyul helytállónak tudományos előrelátása.

De lehetséges, hogy a kétezerig szóló tervezés már túl rövid idő is, és ezért kellene esetleg 2020-ig tervezni.

Szórád György:

A Mesarović-féle múltkori referátumban az állt, hogy kétezerig minden távlati döntés megszületett, főlöszleges most már foglalkozni vele. — Itt a stratégiai döntésekre gondolok.

Én öt dologról szeretnék beszélni, és éppen ezért rövidre fogom. Az egyik dolog, ami a könyvbe nem kerülhetett bele, de az eljövendő időkben bárki is foglalkozik majd a hatékonysággal, nem kerülheti meg ezt a problémát, ez pedig a mikroprocesszorok világa. Ez egy külön könyv, egy külön kerekasztal-beszélgetés tárgya lehetne, mert egy teljesen új, forradalmi nézőpont a hatékonyságot illetően. Én ezzel kapcsolatban szeretnék megemlíteni néhány dolgot, mivel a Naisbitt-féle Megatrends című könyv az embert valóban gondolkodóba ejti. Naisbitt ugyanis megállapítja — és erről vitázni is lehet —, hogy olyan korszakváltás előtt állunk, amikor a kisszámú embercsoportok pénzéről áttérünk a sokak információjára. Tehát az, ami most kevesek kezében összpontosul: a pénz, azt majd felváltja a sokak információja. Az persze vitatható, hogy sokakról vagy kevesekről van-e szó, de az, hogy az információ kihasználásának foka is a hatékonyság egyik tényezője, már vitathatatlan — ahogy azt Te is említetd könyved elején. Sajnos, e téren mi Jugoszláviában és Vajdaságban nagyon gyöngén állunk. Egy régi példámra szeretnék hivatkozni: régi marketingos vagyok, el szeretném adni az Informatikai Intézet kapacitását, és többek között megpróbálom

rábeszélni a vállalatokat, hogy használják ki azt a számítógépet, ami ott van. Teszem ezt több-kevesebb sikerrel. Egyszer az egyik illető azt kérdezte, hogy mit fog ő ezzel kapni. Száz információt fogsz kapni — válaszoltam neki, mire ő megjegyezte, hogy mi a csodának, amikor ő hármat sem használ. Tehát én ezzel az érveléssel nem tudom őt rábeszélni. Az információ kihasználásának jelentőségét és szükségességét nemcsak a számítógép-karbantartóknak és számítógép-üzemeltetőknek kell ismer-niük, hanem tudatosítani kell az egész társadalomban. Amikor az időről szóltunk, mint fontos tényezőről, akkor az információt is említettük, amelynek jelentősége épp az idő viszonylatában óriási.

A tudományokról ugyancsak szólni szeretnék. Épp a Megatrends könyvben olvasható, hogy a műszaki tudományokról a szellemiek (hu-nián) felé történő eltolódásnak van egy olyan momentuma hogy minél több van a műszaki tudományokból, minél inkább szorítják az embert, akarva vagy akaratlanul, a műszaki dolgok, annál inkább fordul az ember a szellemiség felé. Az utóbbi három-négy évben pl. ötszáz mú-zeumot alapítottak Amerikában. S bár Amerika nagy, ez akkor is hatalmas szám. Azt hiszem, a megnövekedett szabadidő, meg a szabadidő kihasználásának módja is hozzájárul ahhoz, hogy a szabadidő jó kihasz-nálása ugyancsak visszahat majd a műszaki tudományokra és vívmá-nyokra.

A mikroprocesszorok vonatkozásában megemlíteném még az összetett termékek kérdését, amiről az autó példáján már Fodor Oszkár is szólt. Ma már nyilvánvaló, hogy a kis alkatrészeket a komplexebb szerelések váltják fel. Ha egy részecske elromlik, akkor az egész, ezt magába fog-laló komplexebb alkatrészt meg kell venni. Ez rossz a vásárló szem-pontjából, de általában véve nagyon jó dolog. Az ilyen összetettebb terméket, amit a mikroprocesszor hoz magával, Amerikában már kisebb üzemrészlegek is le tudják gyártani, mert a funkciók egyben benne van-nak. Mi pedig állandóan nagy gyárakat építünk, a külsőségekre adunk sokat. Amerikában jártunkkor láttuk, hogy a gyárépületek ott keveset adnak. A falak ott borzasztóak. Nemcsak a gyárépület, a színházak és a művelődési intézmények külseje is mellékes, viszont minden megvan bennük. Mi rendkívül sokat adunk az épületekre, melyek kivitelezése rengeteg időbe telik és nagyon sokba kerül.

A súlypontvándorlásról figyelemre méltó adatok vannak a könyvben, azt hiszem azonban, hogy hazánkban a munkaerő-vándorlást illetően katasztrófális a helyzet, mégpedig amiatt, hogy ha nálunk valahol lakás-hoz jutott az ember, akkor attól meg nem válik, mert nem biztos, hogy máshol is hozzá tud jutni. Tehát nemcsak arról van szó, hogy el akarok-e menni egy városból vagy sem, hanem arról, hogy a lakás egy nagyon fontos tényező.

Szólnék még a mérések ügyében. Ez nekem szakmám, és én úgy vagyok vele, hogy a közgazdaságtudományban ugyanolyan jó, ha valaki érzi a mennyiségeket, mint pl. egy műépítésznek az, ha jól tud rajzolni. Itt

viszont a nagyságrendek kérdése rendkívül fontos. Nekem van egy olyan érzésem, amikor a modelljeimet a hallgatóknak vagy magában a vállalatokban ismertetem, hogy nekünk egyáltalán nincsenek olyan adataink, amit nem a társadalmi könyvviteli szolgálat kér tőlünk. Mivel ez utóbbi olyan nagyon sok adatot kér, a vállalatokban egyszerűen allergiások, ha ezeken kívül még valamit ki kell mutatni. Pedig jó néhány olyan adat létezik, amelyet ezeken kívül is jó volna tudni, pl. azt, hogy milyenek a műszaki együttműködésünk, vagy milyenek a kapacitásaink. Mivel azonban ezt nem kéri tőlünk a társadalmi könyvviteli szolgálat, nem is nagyon követjük, csak nagyon felszínesen tudjuk, hogy ezen a téren mi van. Tudunk mi mindent a jövedelemről, az elosztásról stb., de az előbb említett adatok nincsenek kimutatva. A napokban Han professzorral végigüztük azt a kétnapos tanácskozást az akadémián, amit a matematikai modellek alkalmazásának szenteltek, és arra a megállapításra jutottunk, hogy valamikor, amikor még sokkal rosszabbul álltunk a számítógépek tekintetében, akkor az ágazatkapcsolati modellekben 96 ágazatot követtünk, vagy 98-at. Most visszatértünk a 48-ra, és kérdés, hogy milyenek ezek az adatok, mennyire használhatók és mennyire használjuk őket. Majdnem úgy vagyunk vele, hogy nem is érdekesek. Egy olyan előadáson, ahol a külkereskedelmi miniszter arról beszél, hogy milyen devizaelőírások lesznek, hatszáz ember jelenik meg, egy olyan előadás iránt viszont, amely arról szól, hogy miként lehet a hatékonyságot 3 százalékkal növelni, senki nem is érdeklődik.

Szerintem a hatékonyságnak az infláció nagyon nagy ellensége. 60 százalékos infláció mellett ugyanis jelentősebb hatékonyságnövekedésről szó sem lehet. Három-négy-öt százalékos esetben is nagyon meg kell izzadni (bár vannak lehetőségek nagy ugrásokra is), s rendes körülmények között ezek a százalékok egészen normálisak volnának. Függetlenül azonban az inflációtól, újból visszatérnék a mérés kérdésére. Akkor is mérni kell, hogyha az nehéz feladat jelenleg, vagy ha egyszerűen nem tartjuk ideálisnak azt a mérési módszert, amivel mérünk. Tehát sokat jelent már az is, hogy van ilyen sorozatunk, vannak olyan mutatóink, amihez tudjuk tartani magunkat. Ezt képletesen ahhoz tudnám hasonlítani, hogy a nagyvárosban hiába van kiírva minden utcánév, mégis eltévedhetünk, faluhelyen viszont toronyiránt jobban feltaláljuk magunkat. Nemcsak azért, mert a falu kicsi, hanem mert a torony valahogy útmutató is. Tehát én a globális mutatók és egyáltalán a szóban forgó sorozat pártján vagyok. Más lapra tartozik az, hogy mi egy kicsit túlzásba is esünk. Olyan trendeket is ki tudunk mutatni, hogy pl. az utóbbi öt-tíz év alatt annyi volt a műtrágya használata a tartományban, hogy azzal a mennyiséggel legalább 3 méter vastagon lefedhetnénk az egész Vajdaságot. A matematikában minden lehetséges. És bár nagyon korrekt az a matematikai fegyvertár, amivel dolgozunk, mégsem elég, mert a közgazdásznak is benne kell lennie. Nem lehet ezt ilyen egyszerűen matematikusokra bízni. Az interdiszciplináris hozzáállás követelmény! Fennáll itt a részleges és összetett mutatók problémája is. A beszél-

getésben általában a részleges mutatókat emlegettük. Szerintem az összetett mutatók, előnyeik és hátrányaik ellenére is szükségesek.

Röviden szólnék a kutatásról és a kutatásfejlesztésről, de inkább csak mikro szinten. Egy példával kezdeném: első pillantásra jó dolognak tartjuk, hogy Vajdaság kevés licencet vásárolt. Más kérdés, hogy pénzügyi vagy egyéb okból történt-e ez. Licencet venni magában véve nem rossz dolog. Felhozható erre a japán példa is, hisz ők nagyon sok licencet megvettek és *továbbfejlesztették őket*. Nálunk viszont olyan hosszú időt vesz igénybe a vásárlás előkészítése, hogy közben elévül, amit vásárolunk. És vannak eleve rosszul megválasztott licencek is. A licencekkel sokéves alkalmazás után sem történik semmi, és semmit sem teszünk hozzá. Időszerű volna tehát a gazdaság és a kutatás, illetőleg a tudomány összekapcsolásáról beszélni. Ez pedig mindaddig nem valósul meg, amíg elhanyagoljuk a vállalatokban a fejlesztési osztályokat. Kérdés, hogy a tudományos kutatómunkát a tmsz-okban, a munkaszervezetekben kell-e fejleszteni vagy egy magasabb szinten, annál is inkább, mert a munkaszervezetben se pénz, se egyéb nincs erre a célra. Ha viszont följebb akarjuk ezt megvalósítani, akkor rögtön szembetaláljuk magunkat a féltékenységgel, senki sem akar a legjobb embereitől megválni, pedig azokat kellene egy felsőbb szinten összpontosítani. Ez egyben az ösztönzési rendszer kérdése is: a kutató jutalmazása olyan kérdés, amit vállalati szinten igen nehéz megoldani, mert nem nagyon hajlandók megfizetni. 1:1,4-es aránnyal ugyanis nem lehet a kutatót megfizetni és megtartani. A napokban egy pártértekezleten, egy munkás párttitkár megállapította, hogy nem kellene megengedni, hogy a munkaszervezetéből elmenjenek a vezető mérnökök. A következő pillanatban viszont már arról beszélt, hogy náluk olyan kicsik a fizetések, hogy nem tudják a szóban forgó kádereket megfizetni. Én nem értem, mivel kellene visszatartani az embereket, ha nem megfelelő az ösztönzési rendszer.

Negyedik témám a döntés-előkészítés. Ennek több problémája is van. Az egyik pl. az idő. Azt szokás mondani, hogy a döntés előkészítése nem elfecsérelt idő. Kérdés azonban, hogy mi mindent csinálunk döntés-előkészítés címén. Nem arra koncentrálnak, ami a legfontosabb a döntések előkészítésekor. Túl hosszú ez a szakasz, s a beruházások alapjában véve még sincsennek előkészítve, így aztán a beruházás folyamán kezdődnek a bonyodalmak. Elhibázott beruházások tehát nemcsak azért történnek, mert valaki azt már az elején rosszul csinálta, hanem azért, mert olyan hosszú ideig készítjük azt elő, hogy időközben minden megváltozik, és a beruházás egyszerűen nem életképes tovább. Például a Commodor—64-es softwaré-n Nyugat-Németországban jelenleg háromszáz vállalat dolgozik. A Commodor—64 cég szerint ebből 15 fog jövőre megmaradni, de újabb 250 fog kinőni. Ha minden ilyen gyorsasággal változik, márpedig ebben a szakmában tényleg gyorsan kell alkalmazkodni, mert csak így fogunk fölfutni, akkor az, amit mi két évig készítettünk elő — bármiről is legyen szó —, tönkre fog menni, nem kell már senkinek, mire elkészül, hisz már régen elévült.

A beruházás kivitelezése szempontjából ugyancsak fontos a szállító kérdése, amit én kiszélesítenék és környezeti kérdésként tárgyalnám. Ha a vállalatom belső szervezetsége kifogástalan is, de a külső szállítóim nem megfelelőek, akkor én kénytelen vagyok vagy nagy készleteket tartálékolni, vagy valami hasonló megoldáshoz folyamodni. Én nem tehetem azt, amit a japán, hogy egyáltalán nem tart készletet, mert abban a pillanatban, mikor elfogy bármi a termelésben, a szállító azonnal ott van. Ezt még a nyugatnémet ipar sem tudta biztosítani. Nálunk viszont sokkal rosszabb a helyzet.

A másik, úgyszintén fontos tényező, hogy miként reagál a piac a gazdálkodás feltételeire: pl. a 60. százalékos kamatú hitelre. Igazi tőkepiac ez még a 62 százalékos kamat mellett is? Nos, szóval a döntés-előkészítési rendszerünk nemcsak az idő kérdésében, hanem más lényeges téren sem funkcionál. Nagyon sok a politizálás mindenben, s így még a legjobb terv is kudarcot vall.

Az ötödik, és utolsó megjegyzésem a tervezéssel kapcsolatos. Én tervszimpatizáns vagyok, a körültekintő tervek készítéséért és ebben a matematikai modellek felhasználásáért szállok síkra, mert azok a terveket egzakttá, az egész mérési rendszert pedig kifinomultabbá teszik. Han professzor beszélt arról, hogy a közgazdaságtudomány tudomány-e vagy rem. Mint ismeretes, a közgazdaságtudományi Nobel-díjat — az utóbbi tizenkettőből hetet — matematikusok vagy statisztikusok, esetleg fizikusok nyerték. Más kérdés az, hogy mennyire voltak ezek tiszta matematikusok, az azonban bizonyos, hogy a matematika a maga részéről hozzásegíthet a tudomány egzakttá válásához. *Nem helyettesítheti*, de segítheti a közgazdaságtudományt. Hadd fejezzem be a távlati tervezéssel, amelynek igen nagy szerepe van ma, a mikroprocesszorok világában. Nálunk azonban ezek a távlati tervek még talán a kártyavetéssel sem vetekszenek. Tehát távolról sem azok, aminek lenniük kellene. Nem megfelelő módon tervezünk, inkább csak kötelességből, hogy eleget tegyünk a politikai elvárásoknak.

Balla László:

Nem tudom, kit is üdvözljek inkább egy ilyen jelentős, a maga nemében egyedülálló magyar nyelvű könyv kiadásáért, a szerzőt vagy a Forumot. Intézetünk, a CECOS még tavaly több hasonló tárgyú könyv kiadását tervezte, mert egy ilyen műnek ma nálunk kivételes jelentősége van. Több előnye mellett, amiről beszélgetésünkben már szó volt, pótolja azokat a fontos gazdasági és időszerű ismereteket, amit sem az iskola, sem az egyetem egyelőre nem tud nyújtani.

A mai iskola amúgyis annyira elmaradott mindentől, nemcsak nálunk, de máshol is, hogy ideje lenne már beszélni a jövő iskolájáról. Iskolánkban, a századforduló küszöbén, még mindig olyan taneszközöket és

módszereket használnak, mint a 19. század végén. Így, napjainkban két évszázadot kötünk össze: a 19-et és a 21-et; amikor pedig a tudomány és technológia bámulatos fejlődésének vagyunk tanúi világszerte.

A legjobb iskolák mellett is azonban nagy szükség van a szakemberek állandó továbbképzésére, nagyszámú időszerű gazdasági és egyéb tudományos műre és szakkönyvre. Móra András műve e téren hézagpótló könyv. Minden részében gondolkodásra késztet. Gazdasági fejlődésünk lehetőségeit elemzi tudományos alapon, s ezért nagy érdeklődésre számíthat.

Sajnálatos, hogy a könyv gazdag és hasznos elemzése Vajdaság gazdasági fejlődését csak 1980-ig öleli fel. Ez, természetesen, nem a szerző hibája. Statisztikai kimutatásaink mindig sokat késnek. Ez főleg azért kár, mert súlyos gazdasági problémáink éppen az utóbbi években fordultak válságosra. Hogy mennyire lehet ezeket a fordulatokat előrejelezni, arra tanulságos Edgar Faure, ismert francia politikus egyik művének címe: „Prévoir le present” — magyarul: Előrelátni a jelent. Mi, sajnos — erről főleg a téves beruházások sorozata tanúskodik — nem láttuk eléggé előre a jelent!

Mai gazdasági nehézségeink egyik-másik komoly forrása technológiai függőségünk magas foka, s ennek súlyos következményei, szerintem, nem kaptak megfelelő elbírálást a szerző művében. Még máig sem készült el Jugoszlávia technológiai fejlődésének stratégiája, ami nagyban hozzájárult, hogy időközben 300 000 licencet vásároltunk külföldről. Szakembereink legtöbbször meg sem kísérelték, hogy az idegen technológiai megoldásokat alkalmazni próbálják hazai körülményeinkhez. Így technológiai függőségünk legalább olyan veszélyes, mint nagyméretű külföldi adósságunk. Ez a két tényező fenyegeti továbbra is gazdasági fejlődésünket. Ilyen körülmények között sok minden nem fejlődhet úgy Vajdaságban sem, ahogyan azt a szerző művében jelzi.

A gazdasági hatékonyság egyik legfontosabb eleme, a termelékenység, az adott körülmények között szintén nem nyújthat olyan kedvező fejlődési lehetőségeket, amire a szerző művében jogosan utal. Napjainkban az áruk indokolatlan és mesterséges emelésével sokkal nagyobb hasznot lehet megvalósítani, mint az újításokkal vagy a termelékenység fokozásával. Ennek következménye pedig a munkamotiváció további csökkenése. Nem véletlen, hogy 1984-ben a dolgozók átlagos munkaideje nem érte el a 4 órát a kötelező 8-ból. Hazánkban átlagban egy munkanapon 800 000 dolgozó kimarad a munkáról. Másik 400 000 pedig gyűlésen vesz részt. Ilyen és hasonló hiányosságokra több példával rámutattak a nemrég megtartott szabadkai nemzetközi tudományos tanácskozás résztvevői. (A tanácskozás témája a munkamotiváció öngazgatási rendszerünkben volt.) Ezek és hasonló káros jelenségek gátolják leginkább a gazdasági hatékonyság további fejlődését.

Egyetértek a szerző megállapításával az emberi tényező jelentőségéről. Gazdasági fejlődésünk egyik legfontosabb eleme az emberi alkotóképesség, a tudás, dolgozóink továbbképzése, a munkához való helyes viszony és

a tömeges újíto és alkotó tevékenység. Ide tartozik még a saját erőnkre való támaszkodás szükségessége és az emberi teljesítmény nagyobb megbecsülése. Nagyobb figyelmet kell ezért fordítani a szakképzett fiatalok alkalmazására. A szerző számos adata bizonyítja, hogy mennyire kedvezőtlen dolgozóink szakképzettsége, főleg a vajdasági ipari üzemekben. Ugyanakkor hazánkban több mint egymillió szakképzett és magas szakképzettségű fiatal nem képes évekig munkához jutni. Ők néha 6—7 évet várnak az állásra. Fiatal szakembereinkkel emiatt úgy járunk majd, mint az évekig épülő gyáraink berendezésével. Mire hosszú évek után „kicsomagoljuk” őket, kérdés, mennyire tudjuk majd hasznukat venni...

Gazdasági nehézségeink azonban ennek ellenére sem csüggedésre, hanem ösztönzésre kell hogy szolgáljanak. Hiszen az örök elégedetlenség a világ árama. A felszabadulás éveiben a semmiből építettünk ki egy új, modern szocialista országot. Nem szabad megtorpannunk ma sem gazdasági válságunk nehézségei előtt. Akkor sem, ha tudjuk, hogy helyesebb gazdaságpolitikával sok bajt elkerülhettünk volna. Nagyobb figyelmet kell szentelni azonban a jövőnknek, és kevesebbet a múlt hibáinak.

Egy amerikai szerző egyik új könyvében arról ír, hogy náluk a vezetők homályosan látják az utat, amikor az állam mozdonyát irányítják, s ezért sokszor a nagy bizonytalanságba vezetik a népet. A mozdonyvezető nem hallgat senkire, a polgárok ott ülnek a gyorsan mozgó vonat utolsó fiülkéjében, háttal a menetiránynak, s így nem látnak semmit előre, csak hátra...

A jövő mindig a döntéshozatal helyes megválasztásától függ, és így az a jelen következménye. Az elmúlt időszak eseményei azt igazolják, hogy a téves döntéseknek káros következményei is lehetnek. Elég megemlíteni a fel nem újítható energiaforrások mértéktelen pazarlását, a fejlődő országok határtalan eladósodását, a hibás beruházások végtelen sorozatát, az örök veszélyt jelentő fegyverkezési verseny ijesztő arányait stb. Nálunk is ezért több figyelmet kell fordítani mindazokra az évekig épülő beruházásokra, melyeknek bizonytalan kimenetele később sok gondot okozhat. Ne építsünk annyi atomerőművet a közeljövőben csak azért, hogy annyi legyen belőlük, ahány köztársaságunk és tartományunk van. Ezt azért sem kell tenni, mert sok fejlett országban már kezdik leállítani az ilyen atomerőművek építését. Ne lelkesedjünk olyan újabb nagy beruházásokért, csak azért, mert ilyen „egyedülállót” nem építettek fel sehhol a világon... Jobb az ilyen lehetőségeket az esetleges későbbi károkkal átengedni gazdagabb országoknak...

A döntéshozatal fontossága főleg a nagyobb beruházásoknál jut kifejezésre, amire helyesen rámutat a szerző is könyvének erre vonatkozó részében.

További sikert kívánok Móra Andrásnak magas szintű tudományos munkájához. Megköszönöm a meghívást a kerekasztal-beszélgetésre és figyelmüket, amellyel hozzászólásomat kísérték.

Szecsei Mihály:

Köszönöm szépen, és remélem, hogy a Létünk egyszer a vezetéstudományról is szervez kerekasztal-értekezletet. Sajnos, mint látjuk, *a hatékonysági mutatók még nem szolgálnak eszközül arra, hogy mint a közlekedési rendőrök a rosszul vezetőket kizárják a forgalomból.* Maradnak. Hozzájuk alakítjuk a szabályokat.

Kovács Oszkár:

Mivel most már bizonyos nemzetgazdasági kérdések is felmerültek, bátrabban szólhatok hozzá. Rehák elvtárs megnyitó felszólalásában azt mondta, hogy szűkebb profilú tudományos műről van szó. Egyetérték azzal, hogy tudományos műről van szó, de nem szűkebb profilúról. Arra szeretnék rámutatni, hogy nagyon érdekes és értékes anyagot tartalmaz a könyv a vajdasági gazdaságfejlesztés pontosabb megítélésére vonatkozólag. Osztom a véleményét Szecsei Mihálynak, hogy a könyvben is, de különben is, elméleti szempontból a hatékonysági mutatókat három csoportra oszthatjuk fel: az első csoportba tartoznak a nemzetgazdasági, a másodikba az ágazati és a harmadik csoportba a vállalati mutatók.

A könyvben egy nagyon fontos megállapítást találtam, és azt hiszem ezt érdemes megvitatni. Ha jól értettem, Móra elvtárs arra a megállapításra jutott, hogy az általános hatékonyság Vajdaságban bizonyos mértékben romlik, de még mindig jobb, mint szövetségi szinten, vagyis lassabban romlik. Ez a pontos megállapítás. Ez magában véve nagyon fontos dolog, de még hasznosabb volna, ha meg tudnánk mondani, hogy a hatékonyság mutatójának említett három csoportja milyen arányban vesz részt ebben. Az első tézisben azt mondja Szecsei, hogy a struktúra változása önmagában véve a hatékonyságnak egyik legjobb forrása. Az volna a jó, ha tudnánk, hogy Vajdaság gazdasági eredményeit milyen mértékben köszönhetjük a gazdaságfejlesztési politikának, tehát annak, hogy okosan irányították a struktúraváltozást, és mennyiben köszönhetjük ezt az eredményt a többi hatékonysági forrásnak, ágazati vagy vállalati szinten. Én erre nem találtam kimerítő választ a könyvben. Úgy tűnt azonban, hogy a feleletet részben megkaphattuk volna, legalább olyan értelemben, hogy ezek a nemzetgazdasági mutatók egymással kapcsolatban vannak, közös hatást fejtenek ki. Ezek kimutathatók, nem implicit függvénnyel, mint a 119. oldalon, hanem egy ágazati termelési függvénnyel vagy általános nemzetgazdasági termelési függvénnyel. Akkor ki tudnánk számítani a hatékonyság forrásainak numerikus értékeit, pontosabban meg tudnánk állapítani, hogy az általános eredmény minek köszönhető.

Móra elvtárs a könyv első részében nagyon szépen rámutatott a módszertani kérdésekre, de nem jutott odáig, hogy a nemzetgazdasági mutatókat egy egyszerű nemzetgazdasági ökonometriai modellbe helyezze.

Fedig egy ilyen modell keretében könnyebben meg lehetett volna vitatni mindazokat a nagyon fontos nemzetgazdasági kérdéseket, amelyeket Rehák elvtárs is említett.

A vállalati hatékonysági mutatókhoz nem sokat értek, de megtaláltam a könyvben, hogy a világbankban használt vállalati szintű mutató, pontosabban a belső megtérülési ráta, hasznos lehetne nálunk is. Ezzel nagyon egyetértek, és azt is tudom, hogy eddig miért nem lehetett nálunk használni ezt a mutatót: mert ehhez a mutatóhoz az erőforrásoknak és árucikkeknek megfelelő árakat kell megállapítani. Nálunk sem a kamatláb, sem a devizasorzó, sem az árstruktúra nem volt megfelelő. De amennyiben ezeket a feltételeket megteremtjük, akkor ez a hatékonysági mutató, vagyis ez a beruházási kritérium nagyon fontos lehetne. Később majd megmondom, hogy milyen értelemben volna ez a mutató nagyon nagyon fontos a nemzetközi munkamegosztás hatékonyságának a kimutatásánál is.

A könyv azon részében, ahol Móra elvtárs a nemzetközi munkamegosztás hatékonyságáról beszél, nekem úgy tűnik, hogy csak közvetett mutatókat talált: az export és az import részesedését a nemzeti jövedelemben, a fizetési mérleget és így tovább. Közvetett módon úgy lehet azt elfogadni, hogy akinek sikerül sokat exportálnia a nemzeti jövedelemből, az valószínűleg képes a nemzetközi konkurenciával zöldre vergődni, azonkívül valószínűleg elég hatékony is, ha képes a termelésének egy nagy részét exportálni. Például Belgium — Luxemburgnak hatalmas arányú a kivitele és behozatala a nemzeti jövedelemhez viszonyítva, de a magyarázat nagyon egyszerű. Ez egy kis ország, nincsenek megfelelő erőforrásai, s arra kényszerül, hogy sokat exportáljon és importáljon. Ezzel azonban nem mutattunk ki semmit a hatékonyságról. Pontosabb, közvetlenebb mutatókat kellene tehát találni és most térnék vissza arra, hogy a világbanknak az a belső megtérülési rátája alkalmat ad arra, hogy az exportra közvetlen hatékonysági mutatót számítsunk ki. Nagyon leegyszerűsítve ez úgy néz ki, hogy voltaképpen keressük a feleletet arra a kérdésre: melyik a leggazdaságosabb export, hogy milyen ráfordítást igényel egy dollár, vagy egy német márka stb. Ez az egyik kritériuma az export gazdaságosságának és az export hatékonyságának. Ilyen módon lehet mérni az import helyettesítését is.

A könyvnek még egy részére fel szeretném hívni a figyelmet: az 1970-től 1980-ig terjedő időszakban a gazdasági fejlődésnek az üteme szokatlan ingadozásokat mutat. Nem vagyok meggyőződve arról, hogy az egy évre szóló adatok a legmegfelelőbbek az ilyen ingadozások mérésére, valószínű, hogy a havi adatok alkalmasabbak. Kérdés azután, hogy ezt az ingadozást valamilyen módon nem lehetett volna-e kapcsolatba hozni a jugoszláv gazdasági fejlődés ciklusaival. Mi már az egyik intézetben megállapítottuk, hogy Jugoszláviában már az ötvenes évek óta többé-kevésbé szabályos gazdasági ciklusok mutathatók ki. Tehát az a kérdés, hogy az ingadozások beleilleszkednek-e ezekbe a ciklusokba,

vagy egész más magyarázatuk van, ami valóban a hatékonyság változásaiból ered.

Végül szeretném elmondani, hogy nekem nagyon tetszett a könyvnek a súlypontvándorlásról szóló része. Elsősorban módszertanilag. Úgy tudom, hogy ilyen elemzés először jelent meg nálunk. Örömmel nyugtázom ezenkívül, hogy a mellékelt térképeken az R vektorok sem a Szerb SZK-ban, sem Vajdaságban, sem pedig Kosovóban nem mozognak divergens irányban. Tehát ilyen tekintetben a helyzet jobb, mint gondoltuk.

Szecsei Mihály:

Azt hiszem, elég sokoldalúan vitattuk meg a hatékonyság kérdését a gazdaságfejlesztésben. Felöleltük a mutatókat, kiegészítve több olyan mutatóval is, amelyeket érdemes figyelembe venni. Bekapcsoltunk olyan területeket is, Szórád György javaslatára, amelyeket nem tárgyal a könyv, de fontosak lehetnek a hatékonyság vonatkozásában, mint pl. a mikroprocesszorok világa. Ez nagyon is indokolt volt. Két évvel ezelőtt olvastuk ugyanis Han professzorral Adam Shaff *Aldás vagy átok* című könyvét, amely igazolja, hogy ezt a kérdést is komolyan meg kell vizsgálni. Én ugyan részrehajló vagyok, mivel abból az ágazatból jövök, amely a biotechnikát igényli. Megmondom, számomra miért hiányzik a könyvből a szerkezetváltásnak ez az értékelése. Először is nagyon messze vagyunk az Amerikai Egyesült Államoktól, Japántól és Angliától, akik vezetnek ezen a téren. Egy francia értékelés szerint Japán is négy-öt évvel le van maradva Amerika mögött, ahol kb. 100 millió dollárra becsülik 2000-re ennek az új iparágak az össztermékét. Én mint közgazdász, mint az agráriparból jövő azt nézem, hogy miként növelik a mikroorganizmusok az ágazat termelőképességét. Csak a penicillin gyártásában 30 ezerszeresére növelték, mert a vad törzseket a gensebészek javították. Ha pl. elérjük azt, hogy a növények gyökérzetével sikerül lekötni a nitrogént a levegőből a mikroorganizmusok segítségével, akkor az össz nitrogénműtrágya-gyárat be lehet csukni. Pedig még fel sem építettük őket! És nem vagyunk messze ettől, ha ilyen óriási lépésekkel halad a biotechnológia. A mikroorganizmusok hasznosítása terén az anyagcsereben, a műszaki tudományok, együttesen a mikrobiológiával és biofizikával, hatalmas változásokat eredményezhetnek, ezért ennek a kérdésnek is nagyobb teret kell szentelni. Úgy kell tekinteni erre is mint hatékonysági kérdésre, mert növeli az általános gazdasági fejlesztés hatékonyságát. Mikroorganizmusok segítségével kívánt termékét is előállíthatnak, példa rá az interferon. Mi még most kisebb mértékben használjuk, mert még drága, de ha a gensebészeknek sikerül továbbhaladni ezen a téren, akkor más termékeket is előállíthatnak mikroorganizmusokkal. Kis gyárak jönnek létre, és ott kevesebb befektetéssel olyan problémákat oldunk meg, amelyek most még nagyon nagynak tűnnek. Han professzornak igaza van, hogy ne vetítsük előre hosszabb időre az energiatakarékosságot, de

én mint közgazdász nem fogadhatom el ezt a szemléletet, amikor szorít a költségtényező, ami a fejlesztést visszafogja.

A súlypontvándorlás kérdésére visszatérve: az adatbázis és a módszer új, és ezt üdvözljük. Az azonban, hogy mi túlzottan társadalmi-politikai közösségekre vetítjük az adatokat, az deformálhatja az eredményt, és én ezt kifogásoltam . . .

Stjepan Han:

Ha szabad szavakba vágni: a matematikai eszköztár olyan, hogy praktikusán ugyanazt az eredményt kapjuk, bárhogy dekomponáljuk a területet: községekre, körzetekre vagy másként. A súlypont pedig úgy vándorol, ahogy az egyének „felhője” módosul.

Fodor Oszkár:

Elnézést hogy közbeszólók, ez az ex post vetülete a kérdésnek, de melyik az ex ante vetülete? Az, hogy a politikai voluntarizmus szabja meg, hogy merre megy a súlypont? . . .

Stjepan Han:

Az egészen más dolog. A súlypontvándorlás azt elemzi, hogy mi történt. Nem mondhatjuk, hogy nem fontos azt elemezni, ami történt. Mert mást biztosan úgysem tudunk, mint azt, ami történt. Persze talál-gathatjuk, hogy mi történt volna, ha kevesebb voluntarizmussal számolhattunk volna.

Szecsei Mihály:

Nem vagyok egészen biztos abban, hogy ezek az adatok, amelyeket mi begyűjtünk, nem mások-e, ha körzetben nézzük őket, mert a napi ingázások nem községi, hanem körzeti szinten történnek. Megfigyelésük, megállapításuk viszont községenként történik. Ha ez kiszűrhető, akkor az naagszerű . . . Erre majd még Móra András is nyilván visszatér. A tudomány és gazdaság kapcsolatához annyit szeretnék hozzáfűzni, hogy *a tudománynak is le kell ereszkednie fellegrvárából a gazdaság előszobájába*. Nem az alap kutatásokra gondolok itt, hanem az alkalmazott kutatásokra.

Nagyon örülök, hogy Kovács professzor a világbank mutatójáról is beszélt. Ezt tudatosítani kellene a munkaszervezetekben, és azzal is nagyon egyezek, hogy egy ilyen mikroszintű hatékonysági mutatónak volna helye makroszinten is.

Azon, hogy egy kritériumrendszer kialakításakor be kell építeni a hatékonysági mutatókat is azt értem, hogy egy kizáró kritériumrendszer kell létrehozni. Olyat, amely bizonyos fejlesztési célokat kizár: nincs nyersanyag, nincs energia. Másrészt viszont rangsoroló kritériumrendszer legyen, amely a fejlesztési célokat több mutató segítségével rangsorolja.

Móra András:

Nemcsak udvariasságból, de őszintén szeretném megköszönni azokat a véleményeket, hozzászólásokat, érveket és ellenérveket, amelyek itt elhangzottak. Tekintet nélkül arra, hogy egyezik-e az álláspontunk vagy sem, vagy hogy ugyanabból a nézőpontból látjuk-e a dolgot, nagyon hasznosnak találom a beszélgetést. Ezek után még jobban meggyőződtem arról, hogy nem tévedtem, amikor a hatékonyság problémájának vizsgálatába kezdtem, mégpedig Vajdaság példáján. Egyedüli probléma az, hogy én ezt egyedül végeztem, és aránylag rövid idő alatt. A hiányosságok tehát, valamint az, hogy bizonyos problémákat csak felületesen tudtam érinteni, ennek a ténynek tulajdoníthatók, nem pedig annak, hogy úgy gondoltam, a többi tényező nem fontos. Végeredményben nagyon összetett kérdésről van szó.

Már többször mondtam, hogy a hatékonyságot épp abból a szempontból kell vizsgálat tárgyává tenni, hogy mi Jugoszláviában — és Vajdaságban is — évek hosszú során bizonygatjuk azt, hogy az öngazgatási rendszer motiválja a dolgozókat a közvetlen döntéshozatalból, a jövedelemelosztással kapcsolatos közvetlen ráhatásból stb. kifolyólag. Közben az eredmények elmaradnak. Az elvek és a tények között valahol törés állt be. Valami akadályozza azt, hogy szűkös erőforrásainkat, akár pénzről legyen szó, akár természeti erőforrásokról, energiáról vagy tudásról, eredményesebben használjuk fel. Nagyon nagyok a ráfordítások, de kis haszonnal. Más országokhoz viszonyítva nemzeti jövedelmünkből majdnem kétszer annyit fordítottunk beruházásokra, közben pedig a fejlesztésben és a fejlődésben lemaradtunk. Erre a kérdésre próbáltam én választ találni, és végeredményben ezt a rengeteg felhasznált adatot — több tízezer adatról van szó —, ebből a szempontból próbáltam elemezni.

Megállapítottam azt, hogy nem lehet egyidejűleg felhasználni a piac hajtóerejét, vagy legalábbis támaszkodni rá, és azt remélni, hogy a piac szubjektív közreműködőinek magatartását a piac szabja majd meg. Mi inkább erkölcsi vonalon akartunk hatni a magatartásra. Tehát inkább erkölcsstanról, mintsem közgazdaságtanról van szó. Ez olyan probléma, amit össze lehet kötni a motivációval is.

Nagy mesterei vagyunk annak is, hogy különböző politikákat (gazdaságpolitikát, árjövédelmi politikát stb.) jogilag megfogalmazzunk, rezo-

lúciókba foglaljunk, azonban megakadunk, amikor ezeket az elveket a gyakorlatba kellene alkalmazni... Ez is hatékonysági probléma.

A következő megállapításom az, hogy mi a gazdaság növekedését, vagy a gazdaság fejlesztését — azt aminek prioritást adtunk — idestova húsz éve előtérbe helyeztük, bizonyos egyensúlyi kérdéseket vagy viszonyokat tudatosan feláldozva ennek a célnak. Túl sokba került azonban ez nekünk. A kiút, véleményem szerint, csakis a hatékonyság növelése lehet, mert a hatékonyság elve egy örökös törvény. Még most is, amikor ilyen hatalmas az infláció, amikor ilyen áldatlan a helyzet, amikor nem érdekelnek bennünket a perek és az órák a termelésben, az átfutási idő, meg a behozatali anyagok kilogrammjai, most is csak a hatékonyság az, ami kivezethet bennünket ebből a helyzetből. Amennyiben sikerül — ahogy itt el is hangzott — hatékonyságot tervkategóriává minősíteni. Már az is haladás, ha beszélünk a hatékonyságszemlélet szükségyszerűségéről. Az utóbbi időben magam is felfigyelek arra, hogy mind több és több címben jelenik meg a hatékonyság szó, még a napilapokban is. Talán manapság beleillik a stílusba...

Nincs szándékomban itt most minden észrevételre válaszolni, néhány dolgot azonban szeretnék kiemelni. Kezdeném talán az extenzív és intenzív termeléssel, a kettőt összekötő átmeneti időszakokkal. Hogy milyen szinten kell ezt az áttérést megvalósítani. Mi elértük ezt a szintet, amikor hatalmas kapacitásokat teremtettünk, de elfogyott a pénzünk. Tehát a további extenzív fejlődésre és termelésre a forrásaink szegénynek bizonyultak, szűk keresztmetszetet képeztek. Úgyhogy akarva, akaratlanul, az intenzív termelés felé kell fordulnunk, sajnos, épp ezen a szinten, ahol most vagyunk. Legalábbis úgy tűnik, hogy épp az utóbbi évek gazdasági növekedésének a megtorpanása kényszerít bennünket arra, hogy a tervezettnél kicsit gyorsabban térjünk át az intenzív gazdálkodásra. Lényegében váratlanul és készületlenül ért ez bennünket. Sok kapacitást még nem fejeztünk be, hogy csak a vajdaságiakat említsem a vegyipar terén, a nitrogénműveket stb. Az elektronika terén sem értük el azokat az eredményeket, amit valamikor előirányoztunk, pl. az ERA-program terén. Egyszóval sok mindenről lekéstünk. Véleményem szerint épp ezért kell most hatékonyabb erőforrás-kihasználással az intenzív gazdálkodás felé fordulni. Ezt próbáltam bizonyítani könyvemben is.

A másik dolog, amire kitérnék, az energia. Én az energiával azért foglalkoztam külön, mert egyrészt az elemzések azt mutatták, hogy az energiafelhasználás: az egységnyi társadalmi termékre eső energiafogyasztás növekménye, vagy ahogy a szakemberek mondják, az energetikai rugalmassági tényező az utóbbi tíz évben is kedvezőtlenül alakult az országban és a Vajdaságban is. Sőt a napokban tárgyaltunk az 1986—90-es időszakra vonatkozó fejlesztési tervről, éspedig az Elektrovojvodina és a villanyenergia-termelés tervéről, ahol az illetékesek még mindig 1,2—1,4 százalékos növekedést irányoznak elő, 1 százalékos társadalmi termék növekedési rátára. Nem lehet a fejükbe verni, hogy az Európai

Gazdasági Közösség már tíz évvel ezelőtt kitűzte maga elé azt a célt, hogy ezt a mutatót 1 százalék alá szorítsák. Erre vonatkozólag a könyvben adatokat is közöltem. A másik dolog az, hogy az energia ára fantasztikusan megnőtt. Hadd térjek vissza az adatai szerszámgépgyár példájára. Annak idején az energia ára a szerszámgép-termelésben nem haladta meg a 3 százalékot. Oszkárral együtt évről évre kísértük, hogy 1 tonna szerszámgépre hány kilowatt órát használtunk el. Ma már ugyanitt 17 százalék a termékárban az energia ára. Ami katasztrofális nemcsak azért, mert nincs elegendő energia, hanem mert költségemelő tényező.

Pár szót a súlypontvándorlással kapcsolatban. Egy valamit a jelenlevő kollégák nem vettek figyelembe, azt, hogy én ott egy P betűnek a vándorlását is elemeztem, nemcsak abszolút értékben. Az a P a termelőerők súlypontja, vektoranalízis alapján. De van egy S pont is a térképeken. Az pedig a lakosság elrendezésének a súlypontja. Én abból indultam ki, hogy ideális esetben a P betű egybeesik az S betűvel, ami azt jelenti, hogy makroszinten a termelőerők elosztása egyenlő vagy megfelel a lakosság eloszlásának. Én a lakosságra úgy tekintek, mint a munkába álló dolgozók bázisára, és az most mindegy, hogy régió, vagy község, vagy gyár. Majdnem mindegy, mert minél apróbb területre bontunk egy régiót vagy országrészt, a vektoranalízis annál pontosabb adatokat ad. Itt a dolgozók létszáma az — vagyis a munkahelyek, de természetesen nemcsak a munkahelyek száma, mert ahol két műszakban dolgoznak, ott két dolgozóról van szó —, tehát a munkahelyek és a dolgozók létszáma az, aminek alapján a súlypontvándorlást elemeztem. Abból indultam ki, hogy ha már megteremtettük valahol a munkához az alapvető feltételeket — tehát azt, hogy valaki munkát kaphasson és termelhesen, mert megvan a munkacsarnok, megvan a termelőeszköz, s feltételezem, hogy megvan a nyersanyaga is, és a dolgozó szervezett környezetbe kerül, ahol termelhet bármit —, akkor ezzel elértük azt, hogy a fejlődésnek és fejlesztésnek konkrét impulzust adjunk. Tehát ez az elemzés tárgya. Más dolog az, hogy mi van egy rosszabb munkaszervezés, vagy rossz motiváció esetében, ami régióként változik. Más az ország nyugati részében, és más a keletiben; a község északi vagy déli részén. Ez nincs benne az analízisben. Ez olyan tényező, amit nem tudtam ellenőrizni, azonban egész biztos, hogy az elemzett országrészek déli részén nagyobb az új munkahelyek nyitásának koncentrációja, mint az északi részeken. Ez pedig, ha most visszafelé nézzük, azt jelenti, hogy az a tíz vagy húsz év (1960-tól vannak adatok, a 75-ös évi az utolsó, a 80-as adatokat már nem tudtam beletenni), amelynek adatait elemeztem, az akkor folytatott területfejlesztési politika szempontjából igazolta magát. Tehát a munkahelyeket megteremtettük . . .

Fodor Oszkár:

Tegnap és ma folyik egy ilyen témájú szövetségi tanácskozás. Elnézést, hogy közbeszóltam. A korlátozó körülmények közül itt figyelmen kívül

hagytak kettőt: a felekezeti és a nemzetiségi hovatartozást, ami a lakosságot oda köti, ahol van. Majdnem egyforma súlyzót adunk a természeti adottságoknak és a lakosságnak, holott az egyik mobilis tényező, a másik viszont nem. Tehát a mobilis tényezőt is immobilis tényezőként vesszük be a modellba. Módszertanilag abszolúte nem vitatom a súlypontvándorlás kérdését. Örülök, hogy van, sokat lehet belőle tanulni, látni. Rendeltetésének betöltése és eredményes kihasználása szempontjából azonban további elemzést és felelesztést igényel még.

Móra András:

Egyetértek azzal, hogy van egy egész sor tényező, amit még figyelembe kell venni: pl. a munkakultúrát vagy azt, hogy nem erőforrás-arányos területfejlesztés folyt, hanem inkább ösztönszerű . . .

A súlypontvándorlás módszertani szempontból nagyon egyszerű annak, aki tanult vektoranalízist. Szóval nem nagy tudomány, azonban számítógép nélkül nehezen végezhető el, mert több tízezer adattal kell dolgozni. Én magam is úgy látom, hogy nagy eredmény lenne, ha sikerülne akár nekem, akár valaki másnak országos szinten is feldolgoznia a súlypontvándorlást, persze amennyiben ez egyáltalán érdekelt valakit. Feltehető az a kérdés is, hogy nem félünk-e egy ilyen analízis eredményétől? Szerintem nagyon érdekes lenne foglalkozni ezzel.

Mondanék még pár szót a beruházási hatékonyságról, de most már összekötném azzal a gazdaságpolitikai helyzettel, amelybe 1980 vagy 82 után jutottunk. Már a könyvben kimutatta az elemzés, hogy 1980-ban egy megtorpanásra került sor a beruházók számát és a beruházási létesítményeket illetően. Sőt visszaesésről lehet beszélni, ami azt jelenti, hogy ebben az időszakban már kevesebb beruházási döntés született. Valószínűleg már akkor éreztük, hogy túlfeszítettük a húrt, nagy volt az eladósodás stb. Várható és logikus lett volna, hogy utána intenzívebb eszköztársítással a megkezdett ipari létesítményeket befejezzük. Ez azonban sajnálatos módon elmaradt. Úgyhogy egyrészt leállítottuk az újabb beruházásokat, másrészt pedig a megkezdetteket sem fejeztük be. Átesünk a ló másik oldalára, ami nagyon nagy hiba, és még mindig nem érezzük teljes mértékben az efféle beruházási politikánknak a következményeit. És ezt nem egy kikindai vagy szabadkai, zombori vagy ürögi létesítmény viszonylatában mondom, hanem általában, országos viszonylatban. Az intézkedés adminisztratív része gyorsan megszületett: hogy állítsuk le a beruházásokat, az öngazgatói része azonban, amelynek az eszköztársítást jövedelmi viszonyok felállításával kellett volna gyorsan befejeznie, hogy hatékony legyen a már megkezdett létesítmény, az nem született meg. Sőt arra sem volt erő, hogy befagyasszuk, konzerváljuk őket. A beruházási hatékonyság terén tehát van még probléma. A könyvben szovjet szerzőkre támaszkodva adaptáltam az integrálszámítást mint módszert azoknak az adatoknak az alkalmazására, amelyeket a társa-

dalmi könyvviteli szolgálat időnként megjelentet. Ennek a számításnak alapján jutottam arra a megállapításra — amit mi különben is tudunk —, hogy sokáig építünk. De most már azt is tudjuk, hogy milyen sokáig. Ami, ha tervkategóriává válhatna, szerintem szintén egy nagyon nagy lépés lenne előre. Ami a beruházás átfutásának csökkentését illeti, az elsősorban szervezési kérdés: jól megszervezett csoport, gondos előkészítéssel egy nap alatt felépít egy házat, legalábbis ilyen adatokat vagy képeket már láttam. Vannak nekünk olyan nyugati partnereink, akik a megrendeléstől számított három hónapon belül elkezdik a termelést az újonnan összehozott, összerakott gyárban. Nálunk pedig ez a szervezési rész — az, amit a szakemberektől a szervezés terén el lehet várni — le van becsülve. Ez megint társadalmi probléma . . .

Hadd szóljak még az iparpolitikáról . . . Engem sokan bírálják azért, hogy miért nem a mezőgazdaságra helyeztem a hangsúlyt ebben a tanulmányban. Erre csak azt tudom mondani, hogy én a mezőgazdaságot itt több helyen említtem, sőt örömmel hallgattam Szecseit is, amikor a múltkor Szabadkán azt mondta, hogy a mezőgazdaság és az élelmiszeripar igenis nagy megrendelője az iparnak. Fordítva is érvényes ez. És én az iparpolitika újrameghatározásában az agráripart is beleértem. Modernebb, magasabb szintű agráripart szorgalmazok, tehát valóban ipari szintűt. Hisz végeredményben olyan erőforrásokkal rendelkezik Vajdaság e téren, amelyeket maximálisan ki lehet, ki kell használni. Van azonban ennek egy más vetülete is. Ez most már nem is annyira szakmai megállapítás, mint inkább csak eszmefuttatás: a mezőgazdaság általában ma is azt termel, amit már a k. u. k. is termelt, azzal a különbséggel, hogy a vágómarhát akkor lábön hajtották ki Velencéig, s nem volt problémájuk a hűtőházakkal. Búzát, kukoricát már akkor is nagy mennyiségben szállították ki külföldre erről a vidékről. Ma is ezt csináljuk. A termékfejlesztés tehát hihetetlenül lemaradt. Amit most mondok, nem éppen humánus, de a marketing szempontjából döntő. Akinek élelem kell, aki éhes, annak pénze nincs, tehát az nem jó vevő. Aki pedig vevő a magasabb értékű, jó minőségű termékre, annak nemcsak pénze, de kifinomult ízlése és igénye is van. Ahhoz, hogy ezt az igényt ki tudjuk elégíteni, körültekintő piackutatás és termékfejlesztés kellene. Szeretném, ha Szecsei egyetértene velem ebben a kérdésben, mert biztosan az Agrosra is visszahatnak némileg ezek a piaci körülmények.

Szecsei Mihály:

Noha kimerítő vitát folytattunk, témánkból mégis kimaradt néhány olyan tényező, mint pl. a közhangulat, a vállalati klíma stb., amit számokban nem lehet ugyan kifejezni, de nyilvánvalóan kihatással vannak a termelés hatékonyságára. Az igazság, azt hiszem, abban van, amit a végén mondtál, hogy a piaci visszahatás nemigen készítette a termelőket a hatékonyabb termelésre. Állítom, hogy az utóbbi két évben megvál-

tozott a társadalmi értékrend olyan formában, hogy *csökkent a kockázatvállalás*, és fokozódott a munkabiztonság szorgalmazása: alacsonyabb jövedelmi szinten, de biztos legyen. Nem vállalunk kockázatot, nehogy veszítsünk. Hogy az erőforrást miként használjuk ki, az más kérdés. Én magam is azt hiszem, hogy valóban más piaci magatartási szabályok kellene, de ahhoz annak *nem az eladók piacának kell lennie, hanem a vevők piacának*. Eddig ugyanis nálunk az eladók piaca uralkodott, és így van ez még most is. De fel kell hogy ezt váltsa a vevők piaca. Akkor pedig más piaci magatartásra lesz szükség: akkor majd valóban odafigyelünk a hatékonysági mutatókra is.

Annyit beszélünk tudományról, gazdasági kutatásokról, fejlesztésről, állapítsuk meg azt is, hogy milyen kutatásokat szeretnénk. Véleményem szerint *nem azokra a drága kutatásokra van szükség, amelyek gyakran szerepelnek a vállalati programokban és a kutatóintézetek programjában is. A drága kutatások eredményeit a termelési lehetőségek hiányában csak rosszul lehet kihasználni*. Tehát nem kell olyan drága kutatásokra törekedni, amelyek eredményei a mi feltételeink mellett nem használhatók ki jól, csak rosszul, mert akkor többet veszítünk. Olyan kutatások kellene, amelyek megfelelnek a fejlettségi szintünknek.

Szórád György:

Ennek a könyvnek a keletje azt igazolja, hogy van érdeklődés az ilyen kiadványok iránt. Egyre inkább megbizonyosodunk arról, hogy a szépirodalmon kívül másfajta magyar nyelvű irodalom is van tartományunkban. A Forum Kiadó új lépést tett afelé, hogy Móra András után mások számára is lehetővé tegye, hogy közérdekű, szakmai könyvekkel jelentkezzenek. Hisz sok olyan téma van — nemcsak közgazdasági, hanem műszaki is —, amely a szélesebb olvasóközönség érdeklődésére számot tarthat. Tehát megért a helyzet, és kialakult egy olyan gárda is, amely képes arra, hogy magas színvonalon írjon és publikáljon magyar nyelven. Ez a beszélgetés is azt bizonyítja, hogy szakembereink — legalábbis jó részük — kiválóan ismerik a közgazdasági, műszaki és más szakterminológiát. Ez mindenképpen nagy előrelépést jelent, mivel a magyar nyelvű oktatásnak, de általában a kétnyelvű oktatásnak is egyik gyenge pontja, hogy a tanároknak nincs hol elsajátítaniuk a szaknyelvet. Ezért aztán sok kívánnivalót hagy maga után a magyar nyelvű szakoktatás.

Szecsei Mihály:

Tőlem már többen érdeklődtek afelől, hogy megjelenik-e Móra András könyve szerbhorvát nyelven is. Nem is csoda, hogy nagy az érdeklődés iránta, hisz Vajdaság gazdaságával ez ideig, ilyen szinten senki nem foglalkozott.

Móra András:

Könyvem hamarosan megjelenik szerbhorvát nyelven is, a Stevan Doronjski Marxista Központ kiadásában.

Rehák László

MARX EMBERFELFOGÁSA
III. RÉSZ

*6. Az elidegenülés és a szocialista humanizmus
(folytatás)*

Marx emberfelfogása kapcsán, vagyis a történelmileg új társadalmi rend kapcsán, amely az osztálykizsákmányoló társadalmat követi majd — és amely azért tekinthető az emberiség történelme kezdetének, mert célja az ember (Marxnál mindig a társadalmilag és történelmileg konkrét ember) és az emberhez méltó társadalmi viszonyok, vagyis a szocialista humanizmust megvalósító viszonyok létrehozása — sok-sok félreértés, értetlenség és szántszándékos manipuláció merült már fel a múltban is, de jelenünk sem mentes tőle.

Már évtizedek óta léteznek és hatnak az úgynevezett etikai szocializmus elképzelései. Ezeknek az elképzeléseknek már nem sok köze van a tudományos szocializmushoz, sőt rendszerint el is határolják magukat a marxizmustól. Az etikai szocializmus a kapitalizmusnak a szocializmus által való meghaladását, a tőkés társadalom ellentmondásainak feloldását és szociális nyomorának megszüntetését az emberek erkölcsi tökéletesítése és átnevelése által véli megvalósítani. Ezzel pedig közvetlenül szembehelyezkedik a tudományos szocializmussal és tagadja a tőkés társadalom ellentmondásának meghaladását az osztályharc és a szocialista forradalom révén, tagadja továbbá a proletariátus történelemalakító szerepét, valamint a szocialista társadalom lényegét tartalmazó de különböző formában megvalósuló diktatúráját, illetve döntő társadalmi szerepét a szocialista társadalomban.

Eszmeileg a humánus emberi viszonyokat előtérbe hozó ún. etikai szocializmus — ami a marxizmusnak is egyik lényeges törekvése — a XIX. század második felében jelentkezik szembetűnően, amikor is a polgári szemlélet meddőségében visszanyúlt Kanthoz és kialakította a neokantianizmust. Az etikai szocializmus meghirdette, hogy I. Kant kategorikus imperatívusza, amely szerint „cselekedj úgy, hogy az embe-

riesség a te személyedben, de bárki más személyében is célként, és sohasem kizárólag eszközként szolgáljon” megfogalmazta az emberhez méltó társadalom lényegét. Azon az állásponton voltak, hogy a szocializmus eszméit, főleg célját, egyesíteni kell Kant etikájával. (Mellesleg Marx nagyra értékelte Kantot mint a személyiség hűbéri elnyomásának bírálóját. filozófiáját pedig „a francia forradalom német elméletének” tekintette, de természetesen, nem kapcsolta sem közvetve, sem közvetlenül a szocializmus elméletéhez vagy gyakorlatához.) E nézethez közel állt K. Kautsky is életének marxista szakaszában, amikor a következőket írta: „Cselekedj úgy, hogy más személyiségét éppen úgy, mint saját személyiségedet mindig vedd célnak, sohasem csak eszköznek.”

Az etikai szocializmus ismertebb képviselői E. Cassirer, H. Cohen, P. Natorp, R. Stammler voltak. Legterjedelmesebben K. Vorländer¹⁶⁶ fejtegette ki nézeteit, majd az életútjuk elején marxistának számító két osztrák: Eduard Bernstein és Max Adler is ide sorolható, valamint az oroszországi M. Tugan-Baranovszkij.

Az etikai szocializmus képviselőinek ama állítása, miszerint a marxizmus nem szolgáltat etikai megfontolásokat, és ezért szükséges I. Kant etikájának igénybevétele, természetesen hamis. Már a tudományos szocializmus megalapítói jelentős mértékben megalapozták az új idők etikáját, elsősorban azért, hogy kifejtették a valóságba gyökerező forradalmi humanizmust az ember és a társadalom felszabadulásának folyamatát, valamint a munka és a társadalmi viszonyok humanizálásának kérdéseit.

A XX. század második felében a marxizmus, külön pedig Marx humanizmusa erőteljesen előtérbe kerül egyrészt mint elméleti-tudományos kérdés, másrészt mint a szocialista építés gyakorlatának lényeges kérdése.

Napjainkban és a közelmúltban a marxizmus két polárisan eltérő, egyoldalú értelmezése különböztethető meg. Ezt Andrija B. Stojković úgy jellemzi, hogy az egyik a marxizmus pozitivista-szcientista, a másik pedig ideologizált értelmezése. Az első figyelmen kívül hagyja és tagadja a tudományos szocializmus érték-normatív jelentőségét, a másik formális kijelentése és meghirdetett elvei ellenére a marxizmus ideologizáló felfogása alapján tagadja a marxizmus tudományos jellegét. Így azután a marxizmus tudományos-szcientista értelmezőinek végleges képviselőinél elvész a marxizmus humanista értelme, az ideologizáló értelmezőknél pedig elszakad a tudományosság talajáról és az utópia szintjére süllyed.¹⁶⁷

Miroslav Pečujlić¹⁶⁸ az egyik értelmezési végletet úgy jelöli meg, mint a marxizmus szcientista, az objektívizmussal túlterhelt felfogását, (s ez má: a II. Internacionálé idején is határozottan kifejezésre jutott; a legeredményesebben Lenin szegült szembe vele), miszerint a társadalmi fejlődés pusztán az emberi akarattól és cselekvéstől független folyamat, amelyet a társadalmi törvények szabnak meg. A másik végletes értelmezést Pečujlić jellemzése szerint a voluntarizmus előtérbe hozása alapján azok a felfogások képezik, amelyek a társadalmi fejlődés és a forradalmi át-

alakulás véghezvitelét is kizárólag vagy elsősorban az elhatározás és az akarat kérdésének tartják. Ez a felfogás felnagyítja az irányítók, a bürokrata és technokrata társadalmi réteg szerepét, de egy elvont humanista változata is kifejezésre jut, méghozzá úgy, hogy a marxizmus humanista tartalmát és távlatait megfosztják a termelő tömegek társadalomalakító szerepétől, az osztályharctól, a társadalmi-gazdasági viszonyoktól. Valójában azonban mindkét esetben tagadják Marxnak és Engelsnek azt az álláspontját, melyet még a Kommunisták Szövetsége statútumában fejtettek ki, miszerint a munkásosztály felszabadulása csakis magának a munkásosztálynak a cselekvése alapján valósítható meg.

Ezeknek a téves nézeteknek egy változatát Pečujlić elvont akadémikus marxizmusként emlegeti, s ide sorolja a frankfurti iskola képviselőit is. Ezen irányzat képviselőinél, akik a fejlett tőkés országokban jelentkeztek, szemmel látható a gazdasági és politikai érdekek kérdésköréről való fokozatos eltávolodás, eltekintenek az osztályharc, a politika és a kultúra új viszonyától a legújabb kor jelentős társadalmi változásai kapcsán. Ez az akadémiai marxizmus gazdagította a tudományos szocializmust és a marxista ismereteket az emberi létezés értelme, az emberi lelkület dilemmái tárgykörében és általában gyarapította az emberre és világra vonatkozó ismereteinket. Mégis az alapvető kérdésben meddőnek bizonyult, és bár nem közvetlenül, de alapot szolgáltatott a proletariátussal és szocializmussal ellenséges osztályerők felfejlődésének. Pečujlić ennek az irányzatnak legnevesebb képviselőjeként Theodor Wiesengrund Adornót (1903—1969) és Herbert Marcuset (1898—1979) emlegeti. Ez utóbbi nemcsak a sztálinista dogmatikus marxizmusnak, de a fejlett tőkés társadalomnak is éles bírálója volt, s mint a hasonló irányzathoz tartozó más gondolkodók és kutatók, ő is egy sajátos dogmatizmus rabjává vált.

Amennyiben eltekintünk egyes szocialista és fejlett tőkés államoknak a napi politika diktálta és vezérelte közelítésétől, akkor kétségtelen, hogy Marx emberfelfogása kapcsán Marx nézeteinek ember nélküli, csak objektív társadalmi törvények hatására való vulgarizálásával elsősorban Lenin szegült szembe, de ennek ellenére Sztálinnak és csoportjának gondolkodásában, írásaiban és gyakorlati ténykedésében újra megjelent, sajátos köntösben, ez az irányzat. Ezért helyesen fejt ki A. Stojković: „Az antropológiai irányzatú marxisták érdeme abban van, hogy (különösen Sztálin halála után) szembeszegültek az ilyen természetű vulgarizálással és bebizonyították, hogy a marxizmus központi kérdése a szubjektum és objektum viszonya a társadalmi folyamatokban, vagyis az emberi közösség kialakítása (Lukács, Bloch, Lefebvre és mások).”¹⁶⁹

Nálunk, a szocialista Jugoszláviában is kétségtelen változás ment végbe a marxista emberfelfogás terén. A Stojković felosztása alapján több időszak különböztethető meg. A háború és fegyveres forradalom utáni éveket (1945—1948) Marx, Engels és Lenin életművének elmélyült feldolgozása és alkalmazása jellemzi, míg a rákövetkező évtized (1948—1958) már az új, korszerű utak keresésében telt el. Ennek az időszaknak

nálunk a központi társadalmi eseménye a munkás-önigazgatás intézményes formáinak bevezetése (1949—1952) és az önigazgatás megalapozása (1953 óta) volt.¹⁷⁰ Ezzel kapcsolatban határozottan jelen van a marxizmus pragmatikus-dogmatikus revíziójával szembeni ellenállás. Ez a folyamat — különösen 1956 óta — két irányt vett. Az egyik a dialektikus materializmus továbbfejlesztése volt a jugoszláviai tapasztalatok és adottságok alapján, a másik az antropológiai-humanista irányvétel, mely lényegében a marxizmus elvont humanista formában való tárgyalásaként alakult ki nálunk is.¹⁷¹ Ez utóbbi irányvétel az előbbieket a marxizmus ortodox felfogású művelőinek bélyegezte, míg ez utóbbiak a kelet-európai szocialista országok marxistáival együtt az antropológiai-humanista irányzat képviselőit gyakran a dialektikus materializmus revizionistáinak vagy egyenesen renegátjainak kiáltották ki.

Az etikai szocializmus, vagy E. Kardelj szavaival élve „a marxizálóató idealizmus”, mint irányzat ma már nem csak egyszerű akadémiai kérdés. Reális társadalmi erők állnak mögötte, jelentős munkás- és dolgozó-tömeget mozgósít nézetei köré, különösen a fejlett tőkés országokban. Mint mozgalmat főleg a XX. század második felében, elsősorban egyes szociáldemokrata pártok — ideértve az angliai Laburista Párt egyik befolyásos szárnyát is —, vallják magukénak. Nyilván a burzsoázia osztálybetolyása alapján, saját társadalmuk emberi-polgári szabadságának elért szintjét idealizálva, tagadják az ún. „reális szocializmus” minden értékét és vívmányát, függetlenül attól, hogy nem hanyagolható el az, amit ezekben az országokban a munkásosztály és a dolgozók kiharcoltak maguknak, illetve azok az engedmények, amelyekre az uralkodó osztály az átlagpolgárok társadalmi törekvései nyomására kényszerült.

Saját felosztását részletezve, ami a marxizmus értelmezésében és alkalmazásában végbement többek között éppen az emberfelfogás kapcsán, Andrija Stojković elsősorban a jugoszláv körülményeket, de a világviszonylatban is végbemenő folyamatokat szemmel tartva az ún. „nyitott” marxizmuson azt a marxizmust érti, amely szüntelenül fejlődik, vagy legalábbis súlyt helyez fejlődési képességére. Jugoszlávia esetében lényeges a szocialista társadalomépítés önigazgatási gyakorlata, valamint a polgári és a többi jelenkori ideológia állandó felülvizsgálása. Így vértézük fel magunkat a polgári befolyás visszahúzó erői ellen, de ugyanakkor ápoljuk mindazt, ami valóban tudományos, haladó és humanus.

Stojković — véleményünk szerint is joggal — utal arra is, hogy a korábban megjelenő Praxis folyóirat körül csoportosuló filozófusok, szociológusok nézeteivel ellentétben a marxizmus nyíltságát és fejlődőképességét elsősorban a dialektikus és történelmi materializmus biztosítja. A praxis köré csoportosultakat ugyanis főként az eklektikus viszonyulás jellemezte másfajta irányzatok nézetei iránt. Ezért szögezi le Stojković fejtegetésében: „Mert a marxizmus a dialektikától és a történelmi materializmustól megfosztva az elvont humanizmus utópiájába süllyed. A dialektikus és történelmi materializmus humanizmus nélkül és a más jelenkori eszmei irányzatokkal folytatott állandó párbeszéd nélkül a

munkásmozgalom társadalmi-történelmi harcának és elhivatottságának tagadását jelentené, tekintettel arra, hogy a munkásosztály a marxizmus életre hívó alapvető tényezője. A nyitott marxista bölcelet szükségszerűen tényeken alapul és bíráló, amit a Praxis körül csoportosulókról aligha lehetett minden esetben állítani . . .”¹⁷²

A marxizmus mai dogmatikus értelmezésének különösen két válfajára hívja fel a figyelmet Andrija Stojković: „. . . a *dogmatikus marxizmus*, noha alapjában háttérbe szorult a desztalinizáció következtében, ma is létezik különböző formában. Olyan dialektikus materializmusként is jelentkezik, amely a marxizmust azonosítja a tudománnyal, de valójában, ismeretelméletileg és pragmatikus módon »az államfilozófia« zárt értékrendszerévé torzítja, elhanyagolja, vagy elveti a szocialista humanizmust és az öngazgatást, a marxizmust pedig szcientista módon az etatizmusra, a bürokratizmusra és a technokratizmusra redukálja. Tagadja az ideológia jelentőségét, valamint a tudat és cselekvés humanista értékmegegyezését . . . A *dogmatikus marxizmus azonban egy sajátos formában jelentkezik a Praxis köré tömörülő antropológiai marxistáknál*. Ők mint alkotó dialektikus materialisták joggal aggódnak az emberi szabadságért, de más humanista eszményekért és értékekért is. Mivel a jelenlegi társadalomban szembekerülnek olyan anyagi és technokrata erőket képviselő tényezőkkel, amelyek gátolják elképzeléseik valóra váltását, az antropológiai marxisták nem foglalkoznak a konkrét életkörülmények elemzésével, hanem elmarasztalják meglévő valóságunkat és az elvont humanizmusba menekülnek. A spontán, »alulról meginduló forradalomról« szóló prédikációjuk ellenére, amely állítólag intézményesítésellenes és etatistaellenes, ideológiájuk dogmatikusan zárt a reális társadalmi folyamatok irányában, és sokan fanatikusan, vagyis dogmatikusan hisznek ebben, jobban, mint amennyire a mai reális szocialista társadalomépítés folyamata erre alapot szolgáltatna.”¹⁷³

Az éles konfrontáció ma a marxisták között vagy legalábbis azok között, akik szubjektív meggyőződésük szerint a marxizmus talaján állnak, első pillantásra meglepő. Ugyanis ez akkor jelentkezik, amikor a szocialista társadalmi viszonyok építése sok milliók mindennapi gyakorlatát képezi, és amikor már a szocializmus világfolyamattá vált. De figyelembe kell venni Kardelj figyelmeztetését, amelyet 1975 novemberében mondott a kumroveci politikai iskola megnyitó előadásán: A különböző körülmények között megvalósuló szocialista társadalomépítés nem körvonalazható csak a tudományos alkotók aránylag szűk köre által, hanem már a szocialista társadalmakban élő és alkotó tömegek társadalmi elvárásaiban és ideológiájában is kifejezésre jut a marxizmus értelmezése. Ennek alapján állapítja meg E. Kardelj: „Ezért ma nemcsak utak és formák léteznek a szocializmus építésében, hanem a »marxista iskolák« egész sora is, vagyis különféle filozófiai, elméleti és ideológiai irányzatok, amelyek magukat okkal vagy ok nélkül a marxizmussal azonosítják. Az ilyen »iskolák« között könyörtelenebb harc megy végbe, mint a marxizmus történetében bármikor. Ez néha indokolt, de rend-

szerint kifejezetten skolasztikus — valójában egy adott történelmi időnek, adott körülményeinek és adott sajátosságainak a szocialista gyakorlatát szublimálja —, mert mindenki számára általános érvényű meghatározásokat szorgalmaz, szubjektivista módon, és nem ismeri el semmilyen más »iskola« marxista mivoltát. Moša Pijade annak idején utalt arra, hogy az ilyen dogmatikusok a néhai római pápákhoz hasonlóan — akik Európa-szerte maguk osztogatták a császári koronákat — maguk mondanak véleményt arról, hogy mi a marxizmus és melyik ország a szocialista. Természetesen, mint minden dogmatizmus, ez is konzervatív, meri lényegében egy meglévő állapotot védelmez és ezáltal gátolja a szocializmus fejlődését. A »marxista iskolák« között a másik véglet valamiféle »marxizálgató idealizmust« képvisel, amely elködösíti a marxizmus kapcsolatát a szocialista építés konkrét gyakorlatával az objektív adottságokban, valamint a szocialista gyakorlat kapcsolatát a munkásosztály történelmi szerepével és forradalmi tevékenységével. Az ilyen »marxizálgató idealizmus« egyszer úgy jelentkezik, mint a nyársposztári liberalizmus és empirizmus ideológiája, máskor mint a destruáló szektáns — osztályszempontokat hangoztató ultraradikalizmus ideológiája... Mindkét véglet kifejezetten skolasztikus és nem marxista, mert az egymás közti ideológiai csatározásban az egyik is meg a másik is, meghatározott filozófiai, elméleti és ideológiai tákalmányok nevében, az egész szocialista gyakorlatra irreális megoldásokat igyekeznek ráerőszakolni...»¹⁷⁴

Ezzel kapcsolatban, még 1964-ben, az akkori szellemi légkört jellemvezve Jugoszláviában, de ez a jellemzés más országokra is vonatkozhatott, Veljko Vlahović is véleményt mondott, egy Újvidéken megtartott tudományos tanácskozáson.¹⁷⁵ Ez annál jelentősebb, mivel a jugoszláv társadalom napirendre tűzte az új társadalmi viszonyokért folytatott küzdelmet, ideértve az állam, a párt és az ember szerepét, ami szoros kapcsolatban van az elidegenedéssel, Veljko Vlahović a következőket mondta:

„Az elidegenedést már nem tárgyalhatjuk kizárólag Marx gondolatvilága keretében. A világban olyan hatalmas megrázkódtatások következtek be, amelyek megerősítették Marxnak a tőkés társadalomra vonatkozó alapvető elméletét. Ezek a megrázkódtatások tovább folytatódhatnak a legkülönbözőbb formákban, és gyakran ellentmondásos köntösben. Hazánk a saját tapasztalataival ezen megrázkódtatások központjában találta magát.

Ezen tapasztalatok egyike, amely nagyon lényeges az elidegenedés tárgyalásakor az, hogy a szocializmus, nemcsak nálunk, hanem mint világfolyamat is, halaszthatatlanul kénytelen az ember felé fordulni, az emberből kell kiindulnia. Ez a kényszerűség a szocializmus további fejlődésének törvényszerűségévé válik. A szocializmus további fejlődése ugyanis attól függ, hogy milyen mértékben sikerül az embert a szocializmusért vívott harc központjába állítani. Ez a kérdés mindinkább a nemzetközi kommunista mozgalom legújabb kori fejlődésének alapvető kérdésévé válik. Az összeütközések újfent megerősítik, hogy az ember

felé fordulás igen bonyolult és ellentmondásos folyamat. Ez azt is igazolja, hogy a küzdelem a desalienatióért szintén bonyolult és ellentmondásos folyamat.”¹⁷⁶

Természetesen, Marx emberfelfogásában nem az ember elidegenültsége és annak meghaladása a központi kérdés, hanem maga az ember — a történelmileg és társadalmilag körülhatárolt és konkretizált ember, amely szoros és állandó kapcsolatban és egymásra hatásban van egyidejűleg társadalmi környezetével és az őt körülvevő természettel, amelynek alkotó része — vagyis az ember a maga sokoldalúságában és teljességében, a maga totalitásában. Ezért írja Marx még munkássága elején a *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből* című könyvében (harmadik kézirat: Magántulajdon és kommunizmus) a kommunizmus alapvető tartalmáról, amely „az emberi embert” hivatott megvalósítani, szoros kapcsolatban a társadalmi és természeti tényezőkkel:

„3. *A kommunizmus mint a magántulajdonnak — mint emberi önelidegenülésnek — pozitív megszüntetése és ezért, mint az emberi lényeknek az ember által és az ember számára történő valóságos elsajátítása: ezért mint az embernek társadalmi, azaz emberi emberként a magáért-való teljes, tudatosan és az eddigi fejlődés egész gazdaságán belül létrejött visszatérése. Ez a kommunizmus mint kiteljesedett naturalizmus = humanizmus, mint kiteljesedett humanizmus = naturalizmus, és az embernek a természettel és az emberrel való ellentmondásos harcának igazi feloldása, az egzisztencia és lényeg, a tárgyiasulás és öngigazolás és szükségszerűség, az egyén és nem közötti harc igazi feloldása. Ez a történelem feladott rejtélye és magát a megoldásnak tudja.*”¹⁷⁷

Marx humanizmusára — az emberhez méltó és lényegének megfelelő létezése és életkörülményeinek megteremtése iránti életcéljára jellemző, hogy nem elvont, hanem reális és forradalmi.

A humanizmus eszméjének különben hosszú története van, de Marx ad neki forradalmi értelmezést. Marxnak a humanizmusra vonatkozó felfogása képezi a munkásosztály, az ember és az emberi társadalom felszabadulására és emancipálására irányuló forradalmi mozgalom kiindulópontját.

Mivel Marx a munkát vallja az ember lényegének, így ez a kérdéskör — mármint a munka szerepe az emberré válás folyamatában és az ember sajátos társadalmi-természeti lényének kifejezésében, valamint önmegvalósításában — részletesebb vizsgálódást igényel. Ezért a munka felszabadítása képezi a szocialista humanizmus lényegét. A munka szolgáltatja az alapot az ember egyéni és társadalmi helyzetének kialakítására. A munkán kívüli tényezők kiiktatása, amely meghatározza az ember helyzetét társadalmában, és ilyen alapon az emberiség kiteljesedésének megvalósulása jelenti majd az emberi lényeg meghódítását. Így valósítható meg, ahogyan Marx a Feuerbachról szóló tézisekben (10. tézis) írja „az emberi társadalom, vagy a társadalmiasult emberiség”¹⁷⁸ a maga teljes tartalmában. Ezért a szocializmus feltételezi a szabad társadalmat, amely az egyének szabadságának feltétele is lesz, tekintettel arra,

hogy az egyén nem mint társadalmilag előjogokkal felruházott kivétel, hanem mint társadalmának átlagos alkotórésze csak szabad társadalomban lehet valóban szabad. Már 1847—48-ban *A Kommunista Párt kiáltványában* Marx és Engels a következőket írták: „Amikor majd a fejlődés folyamán az osztálykülönbségek eltűntek, és minden termelés a társult egyének kezében összpontosult, akkor a közhatalom elveszti politikai jellegét. . . . A régi polgári társadalom s a vele járó osztályok és osztályellentétek helyébe olyan társulás lép, amelyben minden egyes ember szabad fejlődése az összesség szabad fejlődésének feltétele.”¹⁷⁹

Marx humanitásáról Ernst Bloch még a Feuerbach-tézisek megírására célozva hangsúlyozza *A remény princípiuma* című művében (I. kötet, első megjelenési éve 1959), hogy miután Marx teljesen elveti a polgári demokratikusság elképzeléseit, kialakítja a proletár-történelmiség materializmusát (a dialektikus materializmust), amely csakis mint szocialista humanizmus valósulhat meg. Ebben van Bloch szerint is a Feuerbachról szóló 10. tézis jelentősége, majd hozzáfűzi: „Éppen ezért, az új proletár álláspont nem törli el a humanizmus értékét, hanem éppen a gyakorlatban, átfogóan erősíti meg azt; és amennyiben a szocializmus tudományosabbá válik, annyiban még határozottabb alakban válik központi tárgyává éppen az ember iránti gondosság, célja pedig elidegenültségének tényleges meghaladása.”¹⁸⁰

Marx munkássága első éveiben az általános-eszményi ember elgondolásától csakhamar az egyedi ember felfogásán át eljut a valóságos emberiség és a lehetséges emberiség felfogásához. Megjegyzendő, hogy későbbi kutatásai és elemzése során már ritkábban használ általános és elvont jellemzéseket emberfelfogása kapcsán, és előtérbe kerülnek a konkrét közgazdasági és szociális-politikai meghatározások.

A 26 éves ifjú Marx a *Német—Francia Évkönyvek* egyetlen megjelent kettős számában (1844-ben) „*A hegeli jogfilozófia kritikájához. Bevezetés*” című írásában a következőképpen fejt ki a humanizmussal kapcsolatos állásfoglalását:

„A kritika letépte a láncról a képzelt virágokat, de nem azért, hogy az ember a fantáziátlan, vigasztalan láncot hordja, hanem azért, hogy a láncot ledobja és élő virágot szakítson.”¹⁸¹ Majd tanulmánya befejező részében még kifejti: „A vallás kritikája azzal a tanítással végződik, hogy az ember a legfelsőbb lény az ember számára, vagyis azzal a kategorikus imperatívusszal, hogy fel kell forgatni mindazokat a viszonyokat, amelyekben az ember lealacsonyított, leigázott, elhagyott, megvetendő lény, azokat a viszonyokat, amelyeket legjobban annak a franciának a felkiáltásával jellemezhetünk, aki egy kutyaadó tervbevételekor így szólt: »Szegény kutyák! Úgy akarnak veletek bánni, mint az emberekkel.«”¹⁸²

Híven Marx forradalmi szocialista humanizmusához, amely szerint, mint idéztük, nem azért tépjük le az emberiség láncairól képzelt virágait, „hogy az ember a fantáziátlan, vigasztalan láncot hordja” — fejt ki Veljko Vlahović 1968-ban az alkotómunka és a forradalom összefüggéseiről megtartott egyetemi előadásainak könyv alakban megjelent szöve-

gében —, hanem hogy: „Az olyan forradalmat, amely megkérdőjelezi az embert és annak szellemi méltóságát, nem lehet forradalomnak nevezni... Ezért is hivatott az öngazgatói társadalmi viszonyokért folyó harc többek között arra, hogy közelebb hozza a realitáshoz a társadalmi lehetőségeket, hogy az ember, a munka, az alkotói tevékenység felszabadításáért folyó történelmi küzdelmet meggyorsítsa és új lendületet adjon neki.”¹⁸³

Ezért olyan elszomorító, hogy Madách Imre a maga sajátos világából és életkörülményeiből szemlélődve a szocializmusból csak az ijesztő módon felfogott F. M. Ch. Fourier falanszterét látta meg mint a most divatos George Orwell is *1984* című könyvében. Bloch viszont a sztálinista társadalmi és szemléleti eltorzulások tapasztalatai birtokában és saját hányatott személyi sorsa ellenére is a szocializmus marxi értelmezésű forradalmi humanista felfogását. Marx és Engels Feuerbach-elemzéséből kiindulva megállapítja: „... a marxizmus még a vallás viszonylatában sem »előre mutató idealizmus«, hanem *előremutató materializmus, a materializmus bősége* a mennyország nélkül, amelyet dialektikus-történelmi materializmusnak nevezünk, feltételezi ennek a világnak átalakítását önnönmagából kiindulva — az ilyen innen túli nehézségeknek semmi köze a túlvilági mitológiához, általában sem az úristen vagy atyaisten tartalmához.”¹⁸⁴

Lényeges különbség létezik a humanizmus és az elidegenedés (illetve az elidegenültség meghaladásának) burzsoá és marxista értelmezése között. Ezt a különbséget Andrija Stojković a következőképpen szemlélteti: „A burzsoá humanizmus az egyénre épít, individualista felfogást követ, és valójában az ember elidegenültségét igyekszik rögzíteni azáltal, hogy az elidegenülést általában azonosítja az eldologiasodással. A marxizmus az elidegenülést mint a társadalmi élet átmeneti történelmi jelenségét fogja fel, amely a kommunizmusban válik túlhaladottá kiváltó alapjainak megszüntetése által. A humanizmus burzsoá felfogása szerint az elidegenedés, az emberi természet velejárója, a marxizmus viszont csak olyan eltorzulásnak tekinti, amelyet az osztálytársadalmak embertelen életkörülményei váltanak ki.”¹⁸⁵

Ez a humanizmusra és az elidegenedésre vonatkozó különbség a burzsoá és a marxista felfogás között abból ered, hogy a marxista értelmezésben az elidegenedés az embernek a munka révén való önmegvalósítási folyamatában jön létre, méghozzá az osztálytársadalomban, amelyben a munka nem szabad, hanem kényszertevékenység. Ezért Marx számára az elidegenedés központi kérdése a munka helyzete és a munka eredményének sorsa, amelyet elsősorban történelmileg objektív meghatározók szabnak meg, ideértve a társadalmi munkamegosztást és a munka végzése révén való kizsákmányolást. Ezek olyan objektív állapotok, amelyek — mint már idéztük — az ember anyagi és szellemi tevékenységét és annak eredményeit önálló hatalmi tényezővé alakítják, amely mint vele szembeni ellenséges erő jelentkezik és felette uralkodik. Így változtatja

az embriség fejlődésének adott társadalmi-történelmi folyamatában az alapvető cselekvések alanyát a folyamatok tárgyává.

Marx kommunista humanizmusa sajátos módon reális. Azonfelül, hogy kíméletlenül elvet minden tudálékos előretekintést és a képzelőerőre alapozott találgatást, vallja az eljövendő események formai sokféleségét, amelyek magát a társadalmi viszonyok tartalmát is érintik. Mégis Marx még munkásságának utolsó évtizedében is határozottan tartózkodott a jövő kommunista társadalmának részletezésétől, tekintettel arra, hogy szerinte ez már — ahogyan 1875-ben, *A gothai program kritikájában* megjegyzi — a képzelőerő szüleménye lenne, nem pedig a megbízható tudományos előrelátás eredménye. A jogegyenlőség és a munka szerinti jüvedelmezés igazságtalanságai és következetlensége kapcsán példázza: „... ezeket a visszasságokat a kommunista társadalom első szakaszában, ahogy az a tökéletes társadalomból hosszú vajúdas után éppen megszületett, ...” — De hozzáfűzi, hogy ezt a szocialista társadalom jövőjére vonatkozó részletezést kivételesen fejt ki, csak azért „hogy megmutassam, mennyire vétkes dolog, ha egyszer olyan elképzeléseket, amelyeknek egy bizonyos időben volt értelmük, de ma már frázis-kacattá lettek, megint dogmaként rá akarnánk kényszeríteni pártunkra, ...”¹⁸⁶

Ezekről a társadalmi forradalmi változásokról, mint a kommunista humanizmus megvalósulásának előfeltételéről néhány szemelvényt közlünk Marx megfogalmazásában, élete különböző szakaszából. Tesszük ezt azért mert nemcsak hogy nem fogadjuk el az ifjú és az érett Marx megkülönböztetést, vagy a *Kommunista Párt kiáltványa* előtti és utáni Marx között létező állítólagos „cezúrát” — tekintettel arra, hogy az ifjú Marx alkotását a marxizmus sztálinista értelmezés lényegében elveti, viszont a marxizmus újabb kori, elvont humanista értelmezői ellenkező előjellel túlhangsúlyozzák ifjúkori munkáit, nem is beszélve a magukat nyíltan polgári osztályelkötelezettségűeknek valló marxológusokról, akik szintén szembeállítják az ifjú és az érett Marxot — hanem azért is, mert teljesen megalapozottnak tartjuk Veljko Vlahović megállapítását Marx életművéről az elidegenedés elmélete kapcsán, amelyet 1964-ben Újvidéken A Marx és az időszerűség elnevezésű tudományos tanácskozáson¹⁸⁷ a Gajo Petrovićtal folytatott vitájában fogalmazott meg:

„Bizonyos konkrét megjegyzések is léteznek, amelyeket Petrović elvtárs vetett fel, noha Petrović elvtárs számára világosnak kellene lennie annak a megkérdőjelezett megállapításnak, amely szerint „az elidegenedés elméletét többé már nem tárgyalhatjuk kizárólag Marx gondolatkörén belül.” Arról a sugalmazásról van szó, miszerint végre meg kellene szabadulni attól az okoskodástól, hogy mennyire volt Marx közgazdász, filozófus, szociológus stb. Éppen így, arról is szó van, hogy hagyjunk fel Marx „korai” és „későbbi” Marxra való felosztásával. Amennyiben Marx csak ifjúkori műveiben maradt volna meg, meggyőződésem szerint ma senki sem tudna róla. Marx nem létezne. Marx sokkal átfogóbb. Arról van szó, hogy a szocialista építés küzdelmei közepette általában is, de konkrétan, a saját körülményeink közepette is, egy lépéssel túl

kell haladnunk Marx tudományos módszerét az elidegenedés és a desalienatio feltárásában. Marxtól tehát nem tekinthetjük »a jövőendő étlap-recept megalkotójának«, mert mint ismeretes, ő ezt a szerepet elutasította... Valójában Marx módszere az, amit magunkévá kell tenni.”¹⁸⁸

Marx realizmusára jellemző az, amit a kommunista humanizmus kialakításának társadalmi előfeltételeként említett forradalmi változások vonatkozásában Engelsszel együtt kifejt: ¹⁸⁹ „A kommunizmus szemünkben nem *állapot*, amelyet létre kell hozni, nem *eszmény*, amelyhez a valóságnak hozzá kell igazodnia. Mi kommunizmusnak a *valóságos* mozgalmat nevezzük, amely a mai állapotot megszünteti. E mozgalom feltételei a ma fennálló előfeltételekből adódnak.”¹⁹⁰ Megjegyzendő, hogy ezt Marx és Engels munkásságuk első évtizedében írták, amikor még nem különböztetik meg a kommunizmus első, kezdeti szakaszát a kommunizmus második, fejlett szakaszától, amit a forrás feltüntetése nélkül idézgetők gyakran nem vesznek figyelembe.

Az iménti idézetet megelőzően (szintén *A német ideológia* Feuerbach-ról szóló első fejezetében) Marx és Engels a kommunizmus létrehozásának társadalmi előfeltételeként még a következő követelményt is megfogalmazzák: „... A kommunizmus empirikusan csak az uralkodó népek tetteként »egyszerre« és egyidejűleg lehetséges, ez pedig a termelőerő egyetemes fejlődését és a vele összefüggő világerintkezést előfeltételezi.”¹⁹¹

Három évtizeddel később *A gothai program kritikája* elnevezés alatt ismeretes körlevélben szögezi le Marx azokat az alapelveket, amelyek megkülönböztetik a kommunizmus kezdeti, szocialista szakaszát a kommunizmus kifejlett szakaszától: „Nekünk itt nem olyan kommunista társadalommal van dolgunk, amely a saját alapján *kifejeződött*, hanem ellenkezőleg, olyanal, amely a tőkés társadalomból éppenhogy *keletkezik*; amely tehát minden vonatkozásban, gazdaságilag, erkölcsileg, szellemileg, még magán viseli annak a régi társadalomnak anyajegyeit, amelynek méhéből származik...”¹⁹²

Van azonban még egy lényeges vonatkozása Marx reális humanizmusának. Azt ugyanis határozottan szembehelyezi az elvont és két-színű, a polgári társadalmi erők eszmei hatására kialakult humanizmus-sal. Az 1844 szeptemberében a *Szent család*¹⁹³ című könyvük közösen aláírt Előszavában Marx és Engels a következőképpen foglal állást: „*A reális humanizmusnak* nincs Németországban veszedelmesebb ellensége, mint a *spiritualizmus*, vagyis a *spekulatív idealizmus*, amely a *valóságos egyéni ember* helyére az »öntudatot« vagy a »lelket« állítja, ...”¹⁹⁴

A Marx és Engels szorgalmazta humanizmus tehát, amelynek Lenin és más munkásmozgalmi forradalmárok meg is kezdték életrehívását, elsősorban a munkásosztály és a többi dolgozók forradalmi, társadalomalakító szerepén alapul, s ez a forradalmi gyakorlat a tudományos szocializmus vezérelve alapján találja meg vagy keresi a megfelelő megoldásokat. Más szóval a szocialista humanizmus az embert te-

kinti a legfőbb értéknek, és a társadalmi cselekvés végső célja az emberhez méltó társadalmi és életkörülmények megteremtése azzal, hogy a proletariátus és a dolgozó tömegek sohasem a cselekvés szenvedő alanyai, a megvalósuló társadalmi folyamatok eszközei, hanem a társadalomalakító tevékenység hordozói.

Úgy is fogalmazhatunk, hogy Marx, illetve a marxista humanizmus azért reális, mert történelmileg és társadalmileg megvalósítható, és nem áztatja az emberiséget hiú ábrándokkal — ami nem zárja ki azt, hogy a társadalmi folyamatok részvevői időről időre ne váljanak a saját társadalmi elvárásaik rabjává — de egyben előremutató a társadalmi fejlődés és az emberi társadalomalakító cselekvés szemszögéből. Olyan humanizmus ez, amely valós, élő emberek valós élethelyzetéből indul ki és átfogó felszabadulásuk érdekében, az embertelen életkörülmények kiküszöbölése révén szorgalmazza az emberek közti minőségileg új, szocialista, kommunista jellegű viszonyrendszer kialakítását.

Mérlegelve Marx és a marxista humanizmus eszmei elmélyülését a (kezdetleges) társadalmak gyakorlatában Andrija Stojković a következőképpen összegez: „Marx, Engels és Lenin humanizmusa egységes koncepciót, alapvető elképzelést képvisel, míg Sztálin vulgarizátor, revizionista és dogmatikus az eredeti marxizmushoz és humanizmushoz viszonyítva.”¹⁹⁵ Ez a megállapítás akkor is érvényes, amikor tisztában vagyunk azzal, hogy léteznek bizonyos különbségek a marxizmus nagy alkotó egyéniségeinek meglátásaiban és elemzési eredményeiben, amelyek nem a különböző történelmi-társadalmi körülmények szükségszerű következményei, hanem a saját egyéni értelmezések és kutatások eredményei. Ezeket a különbségeket igyekeznek egyes marxisták a XX. század második felében (noha ezt már Sztálin és követői megtették, Marx és Engels szembeállításával a proletárállam elhalásának kérdésében) felnagyítani és szenzációként tálalni,¹⁹⁶ a velük egyet nem értők véleményét pedig eleve dogmatikusnak nyilvánítani. Élnek azonban ezzel a felnagyítással a nem marxisták és az ún. marxológusok is egyenesen antikommunista propaganda céljából.¹⁹⁷

A humanizmus Marx képviselte álláspontját, amely szembeállítja a humanizmus polgári, elvont és lényegében kétszínű megfogalmazását azzal a reális humanizmussal, amely a megvalósítható forradalmi szocialista humanizmus talaján áll, egy szovjet társadalomkutató, Nyikoláj Ivánovics Lapin, a következőképpen magyarázza: „A burzsoá tudománnyal ellentétben az igazi humanizmusnak nem a nemzetek általános gazdagságának növekedésére vonatkozó elvont eszmeifuttatásokra, hanem a *konkrét ember* valóságos életfeltételeire kell összpontosítania figyelmét. Minthogy az emberiség főként dolgozókból áll, s köztük a proletárok helyzete a legnehezebb, *valóságossá* a humanizmus csak akkor válhat, azaz csak akkor törődik valóban minden ember érdekeivel, ha kiáll a proletariátus érdekeiért. De ez nem zárja ki, hogy más osztályok érdekeivel is törődjék. Ellenkezőleg: az igazi humanizmus szemszögéből nézve ebben a társadalomban a nem dolgozó

ember helyzete is tisztára csak külső vonatkozásában kedvező (s így sem mindig), lényegében azonban nem méltó az ember magasztos hivatásához... Amikor a proletariátus a *maga* érdekeiért harcol, akkor sikraszáll az *egész emberiség* érdekeiért. Ezért az egyetlen valóságos, nem elvont, nem illuzórikus humanizmus a proletárhumanizmus. És csak az a tudós foglal el reális és igazi, nem pedig illuzórikus és hazug tudományos álláspontot, aki ezt a humanizmust képviseli.”¹⁹⁸

Aprólékosnak és kicsinyesnek tűnik Marxnak a munkássága első éveiben kialakuló emberfelfogását latolgatni —, noha az ilyen irányú vizsgálódás is lehetséges, példa rá Adolfo Sanchez Vazquez —, hogy vajon milyen mértékben „tisztán antropológiai értelmezésű vagy társadalmi-történelmi értelmezésű Marx emberfelfogása?”¹⁹⁹ (*Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből, Tézisek Feuerbachról és 'A német ideológia*), illetve, hogy mennyire van még meg Marx emberfelfogásában Feuerbach értelmezése, és mennyire távolodik el kritikusan tőle, kialakítva saját szilárdan tudományos felfogását.²⁰⁰

A Veljko Vlahović részéről 1964-ben kifejtett nézethez hasonlóan Lawrence Krader, az antropológiai közelítésből kiindulva, elveti Marxnak az ifjúkori írásaiból kiragadott álláspontok elszigetelt módon való túlértékelését. Hangsúlyozza, hogy Marx emberfelfogását egész életművében keresztül kell szemlélni, még akkor is, ha idővel a kérdés megközelítési súlypontja változik, a filozófiai, szociológiai vagy gazdasági szempontok előtérbe kerülésével. Ezért egyben elveti Marx életművének és nézeteinek (ezzel természetesen emberfelfogására vonatkozó nézeteinek) a kettéválasztását is, nemcsak a vulgarizált sztálinista alapon, hanem az ennél finomabb formáját is. Így 1973-ban, először német nyelven megjelent könyvében kifejti: „... megkísérelték A. Cornu,²⁰¹ L. Althusser (ez utóbbi Marx »episztemológiai cezúrájáról«²⁰² ír) és mások, hogy szétválasszák az érett Marxot az ifjú Marxtól, mintha 1845-ben vagy 1846-ban újrászületett volna. Ez azt jelentené, hogy írásainak jegyzékéből kikerülnének mindazok, amelyeket előbb írt meg. Ifjúkori műveinek hiposztázisa olyan szerzők részéről, mint például H. Marcuse és L. Kolakowski, szintén ezen írások önkényes megítélésén alapszik, csak ellenkező előjellel, mint Cornu vagy Althusser esetében...”²⁰³

Az egy időben divatos és a marxista emberfelfogás dogmatikus nézeteitől megszabaduló Althusser gondolatmenetéről 1972-ben kiadott tanulmánykötetében a romániai Gáll Ernő a következőket írja:²⁰⁴ „Louis Althusser »elméleti antihumanizmus«-a tudománytalan jellegűnek minősíti és elutasítja az ember egyetemes lényegének folyamatát,²⁰⁵ Althussernek igaza lenne, ha hangsúlyozná a marxi felfogás és az emberi lényegről szóló idealista vagy metafizika-materialista nézetek közötti radikális különbséget. Téved azonban, amikor — az egész marxi humanizmussal együtt — száműzni akarja tudományos világnézetünkéből ezt a fogalmat — a marxi emberszemlélet egyik alapkategóriáját.”

Ezt az álláspontot 1982-ben hasonlóképpen képviseli zágrábi szocio-

lógusunk, Rade Kalanj is, amikor a strukturalizmus alkalmazását vizsgálja az antropológia és a szociológia területén. (A strukturalizmusnak e területeken való alkalmazása erőltetett. Ez a módszer, és részben szemlélet, különösen századunk 60-as éveiben vált divatossá a fejlett tőkés országokban, noha a lingvisztika területén már századunk elején jelentkezik, még hozzá nem kis eredménnyel.) Kalanj elmarasztaló ítéletében többek között megemlíti, hogy Louis Althusser úgy vélte, hogy a strukturalizmus alkalmazása révén „megtudományosítja” a marxizmust és „megtisztítja” különféle illúzióitól, mindenekelőtt a humanizmus illúziójától, amely szerinte jellegzetes polgári ideológia. Ezért, hangsúlyozza R. Kalanj, L. Althusser saját álláspontját szószerint az „antihumanizmus elméletének” nevezi, a történelmet pedig „szubjektum nélküli folyamatként” határozza meg. Az ember és az emberinek kiűzése a marxizmus gondolköréből, még hozzá a tudományosság örve alatt elegendő alapot szolgáltatott ahhoz a bírálathoz, miszerint a strukturalizmus annak a vészjósló emberi sorsnak szembetűnő filozófiai megindoklása, amely az emberiségre a jelenkor pozitivista és technokrata időszakában vár.²⁰⁶

A szocialista, vagy más szóval a proletárhumanizmus kétségtelenül nem csak egy átfogó és általános fogalom, még kevésbé egy eszmény. Konkrét és igen gazdag tartalma van. Az „emberi ember”, illetve a „totális ember” önkifejezéséről, az ember magára találásáról és megvalósulásáról van szó, amelyet Marx az ember teljes társadalmi emancipációjaként jelöl meg, ellentétben politikai emancipációjával.

A szocialista humanizmus alapját Marx egész gondolatvilágában és gyakorlati társadalmi tevékenységében lényegében a szocialista forradalomról szóló tudományos felfedezés képezi, azé a forradalomé, amely megszünteti a társadalmakban az osztálykizsákmányolást, majd az osztálytagozódást, és lehetővé teszi a szabadon társult termelők társadalmának kialakítását. (Ez a humanizmus mindenképpen emberközpontú, az emberek felé fordul, de úgy, hogy Marx humanizmusa nem tartalmaz örök időkre megszabott értékeket. Elsősorban az emberi alkotóerőből indul ki, amelynek lehetőségei csak az új társadalmi körülmények közepette realizálódnak. Marx az addigi humanizmus értékeiből, de a saját korának felismeréseit meghaladva, a szocialista forradalomban látja az emberi értékek további kiteljesedését és gazdagodását. Ezt elsősorban az egyenlőtlenség megszüntetésében, az „újkori rabszolgaság” eltörlésében, illetve az emberi szabadság megvalósításában látja. Így már a tőkés körülmények között is felhívja a figyelmet a proletariátus általános emberi értékek alapján kifejlődött osztályszolidaritására, a nemzetközi méreteken vállalt sorsközösségre, a kollektívizmusra és utal arra, hogy saját jogainak és szabadságának érvényre juttatása nem valósulhat meg mások szabadságának és jogainak korlátozása révén — ami a később épülő szocialista társadalmakban általánosan elfogadott magatartási normává és értékévé válik. A hangsúlyt azonban mindvégig az emberi lényegre helyezi amelynek értékei majd csak az eljövendő társadalomban

bontakoznak ki. Marx nem szabja meg részletekbe menően a jövő emberének szabadságát, értékeit és általában humanizmusát, hanem azok távlatait tárja fel, és ily módon haladja túl az addigi humanizmus felfogását.

Ezért állapítja meg Arif Tanović: „Marx nem tárgyalja részletesen az emberi érték általános fogalmát, nem is alkalmazza ezt a kifejezést abban az értelemben, amelyben a korszerű axiológia használja. De emberfelfogásával és a humanizmus értelmezésével, minden részleges ideológiai elképzeléssel szemben, általános bölcséleti alapot nyújt a sajátos értékek részletezésére, ami a gazdasági, politikai, jogi, megismerési, vallási, valamint az erkölcsre és a művészetekre vonatkozó nézeteinek kifejtéséből következik. Marx minden művében benne foglaltatik az alapvető értéket kifejező álláspont: az egész emberi gyakorlat értékelése, az állandóan jelenlevő emberiség mércéje, illetve az emberi lehetőségek kifejezése. Az ember és humanizmusa Marx számára kétségtelenül a legfőbb érték és a történelmi, társadalmi és egyéni cselekvés mércéje. Ő utal az értékkel kapcsolatos kérdések megoldásának útjára a világ és az ember megváltoztatásának gyakorlata által, a teljes, az újra meghódított emberség révén, amely majd a kommunizmusban valósul meg. Ebben a társadalomban, illetve a benne megvalósított szabadságban lesz majd lehetséges a humánus teljes kibontakozása, a személyiség és a társadalom azonosulása, s ily módon az ember és emberiség kérdésének megoldása egyúttal annak elméleti megoldását is jelenti.”²⁰⁷

Ezért az emberi értékek, valójában az embertől elvonatkoztatott értékek, nem is léteznek. Andrija Stojković erről megállapítja, hogy az alapvető értéket az ember egyéni és társadalmi élete képezi, amelyet az alkotás és emberi célszerűség tölt ki.²⁰⁸ Ezeket az értékeket az anyagi kultúra (civilizáció) és a szellemi kultúra értékeiként csoportosítja. Megkülönbözteti továbbá az általános emberi értékeket, amelyek átalakulnak szocialista és kommunista értékekké. Részletezve ezeket az értékeket A. Stojković a következőképpen csoportosítja a részéről felsorolt egyes értékeket: Egyéni értékek (javak): a személy életéhez és egészségéhez kapcsolódó értékek, a szabad munka és más szabadságok, továbbá a jellem, becsület, méltóság, jólét — tehát az egyéni boldoguláshoz kapcsolódó, illetve az alkotómunkához és a személyiség önkifejezéséhez tartozó értékek, illetve javak. Ezek természetszerűleg szorosan kapcsolódnak a társadalmi és más értékek csoportjához. Ilyen csoportot képeznek a természeti értékek, illetve javak, továbbá az anyagi értékek, illetve javak, valamint a szociális-politikai értékek és végül a szellemi vagy kulturális javak, illetve értékek.²⁰⁹

Egy másik szerzőnk, Mihajlo Marković, az értékeket a következőképpen csoportosítja: erkölcsi értékek, művészi értékek, politikai értékek, valamint a jogrendben megalapozott értékek. Csoportosítása alapján és az egyes csoportok jellemzésére felsorolt értékek számbavétele alapján a szerző még megállapítja: „Amennyiben az értékeket ilyen értelemben fogjuk fel, nyilvánvaló, hogy az értékeknek történelmi jellegük van és

változnak az emberi szükségletekkel párhuzamosan, valamint annak a világnak és társadalomnak a változásával, amelyben az ember él. Ezenkívül abszolút értelemben az értékek nem lehetnek sem objektívek, sem szubjektívek. Az értékek nem tartoznak az önmagában létező dolgok és fogalmak világához — az értékek relatívek abban az értelemben, hogy az adott emberekhez kötődnek; egy elképzelt, emberek nélküli világban értelmetlen beszélni erkölcsösségről és erkölcstelenségről, szépről és csúnyáról, helyesről és helytelenről stb.”²¹⁰

Amikor Marx emberfelfogása az átfogó kapcsolatok alapján számbaveszi az embert sokoldalú természeti és társadalmi valóságában, vizsgálódásainak eredményeképpen többek között az emberi elidegenedés kérdése kerül előtérbe, amely — az osztályhovatartozástól függően különböző mértékben és formában — a tőkés kizsákmányolás körülményei között éri el tetőfokát. Kutatásainak és elemzéseinek alapvető indítéka nem pusztán az elidegenedés tényének, körülményének és megnyilvánulási formáinak a felfedezése, hanem az elidegenedés túlhaladása is. Ezért is állapítja meg joggal az elidegenedést és a vele kapcsolatos vitás kérdéseket tárgyalva Veljko Vlahović 1964-ben: „A forradalmi harc értelme az ember és a társadalom felszabadítása.”²¹¹ Ezt a gondolatmenetet fejti ki Dragan Ničić, illetve Lukács György *Történelem és osztálytudat* című tanulmánykötetében (első kiadása 1923-ban) is.²¹² Vagyis a marxizmus legfőbb kérdésének Lukács is az ember felszabadulását tartja. Ez megfelel Marx és Engels nézetének, miszerint nemcsak az ember és történelme fejlődik, hanem az egész világ, és éppen az egész világ fejlődésének dialektikájában rejlik az ember és történelmének fejlődése is.

Átfogóbb vonatkozásban a következőképpen részletezi Lukács György — ami az emberfelfogásra is vonatkoztatható — a marxizmus totalitásának elvét: „A totalitás kategóriája, az egésznek részei feletti, mindenoldalú, meghatározó uralma képezi annak a módszernek a lényegét, amelyet Marx Hegeltől vett át, és eredeti módon egy teljesen új tudomány alapjává avatott... *A proletártudomány alapvető forradalmi jellege nem pusztán annyit jelent, mint elsősorban magának a módszernek a forradalmi lényegét. A tudományban a totalitás kategóriájának uralkodó jellege a forradalmi elv hordozója...* Marxnál a dialektikus módszer eredménye a társadalom mint totalitás megismerése... Csak Marx számára adatott meg, hogy miközben a megismert totalitás teljesülését a történelmi folyamat valóságára összpontosította, és korlátozta (s ezáltal meghatározta mind a megismerhető, mind a megismerendő totalitást), konkrét formában találja meg az »igazat mint szubjektumot«, és ezzel létrehozza elmélet és gyakorlat egységét. Az 'osztály nézőpontjának tudományos és módszertani magasabbrendűsége (szemben az egyén nézőpontjával) már az előzőekből világos. Most e magasabbrendűség alapján is világossá válik: *csak az osztály képes a társadalmi valóság cselekvő áthatására és totalitásának megvalósítására...*”²¹³ Lukács György totalitásának közvetlen kapcsolatát Marx emberfelfogásával jól illusztrálja a következő néhány gondolat: „A totális kategóriájának

hatása ugyanis sokkal előbb megnyilvánul, mintsem a tárgyak teljes sokféleségét átvilágíthatná... így kategóriáisan az emberi világ felépítése dinamikusan alakuló kapcsolatformák rendszereként jelenik meg, amelyekben ember és természet, ember és konfrontációja (osztályharc stb.) lejátszódik. A kategóriák felépítése és hierarchiája ily módon az ember saját, e kapcsolatban megvalósuló létezésének alapjaira vonatkozó tudatának tisztasági fokát jelenti, tehát önmagára vonatkozó tudatát. ... Nem a történelem, egyrészt az ember saját tevékenységének — eddig természetesen öntudatlan — terméke, másrészt azoknak a folyamatoknak az egymásra következése, amelyekben ennek a tevékenységnek, az ember önmagához (a természethez és más emberekhez) való viszonyának a formái átalakulnak. ... Emiatt a fordulat miatt, melyet a filozófiának adni próbált, gyakorolt Feuerbach olyan döntő befolyást a történelmi materializmus kialakulására. Azáltal azonban, hogy a filozófiát »antropológiává« változtatta, az embert *fix tárgyiséggé* hagyta merevedni, s ezzel a dialektikát s a történelmet félretolta. És itt rejlik valamennyi »humanizmus« vagy antropológiai álláspont nagy veszélye. (Iskolapéldája ennek a modern pragmatizmus)... És hogy az ember elvont nemlétével kapcsolatos nézet megmaradt az érett Marx alapszemléletének is, mutatják *A politikai gazdaságtan bírálatához* írott *Bevezetés* ismert és gyakran idézett szavai, ahol Marx a polgári társadalmat »az emberi társadalom előtörténetének« utolsó megjelenési formájaként jelöli meg. Marx »humanizmusa« itt a legélesebben különvállik minden, az első pillantásra hasonlóknak látszó törekvésektől. Mert a kapitalizmus emberellenességét, minden embert megerőszkoló és kiirtó lényegét mások is gyakran felismérték és leírták...²¹⁴

A totalitás elve valóságunk értelmezésében, és külön az emberfelfogás kifejtésében, természetesen, nem Lukács György felfedezése. A totalitás elve Marx tudományos módszerének lényeges összetevője. Lukács érdeme az, hogy ezt az elvet képes volt még a századunk elején kellő fontosságában felismerni, és saját tudományos tevékenységében megfelelően alkalmazni, valamint felhívni a figyelmet arra is, hogy milyen lényeges a totalitás elve a valóban Marx szellemében és a marxista tudományosság értelmében végzett társadalmi viszonyok elemzése szempontjából, beleértve az emberfelfogás tárgyalását is.

Csak néhány szemléltető idézetet tüntetünk fel Marxtól annak megvilágítására, mennyire kapcsolta a nagy gondolkodó az ember, a társadalmilag és történelmileg meghatározott ember társadalmi voltát a totalitás elvéhez, ami azután a polgári társadalom tagadásához és forradalmi túllhaladásához is szorosan kapcsolódik.

A társszerkesztésben megjelent (1844) Német—Francia Évkönyvnek 1—2. (egyetlen) számában, Hegel jogfilozófiáját bírálva Marx megjegyzi: „De az ember nem valami elvont, a világon kívül kuksoló lény.”²¹⁵ A *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből* címen ismert munkájának Harmadik kéziratában pedig így ír: „... Nemcsak tevékenységem anyaga... van adva nekem társadalmi terméként, hanem *saját* létezésem *magá*

társadalmi tevékenység; ezért azt, amit magamból csinállok, a társadalom számára és magamnak mint társadalmi lénynek tudatával csinálom magamból.” „Az ember — bármennyire egy *különös* egyén is ezért, és éppen különösége teszi őt egyénné és valóságos *egyéni* közösségi lényre — éppannyira a *totalitás* is az eszményi totalitás, ... mind pedig emberi életnyilvánítás totalitásaként létezik.” „... Az ember a maga mindenoldalú lényegét mindenoldalúan sajátítja el, tehát mint totális ember.”²¹⁶

Az imént idézett Lukács György gondolatmenetét követően hivatkozunk egy fél évszázaddal későbbi hazai társadalomtudósunk, Veselin Golubović jellemzésére Marx humanizmusát illetően. Megállapításai azért méltóak figyelemre, mert azután fogalmazza meg őket, miután nálunk is letűnt a marxizmus elvont humanista módon való értelmezése (a 60-as években), az az irányzat, amely kizárólag magát tartotta helyesnek és korszerűnek, s amelynek az egyik vesszőparipája éppen az elidegenedésre és a proletárhumanizmusra vonatkozó Marx-féle nézetek túlhangsúlyozása volt. Veselin Golubović utal arra, hogy az ember számára az átfogó és általános alkotó-önalkotó tevékenység lényeges, amely révén mint társadalmi lény történelmi vonatkozásban saját világát alkotja és alakítja. Mert ha valóban emberhez méltó ember szándékozik maradni, akkor sohasem hagyhat fel az önalakítás és önalkotás folyamatával. A tevékenység — az átfogó és sokoldalúan értelmezett »praxis«, vagyis az emberre jellemző gyakorlat — történelmileg nyílt és korlátlan, és ilyen vonatkozásban az ember a jövő lény. Ő nemcsak az, ami volt, hanem elsősorban az, ami lehet és aminek lennie kell. Ezért Marx emberfelfogása nem pusztán elmélet, hanem egyúttal annak a világnak a bírálata is, amelyben az ember nem valósíthatja meg történelmileg reális emberi lehetőségeit és az emberiségéért folytatott humanista forradalmi harc programját. Ezért az elidegenedés és túlhaladása szigorú alkotórész: Marx humanista és forradalmi elméletének.”²¹⁷

A társadalmi forradalmi tett, a cselekvés, az elidegenedés felszámolása és a proletárhumanizmus megvalósítása, illetve az osztálytársadalom túlhaladása elválaszthatatlan Marx emberfelfogásától. Az emberi elidegenedés Marx számára nem egyszerűen társadalmi köreset, kutatási terület mint ahogyan a tőkés társadalom tüzetes kutatása sem pusztán öncél számára. Az elidegenedés annyiban bír jelentőséggel számára, amennyiben a felfedett elemzési eredmények alapján lehetséges az emberi elidegenedés túlhaladásának távlatait feltárni és az emberhez méltó és az emberi igényeknek megfelelő társadalmi viszonyok rendszeréhez, a kommunista társadalomhoz vezető utat megjelölni. Ezért a mi számunkra, tekintettel forradalmi társadalmi gyakorlatunkra, a közelmúlt évtizedeinek történéseire és a jövőnkre vonatkozó eltökéltségünkre, Marx emberfelfogása és szocialista humanizmusa nem csupán egy távoli vagy elvont kérdéskör. Erre világítunk rá Dragan Ničić idézetével is:

„A marxista—leninista dialektikus materialista világnézet, és ebben az összefüggésben az ember felszabadulásáról szóló felfogás, illetve az

ember elidegenített lényének felszabadítása az öngazgatású szocializmus fejlesztésével, Josip Broz Tito gondolatvilágában és tevékenységében eléri teljes érvényesülését és kifejlődését. Tito nézeteinek alapja az, hogy a marxizmust úgy kell felfognunk, ahogyan azt megalkotói tették, mint az akció vezéreszméjét, ami lehetővé teszi a szubjektum teljes alkotókészségének kibontakozását, hogy meghatározza saját fejlődésének és ezzel az általános társadalmi fejlődés útját is. Abból kiindulva, amit Marx, Engels és Lenin mondtak az ember és a társadalom felszabadításáról minden elnyomás és kizsákmányolás alól, miközben az ember igazi természetéhez tér vissza, Tito marxistaként fejt ki az öngazgatás koncepcióját, illetve egy olyan szocialista társadalom megalkotásának szükségességét, amelyben az ember valóban ember, és saját célját a másokéban látja, miközben maga a munka, annak terméke és a termelési eszközök nem idegeníthetők el tőle. Tito többször hangsúlyozta, hogy az ember szabadon rendelkezik önmagával, igazgatja saját munkáját, és senki sem uralkodik felette. Ezért, szerinte, az öngazgatásnak nemcsak gazdasági, hanem politikai-jogi jelentése van, mert a társadalom minden egyes tagját érinti . . .”²¹⁸

Ehhez az általános értékeléshez és megállapításhoz még hozzáfűzhető — szintén saját forradalmi társadalmi gyakorlatunk alapján — Edvard Kardeljnek az emberi boldogságról szóló sokat idézett megfogalmazása, amelyet élete utolsó, befejezett esettanulmányában (első kiadása 1977) írt:

„Boldogságot az embernek sem az állam, sem a rendszer, sem a politikai párt nem adhat. Az ember csupán önmaga teremtheti meg boldogságát. De nem mint egyén, hanem csakis a többiekkel egyenrangúan. Így kell öngazgatásilag és szabadon úrrá lennie az egyéni és az általános társadalmi viszonyok fölött, egyszersmind azonban — megfelelő demokratikus szerveződési formák révén — a saját öngazgatásának eszközüül szolgáló állam, rendszer és politikai párt fölött is. A szocializmus élcsapatának és a szocialista társadalomnak ezek szerint csupán egyetlen célja lehet, az hogy az adott történelmi pillanat kínálta lehetőségek szerint olyan feltételeket teremtsen, amelyek között az ember minél szabadabb lehet egyéni vonatkozásában és tevékenységében, s a termelési eszközök társadalmi tulajdona alapján szabadon dolgozhat és termelheti meg önnön boldogságát. S ez az öngazgatás.”²¹⁹

Marx emberfelfogásának tárgyalása első pillantásra úgy tűnhet, mintha egy filozófiai tárgy körü bölcselettel találná szembe magát az olvasó, noha e sorok írója mindenekelőtt a kérdés általános, társadalmi, szociológiai megközelítését szándékozta megvalósítani, még akkor is, ha főként filozófiai művekre hivatkozott, és elsősorban filozófusokat idézett. Mindenesetre Marx emberfelfogását tárgyalva szem előtt tartotta Veljko Vlahovićnak azt az elidegenedésről és annak túlhaladásáról folytatott vitáját, miszerint: „. . . elvégre a filozófiai problémákat, kivált azokat, amelyek a társadalmi-politikai gondolatot érintik, nem tartom egy tudós magánterületének. Ez senkinek sem lehet magántulajdona, mert a szóban forgó problémák a társadalom problémái.”²²⁰

Ez az álláspont egybecseng Lukács Györgynek a *Történelem és osztálytudat* című tanulmánykötetében olvashatókkal: „A marxizmus számára végső soron tehát nem létezik önálló jogtudomány, nemzetgazdaságtan, történelem stb., hanem csupán egyetlen, egységes — történelmi-dialektikus-tudomány, amelynek tárgya a társadalom mint totális fejlődés.”²²¹

Marx emberfelfogását, amely a szociológiának is — e sorok írójának szilárd meggyőződése szerint — lényeges kérdése, ilyen értelemben tárgyalta, anélkül, hogy azt csak egy társadalomtudomány érdeklődési tárgyává igyekezett volna tenni.

7. A marxista emberfelfogás időszerűsége és kereteinek tágulása a XX. századvég tudományos és technológiai fejlődésének időszakában

A tudományos szocialista emberfelfogás időszerűsége századunk utolsó előtti évtizedében már nemcsak a tudományos és technológiai fejlődés rohamos felfutásával, hanem a vezető tőkés államok és az egész világ országainak gazdálkodásában jelentkező válság körülményeivel is jellemezhető. Ez a válság természetesen nem korlátozódhat csak a gazdálkodásra, hanem az adott országok politikai rendszerére, politikai és szociális viszonyaira, az egyéni és közerkölcsre, a társadalmi tudat alakulására, egyszóval az emberi lét legkülönbözőbb területére is kiterjed. Természetesen a válságtünetek és intenzitási fokuk országonként változóak, a társadalmi berendezéstől, a gazdasági lehetőségektől és más adottságoktól függően különböznek. Ma már a múlté az a technológiai optimizmus, ami a XX. század 60-as éveiben uralkodott el az évtized éveinek rövidtávú szemlélete alapján, a vezető tőkés államok azonban a válságból való kilábalást továbbra is a szupertekológiától, a rendelkezésükre álló tudástól és annak korszerű alkalmazásától várják. De egyben az is világos, hogy ezt a technológiai előnyüket, illetve a monopol helyzetüket a tőkés mammutvállalatok úgy igyekeznek majd felhasználni, hogy a többletmunkát továbbra is könnyörtelenül kisajátítsák a maguk számára. Így a termelés technológiai szintjének kérdése a világméretben folyó osztályharc új területévé válik; az a technológia ami az emberi kiteljesedés nagy lehetőségét kínálja, egyben magában rejti az ember új eszközökkel való elembertelenítését és tudatosulásának manipulálását a tőke és hatalmi központjai által.

A jelenkor körülményei között tehát Marx emberfelfogása, eredeti megfogalmazásában, már nem elegendő, mert az elmúlt több mint egy évszázad során ez a felfogás is — a marxizmus nyitottsága révén — tovább gazdagodott. Ilyen vonatkozásban értendő Veljko Vlahovićnak a marxizmusról mint nyitott világnézeti rendszerről szóló megállapítása 1968-ból, amikor az emberfelfogásról, valamint az elidegenülésről, illetve ennek meghaladásáról a következőket fejt ki: „... A marxizmust és a marxista elméletet ma már nemcsak Marx, Engels és Lenin jelentik, ha-

nem a forradalmak, a jelen társadalom folyamatai, a kapitalista társadalom bomlása és a szocialista társadalomban is előforduló összeütközések, úgyhogy a marxi gondolat ma már sokkal gazdagabb, és nem lehetséges egyszerű visszatérés Marxhoz, Engelshez és Leninhez.”²²² Lényegében ugyanezt az igazságot, más megfogalmazásban Predrag Vranicki 1983-ban a következőképpen fogalmazza meg: „XIII. A marxizmus nyitott, kritikus és dialektikus gondolati rendszer, és nem egy zárt rendszer. A fejlett materialista dialektika történelmi jelentőségű megjelenése Marx és Engels műveiben egyben minden zárt filozófiai rendszer végét is jelentette. Ugyanezen okok alapján a marxizmus nem lehet a meglevőnek az apologetikája. De szintúgy nem lehet valamilyen elképzelt jövőbeli eszmény apologetikája sem.”²²³ Ezért Marxot nem csak „újra kell olvasni”, amit például Tókei Ferenc hangsúlyoz, hanem joggal fűzi hozzá, hogy „a társadalomtudományok minden ágában ma új alap kutatásokra van szükség”;²²⁴ Marxot ma valójában úgy kell értelmeznünk, mint ahogyan Lukács György Leninről írt első tanulmányában (még 1924-ben) értelmezi Lenin tanítását, nevezetesen: „... A kommunisták feladata most már az, hogy tovább menjenek Lenin útján, de ez csak akkor sikerülhet nekik, ha úgy tudnak Leninhez kapcsolódni, ahogy maga Lenin kapcsolódott Marxhoz. ... Ezért a kommunistáknak — újra visszatérünk erre — úgy kell Lenint tanulmányozniuk, ahogyan Lenin tanulmányozta Marxot. Tanulmányozniuk kell, hogy megtanulják alkalmazni a dialektikus módszert ...”²²⁵

A marxizmus továbbfejlesztésében és gazdagításában természetesen — függetlenül egyes marxológusok és más társadalomtudósok pillanatnyi divatos vélekedésétől²²⁶ — jelentős szerep jut Leninnek, aki a születő új embertípus, különösen pedig a szocialista társadalom humanizmusának kialakításában szerzett múlhatatlan érdemeket. Ezért is szögezi le V. Vlahović éppen az elidegenülési vita kapcsán: „A Kommunista Szövetség soha nem választotta külön a leninizmust a marxizmustól, nem is tehetett ilyesmit. Továbbá egyesek úgy általánosítják a sztálinizmust, hogy a bürokráciával azonosítják, s emiatt nem látják teljes egészében azokat a társadalmi-gazdasági viszonyokat és azt az alapzatot, amely a különféle formákban megjelenő bürokrácia melegágya.” — előrebocsátva többek között a következőket is: „... A sztálinizmus azonban sem történelmileg, sem politikai, sem tudományos szempontból nem a leninizmusból sarjadt, mert a leninizmus a marxizmus folytatása, a sztálinizmus pedig annak tagadása.”²²⁷ Ilyen értelemben szögezi le a JKSZ, illetve a valamikori JKP gyakorlati és elméleti-elvi álláspontját J. B. Tito a moszkvai Pravdában közölt V. I. Lenin születésének 100. évfordulója alkalmából írt cikkében, 1970-ben: „... Lenin műve beépült a Jugoszláv Kommunista Pártnak, illetve a Jugoszláv Kommunista Szövetségnek az ideológiájába, forradalmi stratégiájába és gyakorlatába, s beleszővődött annak a harcnak minden, tehát jelenlegi szakaszába is, amelyet hazánk munkásosztálya és népe azért vív, hogy megteremtse a szocializmust, a társult termelők szabad közösségét. A jugoszláv kom-

munisták a Jugoszláv Kommunista Párt megalapításától napjainkig Lenin gondolatainak dús forrásából merítettek erőt...²²⁸

A marxi emberfelfogással kapcsolatban V. Vlahović az arccal a jövő felé való fordulást szorgalmazza. Mert lehetetlen az emberiség mai ellentmondását és a jövő emberének arcukat marxista módon meghatározni, ha gondolatilag csupán Marx fejtegetéseire szorítkozunk. (Noha kétségtelen, hogy alapjában véve Marx emberfelfogása alapozta meg mindmáig az ember jelenére és jövőjére vonatkozó nézeteinket és tette lehetővé e nézetek továbbfejlődését, gazdagodását és szerteágazását tartalmi szempontból is.) Az idézett emberfelfogásra vonatkozó fejtegetésében a következőkre is utal V. Vlahović: „Először is, a tárgyalt kérdések vizsgálati módszerében, úgy érzem, nem eléggé érvényesül az, hogy a marxizmus nyitott folyamat. Ez a folyamat állandóan tart, s ahogy a szocializmus, illetve a társadalmi-gazdasági viszonyok fejlődnek, maga is egyre gazdagodik. Vizsgálati módszerének egyoldalúsága abban mutatkozik meg, hogy a szóban forgó értekezések²²⁹ túlságosan is a múlt felé fordulnak, s a jelenkort és az események sokaságát pedig elhanyagolják. Ezzel együtt viszont az is megfigyelhető, hogy nem egy olyan próbálkozás, amely a jelenkor problémáit igyekszik feltárni, nem támaszkodik eléggé a marxi gondolat múltbeli vívmányaira.”²³⁰

Ez természetesen nem jelenti azt, hogy Marx álláspontjait egyszerűen úgy intézzük el, mint 1983-ban Heller Ágnes, aki legújabb, ausztráliai eszmei szakaszában többek között azt állítja, hogy Marx „összehasonlíthatatlanul közelebb áll a francia forradalom és a napóleoni háborúk viharaihoz, mint jelenkorunkhoz. . . Ennek alapján nem azon kell elcsodálkoznunk, hogy Karl Marx a mai társadalom alapvető jellemzőit nem körvonalazta teljes pontossággal, sem azon, hogy felfedezéseire támaszkodva egyszerűen képtelenek vagyunk jelenkorunk problémáival zöldágra vergődni, hanem azon, hogy az az ember, abban a távoli múltban is felfedezte jelenkorunk bizonyos alapvető jellegzetességeit...²³¹

Sokkal jobban fejezi ki Marx időszerűségét a mai kor társadalmi és technológiai sajátosságainak figyelembevételével a zágrábi Rade Kalanj, amikor az általa szerkesztett *Marks nakon 100 godina* (Marx száz év múltán) című könyv előszavában a következőket állapítja meg: „... Az emberfelfogás és az elidegenülés bírálata Marx gondolatvilágának egyik alapköve, humanizmusa a »totális ember« felé fordul. Marx dogmatikus értelmezésének állandóan jelenlevő teherterele abban van, hogy valami fondorlatossággal és legalább közvetve elfordul világképe e lényeges dimenziójától. Egyrészt oly módon, hogy azt ifjúkori hegelianusi bűnévé nyílvánítják, vagy úgy, hogy azt állítják, hogy ezeket a fogalmakat csak későbbi műveiben helyezi valóban tudományos alapokra. . . Egy másik Marx-megközelítés pedig merő ellentéte az előbbinek: ez Marxot gyökeresen kétségbevonja és relativizálja, olyan jelentéktelenné zsugorítja, vagy olyan tévedéseket tulajdonít neki, melyek alapján Marx tanítása közönséges melléfogás.”²³²

Marx tanításának lekicsinylése és megkérdőjelezése nem újdonság. Ez

tanainak kialakulása óta jelen van, és nem is várható, hogy a jövőben megszűnik majd. Hasonló a helyzet a marxi emberközpontúság kétségbevonásával is, ami egyrészt olyanok részéről nyilvánul meg, akik leszűkült dogmatikus nézőpontok alapján ugyan, de magukat még marxistáknak vallják, vagy olyanok részéről, akik magukat nyíltan marxistaelleneseknek nyilvánítják. Ez utóbbiak között akadnak olyanok is, akik valamilyen marxista módon gondolkodtak, ezért korábban alkotott műveik értéke nem vonható kétségbe, függetlenül szerzőjük későbbi világnézeti zsákutcájától.

A marxi emberfelfogás, illetve az egész időszerűsége elsősorban is a jelenkor meghatározó tényezőinek értelmezésén mérhető le. Az egyik ilyen tényező az ember lényegéhez kapcsolódik, amit századunkban már jobbára az antropológia kérdéseként közelítenek meg, elvontabb szinten pedig ontológiai kérdésként is tárgyalnak. Ez a kérdéskör — legalábbis amikor a jugoszláv szocialista társadalmi viszonyok építési tapasztalatairól és társadalmi törekvéseiről van szó — közvetlenül kapcsolódik az öngazgatáshoz mint átfogó termelőviszonyoknak a kibontakozásához, mint a munkának Marx által meghirdetett felszabadulási folyamatához, illetve a szabadon társult termelők társadalmának a megteremtéséhez. Számunkra ugyanis más célravezető út nem kínálkozik. A másik ilyen meghatározó jelentőségű tényező a jelenkor és a közeljövő rendkívül gyors ütemű technológiai fejlődése, amihez különböző, már-már mitológikus elképzelések is fűződnek, amely nemcsak a társadalmi haladás valamiféle automatizmusával számol, de egyenesen az ember kisemmizésével eltiprásával is riogat, ezzel is megkérdőjelezve Marx emberfelfogását, az általa előrelátott „emberiesült társadalom” megvalósíthatóságának lehetőségét.

Utaltunk már arra, hogy nem elégedhetünk meg Marx felfedezéseinek és tanításának egyszerű, szó szerinti reprodukálásával. Mégis jelenünkben egy állandóan hangoztatott jelszó a „Marxhoz való visszatérés”. Az ilyen módon megfogalmazott követelésnek többféle indítéka és tényleges, társadalmilag értékelhető előjelű jelentése van. A „Marxhoz való visszatérés” egyik indítékát Tőkei Ferenc a következőkben látja: „Marx életművének megértését és a mi korunk kutatásában való hasznosítását ma még nagymértékben akadályozza, hogy a marxista, nem-marxista és antimarxista irodalomban egyaránt temérdek Marx-legenda olvasható, amelyeket már csak vulgáris jellegük miatt is előszeretettel hoz forgalomba a napi publicisztika. Ezeket a Marx-legendákat főleg az jellemzi, hogy — a legenda politikai előjelétől függetlenül — Marx gondolkodói színvonalához, elmélete egészéhez cseppet sem méltó, gyakran kifejezetten primitív értelmezést adnak egyes részelméleteinek, formuláinak, vélekedéseinek.”²³⁵ Hazai szociológusunk, Zoran Vidaković pedig *Marks i savremeni svet* (Marx és a jelenkor világa) című közel ezer oldalas könyvében megállapítja, hogy csakis Marx felismerései alapján juthatunk jelenkorunkban újabb tapasztalatok és ismeretek birtokába,

illetve csak úgy lehetünk Marxhoz következetesek, ha felfedezésekben és felismerésekben túlszárnyaljuk.²³⁴

A saját eszmei helyzetünket szem előtt tartva, amikor a 60-as évek végén különösen hangosak voltak azok a filozófusok és szociológusok, akik a marxizmust elvont humanista módon értelmezték és magukat autentikus marxistáknak titulálták, akik Marx ifjúkori műveit túlértékelve szembeállították azt későbbi műveivel és a marxizmus későbbi művelőivel is, Veljko Vlahović a sztálinista dogmatizmus elleni küzdelem folyamatát vázolja világviszonylatban, a következőket állapítja meg 1968-ban megtartott előadásorozatában:

„Ebből a helyzetből sokan az eredeti marxista elmélethez való visszatérésben látják a kiutat. A Marxhoz, Engelshez és Leninhez való visszatérés mai követelése azonban rendkívül ellentmondásos. Kifejezi a szocializmus előretörésének további igényét, de gyakran a stagnálás erőinek, az anarcholiberalista áramlatnak a követelését, sőt olykor a burzsoá eszmeiség palástját is jelenti. A marxizmushoz való tényleges »visszatérésnek« a legszorosabban kapcsolódnia kell a jelen társadalmi eseményeinek megértéséhez s az elkerülhetetlen társadalmi változások jövőbeli előretöréséhez. A mi körülményeink között ez a marxizmusnak mint tudományos világnézetnek összekapcsolódását jelenti az öngazgatásért vívott harccal.”²³⁵

Ilyen értelmezésben fogva fel a marxizmus alkalmazását és egyben továbbfejlesztését is a hazai, a jugoszláv társadalmi körülmények között Veljko Vlahović 1964-ben tehát az öngazgatás intézményes bevezetése után alig egy évtizeddel, az ember kiteljesedésének lehetőségét, a Marx által meghirdetett emberi elidegenedés meghaladását közvetlenül kapcsolja az öngazgatáshoz:

„Amikor értekezésemben rámutattam arra a programunkban is meghirdetett igazságra, hogy a történések középpontjában az ember áll, egyebek között a nemzetközi munkásmozgalomban manapság uralkodó állapotok és viták lebegtek a szemem előtt. Szilárdan meg vagyok győződve róla, hogy az újonnan felmerült dilemmákat és a munkásmozgalomban bekövetkező szakadásokat az emberhez való viszonyulás kérdése okozza. Ezért is hangsúlyoztam ennyire a szóban forgó kérdést. Az embernek hátat fordító etatista elméletek becsapják a kaput a szocialista fejlődés előtt. Az viszont, amin mi munkálkodunk — még ha egyelőre szerény eredménnyel is —, történelmileg nézve nagy dolog. Nemcsak hogy rehabilitáljuk Marx egyik-másik igazságát, hanem korunk körülményei között, saját gyakorlatunkban szeretnénk megérteni a mai társadalom emberének problémáit.”²³⁶ Ezt megelőzően említett értekezésében Veljko Vlahović kifejtette a következőket: „Ezért nem is csoda, hogy manapság minden eddiginél többen jelentkeznek a marxizmus állítólagos védelmére vagy felülvizsgálására. S ezzel együtt minden eddiginél sürgetőbben merül fel a kérdés: ki mit ért a marxizmuson, ki mit véd igazából vagy látszólag, ki mit vizsgál felül és hogyan? Annyi bizonyos — nem őszintén küzd az ember elidegenülésének megszüntetéséért az,

aki tudományos, filozófiai, esztétikai, politikai tekintetben sorsára bízta az embert, magára hagyja a pusztaság kellős közepén.”²³⁷ Az ember jelenkori társadalmi-emberi helyzetével kapcsolatban Veljko Vlahović a következőket írja: „...Legalábbis mi, kommunisták nem hagyhatjuk magára, s nem is szabad magára hagynunk az embert, hanem feléje kell fordulnunk. Ez pedig a következőket jelenti: ne hagyjuk magára a pusztaságban, hanem mutassuk meg neki, hogyan harcoljon, és hogyan küzdje le az átmeneti időszakban természetyszerűleg jelentkező ellentmondásokat...”²³⁸

Ezért is hangsúlyozta V. Vlahović már a 60-as években, hogy az elidegenedés elméletét és fogalomtárát Marx módszeréhez és tanításához híven, csak a Marx által feltárt és kifejtett keretekben tárgyalni ma már idejé múlt vállalkozás. Marx humanizmusa nevében jelentkeznek ugyanis a sopánkodás a jövő technikai fejlődése miatt, illetve a hallgatólagos egyetértés a fejlett tőkés országokban jelentkező technokratizmus szószólóival, akik azt hirdetik, hogy minden a mikroelektronika, az informatika és a kibernetika jegyében fog végbemenni, s ezért az osztálytagozódás, az osztályharc és a tőkés rend meghaladása tárgytalanná válik majd. Az ilyen „fogatlan marxizmust” Veljko Vlahović nem ismeri el marxizmusnak, ha mégannyira támadja és leleplezi is a marxizmus sztálinista, pragmatikus és dogmatista revízióját, mert az ilyenek „nincs foga, nem harap, minden elől kitér, és nincs hasznára az embereknek”.²³⁹ Az ilyen társadalomtudósok, ismét csak Vlahović jellemzésével élve, nem is ritkán, „az antidogmatizmus dogmatikusainak”²⁴⁰ körébe sorolhatók.

A hazai marxisták egyik legtekintélyesebb képviselője, Predrag Vranicki akadémikus, Marx halálának 100. évfordulóján (1983 március—júniusában) megkísérelte Marx tanítását 13 tézisbe foglalva a jelenkor dilemmáinak megoldására vonatkoztatni, illetve Marx tanítását ismételten időszerűvé tenni. Ebből a tömören kifejtett gondolatmenetből a következőket idézzük: „Marxot joggal jellemezhetjük úgy is, mint az átmeneti korszak elméleti tudósát, amely korszak és elgondolás sokkal jelentősebb mint azt valamikor, a szocialista forradalmak előtt, gondolták.” (A VIII. tézisből) „...A dialektika mint a fejlődés elmélete felölelte a valóság minden területét... Ilyen értelemben nem is kerestek különbséget Marx és Engels alapvető filozófiai elképzelései között; úgy tekintették, hogy azok mindenben fedik egymást. Később, különösen Lukács történelmi jelentőségű *Történelem és osztálytudat* című műve, valamint Marx ifjúkori munkáinak megjelentetése után, utat tört magának az a gondolat és felfogás, amely a gyakorlat és a szabadság fogalmát alapvető kategóriáknak tekinti Marxnál a világ és az ember dialektikus felfogása szempontjából. Az antropológiai-történelmi kérdéskör mint a történelem dialektikájának kérdésköre háttérbe szorítja a dialektikát mint a teljes valóság fejlődésének koncepcióját és értelmezését, mint objektív és szubjektív dialektikát. A dialektikának a történelmi valóság, az emberi gyakorlat talajára való leszűkítése szintén különböző formákat ölt. Ennek a következménye Marx és Engels filozó-

fiai koncepciójának szétválasztása és szembeállítás is... Tézisem: a dialektika... nem csak a fejlődés elmélete és módszere. Az ember létezésének, gyakorlatának módozata is. Mint gyakorlat a történelmi lét forrása és magyarázata, az embernek önmagáról — mint a történelem és saját történelmi sorsának alkotójáról — kialakított tudatának lényeges alapja...” (A II. tézisből) „...Az elidegenedés elmélete a legjobb kritérium annak felismerésére, hogy milyen szintet ért el a felszabadulás folyamata. Ezért a jugoszláv filozófusok elemzései meggyőzően bizonyítják, hogy az elidegenedés jelensége a szocializmusban nem a valamikori osztálytársadalmak visszamaradt csökevénye, hanem az erőteljes politikai szféra, a bürokratikus-etatista struktúrák és hatalmi központok léte, valamint ezen és más struktúráknak többletmunka felett való rendelkezése jelenti azt, hogy nem haladtuk még meg az elidegenedett viszonyokat.” (A VII. tézisből) „...A mai világ mélyreható szociális átalakuláson megy keresztül. Ezen átalakulások formája igen különböző: az államkapitalizmustól az államszocializmuson keresztül az öngazgatású szocialista formákig. De mindezek Marx azon elgondolásának helytállóságát példázzák és bizonyítják, miszerint »az új materializmus álláspontja az emberi társadalom vagy a társadalmiasult emberiség«. Ennek a célnak a megvalósításában ismerhető fel a valódi marxista elkötelezettség. *Saját körülményeink és látószögünk viszonylatában a társadalmiasult emberiség egyetlen lehetséges történelmi szinonímája a termelők szabad társulásának eszméje.*” (A XI. tézisből)²⁴¹

Hasonló csengésű Veljko Vlahović 1968-ból eredő megfogalmazása, amely során hivatkozik arra a Lukács György által megjelölt három irányra, amelyet mindenképp követni kell ahhoz, hogy a jelenkorban biztosítani lehessen a marxizmus elmélet újjászületését. Ehhez Vlahović a saját hazai körülményeinknek, de a szocializmusnak mint világfolyamatnak a figyelembevételével fűzi hozzá a következőket:

„...Hozzátenném, hogy — a mi tudományos gondolkodásunk számára — az újjászületésért vívott küzdelem egyik legfontosabb eleme az öngazgatás felé fordulás, mert a történelmi események további menete, a forradalmi harc további folyamatai az öngazgatást fogják előtérbe állítani, mégpedig igen eltérő formákban. Ez a harc nehéz lesz, mert az a gondolkodásmód, melyet korunk társadalmi újratermel, súlyos terheként nehezedik majd egész nemzedékekre. A további események, a szocialista előretörésekért vívott további harc hordozói az ifjú nemzedékek lesznek, de ők is magukkal hurcolják a korábbi nemzedékek terhét, mint hogy a szocialista forradalom is magával hurcolja a kapitalista társadalom, a múlt terhét a hatalom meghódítása után is...”²⁴²

Noha az öngazgatás az ember kiteljesedésének lehetőségeként világviszonylatban is széles körben jelen van — részben mint már megvalósuló gyakorlat, méginkább pedig mint törekvés és a társadalmi elvárás — nem kevés félreértésre ad alkalmat annak ellenére, hogy a Nemzetközi Munkaszervezetek szakemberei még az 1974-ben megtartott oslói tanácskozásukon megállapították,²⁴⁴ hogy: „A munkások követelése, hogy

részt vegyenek az üzemek irányításában már átfogó világjelenség, alapvető állásponttá vált, amit lehetetlen kétségbevonni: a viták általában akörül folynak, hogy milyen módon valósuljon meg a munkások döntésben való részvétele.”

De azért függetlenül attól, hogy a szocializmus mint világfolyamat előtérbe hozza majd az öngazgatás különböző formáit, emlékeztetni kell Tito elvtárs utalására is, hogy az öngazgatás mint a szocializmus építésének módozata nemcsak a jelentősebb gazdasági alappal rendelkező társadalmaknak van fenntartva, hanem a szegényes anyagi körülményű országok is alkalmazhatják az öngazgatás formáit az emberi alkotókészség, kezdeményezés és felszabadulás lehetőségeit kibontakoztató megoldásként. Természetesen a szegényes körülmények között sokkal nagyobb a bürokratizálódás, az emberek feletti indokolatlan erőszak gyakorlásának és más, a szocializmustól idegen társadalmi torzulásoknak a veszélye.

Mégis megszívlelendő, amit Aleksandar Grličkov az öngazgatás jugoszláv gyakorlatára vonatkozó, 1981-ben közzétett könyvében írt: „Ezért a jugoszláv kommunisták saját szocialista öngazgatású »rendszerüket« vagy »modelljüket« sohasem erőszakolták rá másokra, és nem fogják ezt tenni a jövőben sem. Különösebben nem »lelkessednek« akkor sem, amikor valaki tetszését fejezi ki az öngazgatás gondolata és az országokban megvalósuló gyakorlata iránt, de nem is haragszanak, ha tudtukra adják, hogy van, ami öngazgatásunkban tetszik, és van, ami nem. Még akkor sem haragszanak, amikor kifejtik, hogy az öngazgatás az ő körülményeik között alkalmazhatatlan. A jugoszláv kommunisták természetesen nem közömbösek ha egyesek megkísérlik kiforgatni vagy meghamisítani a Jugoszláviában megvalósuló szocialista öngazgatásra vonatkozó tényeket, vagy ha azt egy zárt, előre meghatározott és dogmatizált elképzelés, illetve valamilyen »tisztá« és szerintük hamisítatlan álláspont vagy ideológiai előítélet szempontjából bírálják.”²⁴⁵ Gondolatmenetét a jugoszláviai öngazgatás kapcsán Grličkov Henri Lefebvre apodiktikus álláspontja hibás kiindulópontjának vitatásával folytatja, miszerint „A jugoszlávok hibája abban van, hogy az öngazgatás nem lehet véglegesített, merev rendszer...” Grličkov utal arra, hogy forradalmi utunkon szó sem lehet véglegesített rendszerről, még olyan alapvető kérdésben sem, mint az öngazgatást megszabó rendelkezések. A másik Lefebvre által hangoztatott tételről, miszerint „az öngazgatású állam gondolata több mint vitatható, az mélyen önmagával ellentmondó gondolat” Aleksandar Grličkov úgy vélekedik, hogy a megállapítás alapján helytálló, de amennyire a jugoszláviai elméleti gondolkodást ismeri, senki sem kardoskodott Jugoszláviában amellet, hogy az állam végleg elhal a szocializmusban, az osztálytársadalomból az osztály nélküli társadalomba vezető forradalmi úton. „Az állam elhalásának folyamata hosszadalmas folyamat, legalább olyan hosszadalmas, mint az átmenet az osztálytársadalomból az osztály nélküli társadalomba.”²⁴⁶

Még 1965-ben, először lengyelül megjelent, a marxista humanizmust

tárgyaló könyvében Adam Schaff többek között kifejtette: „A humanizmus és az emberfilozófia ma a legerőteljesebb és leghatékonyabb eszköz a békéért és a haladásért folytatott ideológiai harcban. . . . A marxizmus ezen a területen különösképp felvértezett — legalábbis feltételezhetően — elmélete realizmusának, és átfogó voltának köszönhetően, valamint a társadalmi gyakorlattal való történelmileg bizonyítható erős kapcsolata miatt . . .”²⁴⁷ Záróösszegezésében pedig a marxizmus továbbfejlesztésével kapcsolatban megállapítja: „Az első helyre kívánkozik az emberi egyedség, életére, a társadalom iránti viszonyulására és boldogságára vonatkozó elmélet kifejtése. Ahhoz, hogy az ilyen értelemben vett emberfilozófia szerteágazóan kifejlődhessen — nem mint elvont gondolati tevékenység, hanem mint a szaktudományok általánosítása — szükség van a marxista megalapozottságú pszichológia fejlődésének fokozására, . . . a szociológia minden területének fejlesztésére, a társadalmi vonatkozású pedagógia és minden más, az emberre vonatkozó, szaktudományok fejlesztésére. Eközben törekedni kell ezen tudományok egybekapcsolására. A marxizmus nem rendelkezik — és ahogyan már kifejtettük, nem is rendelkezhet — kész válaszokkal ezekre a kérdésekre. De módszerének köszönhetően a marxizmusnak van legtöbb kilátása ezen kérdések helyes megválaszolására. Ez rendkívül sokat jelent, de mindig szem előtt kell tartanunk hogy ez csak lehetőség, csak a megválaszolhatóság lehetősége, amelynek megvalósulása attól függ, hogy kívánunk-e és hajlandóak vagyunk-e kutatni. Mert csak az, aki kutat, találja meg, amit kutat.”²⁴⁸

A lengyel kiadása után két évvel később jugoszláv kiadásban is megjelent Adam Schaff-könyv előszavában Veljko Korać utal arra is, hogy Marx filozófiai antropológiája kimutatja, hogy „az abszolutizált historizmusnak minden misztériuma szertefoszlik, míhelyt az ember lényegét tisztázzák”.²⁴⁹ Erőfeszítést tesz arra is, hogy Marx filozófiai antropológiáját szembeállítsa Lenin állítólagos dogmatikus gondolkodásával, aki szerinte „az ember lényegét közönséges szociologizálásra egyszerűsítette le”. Adam Schaff mondanivalójának összegezésekor Veljko Korać is hangsúlyozza azt, hogy a marxi filozófiai antropológia lényegét tekintve ellentmond a „hivatalos diamat” dogmatikus és enervált gondolkodásmódjának. Marx emberfelfogásának lényeges meghatározója szerinte az, amit Schaff közvetve és közvetlenül is kifejez könyvében, nevezetesen: „Az egyedi szabadságok mindenképpen a leglényegesebb kérdések közé tartoznak. A sztálinizmus negatív módon, megnyilvánulása és megjelenési formáinak legkülönbözőbb módzataiban kimutatta, hogy semmilyen kilátása sincs ezt a kérdést Marx humanizmusának értelmében gyakorlatilag megoldani. Mert vajon mi mást jelent a sztálinista propaganda jelszava — amely szerint a szocializmusban minden egyed szabad már annak alapján, hogy »az egész nép szabad« —, ha nem Marx elvének vulgáris tagadását, hogy a közösség szabadsága úgy valósulhat meg, ha minden egyed szabadsága mindenki szabadságának feltételévé válik?”²⁵⁰

Ezek a lényeges megállapítások elméletileg és gyakorlatilag mégiscsak

egyoldalúak, mert nem tartalmazzák Marx teljes és átfogó emberfelfogását. Az imént idézett megfogalmazás megjelenése előtt három évvel Veljko Vlahović éppen a marxizmus egyoldalú, elvont-humanista értelmezői ellen lépett fel, akik az ifjú Marx nézetei, főleg a *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből* c. könyvébe foglalt elidegenedésmélet akkor kifejlesztett megfogalmazásai mögé sáncolták el magukat. „Ennél fogva a szocialista társadalom építése során keletkező elidegenedés elméletének felvetése is harci jellegű. Nemcsak magyarázza a marxi gondolatot, hanem konkrétan alkalmazza is a társadalmi valóságban, sőt új elemekkel gyarapítja a mindennapi szocialista gyakorlatban. . . . A bürokratizmus nem abból indul ki, hogy az általános társadalmi érdek alapja nem más, mint a termelési folyamatban egymással kapcsolatba lépő termelők egyéni érdekei. Az efféle általános érdekről költött mítosz, amely nem az emberből indul ki, ugyancsak a hit szférájába, a szentségek világába téved, s az elidegenedés újabb elemeit hordozza magában. . . . Nálunk a társadalmi gyakorlat és a tudományos gondolat egyaránt ellenzi azt, hogy az ember egyik — individuális — funkcióját szembeállítsuk a másik — kollektív — funkciójával, és fordítva. Szerintünk nem vitás, hogy az egyéni boldogság lehetetlen az egész társadalom boldogabb élete nélkül. Társadalmi fejlődésünk — szerintem sokkal inkább, mint bármelyik társadalom — azt bizonyítja, hogy az ember problémáját a filozófia nem világíthatja meg úgy, mint az egyén problémáját, a társadalomban élő ember problémájától különválasztva.”²⁵¹

Társadalmi és gazdasági nehézségeink alapján ma is meglehetősen szenteső nézetek alakultak ki szellemi életünkben az egyéni és közösségi érdek, a szabadságjogok és általában az egyén és a közösség kapcsolata kérdéskörében. A kizárólagosság, a más véleményen levők meggyőző érvelés nélküli elmarasztalása sem ritka eset. Ezért nem érdektelen felidézni, hogyan tekintett Veljko Vlahović az 1968-as évek eszmei-társadalmi ellentmondásainak kifejezőire, a dogmatikusok és a más állásúak, illetve a valóban marxista felfogást és álláspontokat szorgalmazók vélekedésének széles skálájára. Noha Vlahović nézetei a majd két évtized előtti helyzetünkre és szellemi légkörünkre vonatkoznak, gondolkodásra készítenek jelenlegi helyzetünket illetően is, mert a megfogalmazás szinte kísértetiesen időszerű 1985-ben is. Veljko Vlahović tehát a dogmatizmus elleni harcról szólva 1968-ban többek között a következőket írta: „. . . A dogmatikus erők egy része az antidogmatikus forradalmi előretörések idején, az ilyen előretörésektől sodortatva, elfogadja az új helyzetet, az új viszonyokat, de magában titokban fenntartja saját dogmatikus hiszekegyét, amely előbb-utóbb kifejezésre jut, különösen a társadalmi fejlődés felgyülemelő nehézségei vagy az általánosabb dogmatikus ellenállások nyomása alatt. Ez a dogmatizmus a legkülönbözőbb formákban nyilvánul meg, kezdve az anarcholiberalizmustól a neosztálinizmusig. Lényegében a dogmatizmus az »antidogmatikus dogmatikusok« körében talál legjobb szövetségeseire, s ezekben a körökben akad a legtöbb kétkedő is a további társadalmi folyamatokat és a szo-

cializmus fejlődését illetően. A bürokratizmus és dogmatizmus elleni harc a Kommunista Szövetség egyes tagjainak tudatában, e harc nehézségei és ellentmondásai következtében, gyakran a szocializmus válságának, sőt felbomlásának képzeteként tükröződik, eszmei meddőség, politikai tehetetlenség üti fel a fejét, bezárul a társadalmi folyamatok perspektívája, a szkepticizmus teoretikusai lépnek fel, a szkeptikusok iskolájának létrehozására irányuló törekvések tapasztalhatók, . . .”²⁵²

A marxizmus fejlődése során a Marx által megalapozott emberfelfogás és forradalmi humanizmus — az előbbi korszakok gondolkodóinak figyelembevétele, az akkori társadalmak elemzése és a társadalmak további alakulásának előrelátása alapján —, továbbra is megtartva alapvető elgondolásainak időszerűségét, újabb tételekkel és elemekkel gazdagodott. Marx emberfelfogása is újabb súlyponti eltolódásokat nyert az időközben kibontakozó forradalmi társadalmi gyakorlat következtében, illetve ennek a gyakorlatnak marxista elemzése és általánosítása alapján.

Néhány szerző — nem minden esetben egybecsengő, sőt esetenként, indokoltan bírálatot is kiváltó — ilyen irányú nézetét már ismertettük kivonatosan. A hivatkozások azonban nem cáfolták Marx emberfelfogásának időszerűségét. Tárnyilagos hozzáállást feltételezve — kizárva az antikommunista és a marxizmust ideológiai korlátoltságuk folytán elvető és az osztálykizsákmányoló társadalmi rendszernek elkötelezett szerzőket — fel sem merülhet Marx emberfelfogása időszerűségének elvitatása. A kérdés jelenünkben, s ez nem mellékes a gyakorlat szempontjából, csakis úgy merülhet fel, hogy miként és milyen értelmezésben időszerű Marx emberfelfogása, és hogy miként kapcsolódnak Marx módszeréhez az emberfelfogásra vonatkozó újabb meglátások és értelmezések. Ezek a meghatározások természetesen nem mindig helytállóak, nem mindig állják ki a sokoldalú bíráló vizsgálódást, s a társadalmi gyakorlat sem mindig hitelesíti őket. Am ha a sikertelen kutatások süllyesztőjébe kerülnek is, mégis újabb érveket és meglátásokat vetnek felszínre, amelyek hozzájárulnak a marxista emberfelfogás átfogóbb és elmélyültebb kifejtéséhez.

Az eddig felsorakoztatott, igaz, általános, mégis a jelenkorra vonatkozott meghatározásokat, még két szerző megnyilatkozásával támasztjuk alá. Az egyik szerző Veljko Vlahović, akivel szemben annak idején, a marxizmus elvont, humanista értelmezői határozott ellenszenvet tanúsítottak. Az ilyen értelmezők ugyanis Jugoszláviában a 60-as évek második felében és a 70-es évek elején igen hangosak voltak, és a velük nem egy véleményen levőket igyekeztek marxista voltukban is diszkvalifikálni. Tényleges hatalmat gyakoroltak az egyetemi előadók megválasztásában, valamint a filozófiai és szociológiai folyóiratok szerkesztésében, s ezzel természetesen a munkatársak megválasztásában is. A másik kortárs szerző a szomszédos Romániából való Gáll Ernő, aki a saját környezetében, nem követhette az akkori idők nem-tudományos összecsapásait és az egyes tisztán elvinek tűnő eszmei összekülönbözés gyakorlati hátterét, így csak a megjelentetett tanulmányokra és könyvekre támaszkodhatott.

Veljko Vlahović tehát 1968-ban Marx antropológiájáról — az e körüli vita az utóbbi évtizedben ugyanolyan hevességgel jelentkezik mint a 60-as években Marx elidegenedési és az elidegenedés meghaladásának elmélete kapcsán —, többek között kifejti: „Marx humanista antropológiája átfogóbb, több mindenre kiterjed. Marx az emberit és embertelent is látja az emberben, mindenekelőtt azt, hogy milyen okok szülik az embertelen jelenségeket, hiszen azokkal nem az isten sújtott minket, hanem az ember és a társadalom fejlődése termelte ki őket. Marx forradalmisága abban van, hogy küzd azok ellen, a források és okok ellen, amelyek az emberben az embertelent szülik. Marx humanista gondolatáról — ide értve elidegenedés-elméletét is — az a véleményem, hogy mélyen átélt és bírálóan átszűrt vélemény az évszázadok során kialakult embertelenségről, amely immár fejlődésének végső határáig jutott, s immár annyi embertelen van benne, hogy minden további ráadás óhatatlanul robbanást és törést idéz elő a megkövesedett társadalmi viszonyokban. Itt ér véget az ember előtörténete, s itt kezdődik az ember kialakulásának új folyamata.”²⁵³

Veljko Vlahović előrebocsátja Marx elidegenedéselméletéről, a mai körülmények figyelembevétele és követelményeinek tiszteletbe tartása alapján, hogy szükségszerűen alakul és fejlődik. Ezért ugyancsak a tunya gondolkodás rabjai azok is, akik a dogmatikus gondolkodás ellen küzdenek — ez alatt rendszerint a sztálini dogmatizmust értve — miközben ők maguk megrekednek Marx elidegenedés-elméletének szó szerinti megfogalmazásánál (amit a sztálinizmus különben elvetett vagy elhallgatott). Így aztán »antidogmatikus dogmatikusokként« nem vesznek tudomást arról, hogy másfél évszázaddal Marx gazdasági-filozófiai kéziratának megjelenése után ezek a tételek tovább gazdagodnak, és a tőkés társadalom intézményes rendszerének részleges meghaladásával az emberré válás lehetősége és feladata újabb körülmények alapján újabb elemekkel bővül. A marxizmus elvont humanista értelmezőinek nagy része nem látja az emberré válás új adottságait: a szocializmusépítés kezdeti szakaszának körülményeit, az öngazgatás nyújtotta lehetőségeket, a fejlett tőkés társadalmak új embertelenítő hatását, a felszabadítási mozgalmak nyújtotta új emberséges lehetőségeket és a többi korszerű folyamatokból adódó körülményeket. Ezért száll vitába Veljko Vlahović a Marx ifjúkori műveinél megfeneklett társadalomtudósokkal (volt idő, amikor a Marx—Engels: Rani radovi című szövegválogatás fogalmat, breviáriumszerű kézikönyvet jelentett, és igényesebb tanulmányokban sem az egyes írásokra hivatkoztak a szöveggyűjteményből, hanem a kötet címét jelölték meg forrásként, rendszerint Engels neve elhagyásával): „... A változások nem önmaguktól következnek be, nem is ismerjük fel mind őket. Ha viszont felismerjük, akkor tanítóinknak és tanítóink tanítóinak tudatával szembeállítva, a jövő felé fordulva mérlegeljük őket, már amenynyire a jövőt sejteni tudjuk. Nemcsak a társadalmi, hanem a filozófiai valóság is állandóan változik. Ennek alapján kell tehát vizsgálni az elidegenedés elméletét is, s gyarapítani a marxi gondolatot és a társadalom

megismerésének marxi módszerét . . . Éppenúgy, mint a többi elmélet, ez is életünk tárgyi valóságából indul ki. Alapja a múlt, de mindig hozzáad valamit, érvényre juttatja azt, ami a múltból még él, elveti azt, ami már letűnt, s mindezt kiegészíti az újonnan felismert igazságokkal.”²⁵⁴

Ezt megelőzően Veljko Vlahović a következőket hangsúlyozza: „. . . Egyes filozófusok az elidegenedés elméletének vizsgálata közben, érzésem szerint, főképpen a hagyományok vizében »fürdetik« ezt az elméletet, s megfélekednek arról, hogy a mi jelenkori társadalmunkban is »megmártóztassák«. Ezért is nem másodrangú vagy mondvacsinált az a kérdés, mennyire hatott a mi gyakorlatunk és a gyakorlat során szerzett tapasztalatunk arra, hogy az elidegenedési elmélet vizsgálatának nézőpontjait kitágítsuk, és tulajdon gyakorlatunkból olyan újabb elemekkel gyarapítsuk, amelyek nem lesznek lebecsülendők. . . . Lomhán vizsgáljuk a közösségünkben és világviszonylatban kialakuló új, szocialista jelenségeket. . . . Éppen ezért filozófiai gondolatunknak nagyobb mértékben kellene hozzájárulnia nemcsak az elidegenedés elméletének átfogóbb felméréséhez, hanem annak a folyamatnak tanulmányozásához is, amely a mélyreható társadalmi fordulatok és változások folytán az elidegenedés megszűnése felé vezet. Filozófiai gondolkodásunk erre akkor lesz képes, ha még inkább kilép a látóhatárt beszűkítő és a gondolatot az élettől elszakító kaptafákból és keretekből.”²⁵⁵

Csak hogy a fejlett tőkés államok dicsőítőinek, akik a 60-as években alkották meg a jóléti állam és a posztindusztriális rendszer mítoszát, prókátorsága sem maradt bíráló nélkül. Ezek ugyanis a szocializmust egészében, ingadozás nélkül azonosították a sztálinista rendszerrel. Így azután nemcsak a saját hazájuk józan és haladó gondolkodói marasztalták el őket, de a világszerte élő és alkotó marxisták is elemző bíráló tárgyává tették az újabb kori kapitalizmus állítólagos megváltozott társadalmi lényegéről szóló ideologizált megnyilatkozásaikat. Elemzése során a jelenkor humanizmusának akadályait és megvalósítási lehetőségeit kutatva Gáll Ernő 1972-ben megjelent könyvében többek között ilyen következtetésekre jutott:

„Az embert és a humanizmust elparentáló nézetek tényleg megfelelnek ama társadalomnak, amely tagjait manipulálható lényekké, passzív fogyasztókká degradálná. Ez a társadalom hajlandó, sőt képes is arra, hogy kielégítse a tömegek bizonyos konzum-igényeit, de megfosztja őket egy valóban emberi élet tartalmától és értékeitől. A »jóléti« államok idilljét megtörő újabb nagy szociális harcok is jelzik azonban, hogy a fogyasztásban elidegenedett élet sivársága kiváltja az elemi erővel kirobbanó tiltakozást és lázadást. A XX. század embere egyre kevésbé vállalja a technokrata manipulátorok neki szánt szerepét . . .”²⁵⁶ „És itt újból vissza kell térnünk az ifjú Marxhoz és víziójához »az emberi ember«-ről. . . . Láthatjuk, Marxnál a »totális ember«-nek a spekulatív filozófiától átvett eszménye éppen olyan átalakuláson megy át, mint az emberi lényeg fogalma. konkrét történelmi-társadalmi értelmet nyer. . . . Az emberi ember nem más, mint a társadalmi ember, éppen ezért csak a társadalmi hata-

lom meghódításának, az elidegenülés megszüntetésének feltételei között válik lehetségessé az egyén teljes gazdagságának a kibontakoztatása. Az egyén csak a közösségben művelheti ki sokoldalúan összes hajlamait. A szabad személyiség a társadalom átalakításának *gyakorlatában* születik meg. Marxnál az ember és a világ *humanizálása* elválaszthatatlan egymástól...²⁵⁷

Egy másik következtetése Gáll Ernőnek: „... Ha túlzásnak is kell tartanunk Serge Malett véleményét, amely szerint a kontesztáló nyugati értelmiségi ifjúság prófétájának tekintett német filozófus írása a »legfel-forgatóbb könyv, amely az Egyesült Államokban századunk folyamán megjelent«, kétségtelen, hogy *Az egydimenziós ember*-ben a modern ipari társadalomról kifejtett kritika egyike a legeredetibbeknek. Marcuse szerint a fogyasztói társadalom urai totális hatalomra törnek az egyének fölött. Céljuk elérésében azonban a nyílt erőszak alkalmazása már nem játszik elsődrendű szerepet. Funkcióját az emberek manipulálása és a fogyasztás útján történő integrálás veszi át...²⁵⁸

Az egész mai emberiség reménye és gondja az az eddig még soha meg nem ért technikai-technológiai fejlődés, amelynek a küszöbén állunk, s amelyet majd csak ezután fogunk létrehozni. A mikroelektronika, a biotechnológia, az új erőforrások és nyersanyagok új korszakának kezdetén, osztály-elkötelezettségüktől függően a nagytudású kutatók homlokegyenest eltérő választ adnak az ember és termelőeszközei viszonyát, az emberiség jövőjét illetően.

A technika mítoszának hirdetői a műszaki fejlődéstől várják az emberiség valamennyi problémájának megoldását. Az emberi tényezőt fennhíjazóan lekicsinylik mindent a technikai rendszerek alárendelt és adalékos részeként képzelnek el. A tudományos marxista álláspontonról kiindulók egészen másként látják jelenünk sorskérdéseinek a megoldását. Számunkra most érlelődik a lehetőség, ahogyan Papp Sándor fogalmazta, hogy az ember „a technika kiszolgálójából a technika urává váljon. Egyre idősezerűbben és követelőbben hangzik Marx azon tétele, hogy az ember alkalmazza a technikát, és nem a technika az embert. Az ember nincs kiszolgáltatva a természet törvényeinek, hanem megismeri azokat és segítségükkel változtatja meg természeti környezetét.”²⁵⁹ Ahogyan azt még Marx kifejtette a munkáról írva *A tőke* I. kötetében: „A természeti anyaggal az ember maga is mint természeti hatalom lép szembe.”²⁶⁰

Ezt a gondolatot Aleksandar Grličkov 1981-ben a következőképpen fogalmazza meg: „... Viszont ebben az új történelmi termelési módban, amely a tudományos-technológiai forradalom vívmányai alapján jön létre, az eszközök nagy összpontosítása mellett — a termelés fejlődése mégis meghatározóan függ a termelésben részt vevő ember szerepétől és helyzetétől. Mert az ilyen termelésben az ember többé már nem rabszolga, nem a gép járulékos része, hanem tudásától és képességétől függ a gépek egész rendszerének hatékonyabb vagy kevésbé hatékony kihasználása. Az ember mindinkább a társadalom fő termelőerőjévé válik. Amennyiben ez a megállapítás helyénvaló akkor az ember társadalmi környezetének is

meg kell változnia, illetve változniuk és át kellene alakítaniuk azoknak a társadalmi erőknél is, amelyek őt körülveszik. Az ember képtelen sikeresen »uralni« és »irányítani« a természeti erőket, és éppen ezt kínálja fel neki a tudományos-technológiai forradalom, amennyiben egyidejűleg alá van rendelve a társadalmi erőknél — a technokrata-bürokrata típusú társadalmi erőknél. Mert az ember mint ennek az új termelési módnak döntő tényezője, amely a tudományon és általában az emberi elme nagy vívmányain alapszik, alkotó lény, akivel lehetetlen rendelkezni, vele csakis együttműködni lehet — egyenrangúan . . .”²⁶¹

„Manapság a mítoszokba való menekülést a legkevésbé sem lehet a humanizmusra való felszólításokkal igazolni. Nem lehet humanista az — szögezi le Veljko Vlahović már többször idézett 1964-ben írt tanulmányában —, aki csak kárhoytatni tudja az iparosítást, fatalizmust hirdet és mítoszokat teremt. A humanista az, aki megismeri a valóságot, harcot hirdet annak megváltoztatása érdekében, s valós lehetőségeket és távlatokat mutat az ember és a társadalom felszabadítására.”²⁶²

A technikai forradalmat nem csak, mint minden társadalmi baj gyógyírját, tehát nem csak mindenhatósága szempontjából misztifikálják körünkben. Misztifikálják a humánium nevében is, azzal a rémlátomással, hogy a technika majd az embert méginkább elidegeníti emberi lényétől. Fzzel kapcsolatban, figyelembe véve azt a körülményt, hogy a szocializmus mint az osztálytársadalomból az osztály nélküli társadalomba való átmenet maga is forrásul szolgál az ember újabb formában jelentkező elidegenedéséhez, Veljko Vlahović többek között kifejti:

„. . . A gyakorlat azt tanúsítja, hogy az ember és a társadalom közötti ellentétek mélyebb nyomokat hagynak, hogy az új társadalom átveszi a réginek egyik-másik vonását, egyebek között az olyan viszonyokat is, amelyek megtűrik az elidegenedés különféle formáit, bizonyos időszakban pedig új jellegzetességeket is ölthetnek. Még ha létrejönnének is a gazdaságban az elidegenedés fokozatos kiküszöbölésének feltételei, mint a vallás is, noha az istenhívés feltételei számottevően beszűkültek. . . . A marxizmus nem azért rombolta le azt a legendát, miszerint a világot isten teremtette, hogy helyette megalkossa a gépek misztikus világának legendáját, amelyben az ember ismét csak leigázott marad, hanem azért foszlatta szerte a mítoszokat, hogy az ember tudatára ébredhessen saját szerepének.”²⁶³

Veljko Vlahović azonban, bár szem előtt tartja a szocializmusból fakadó elidegenedést, mégsem egyenlíti ezt ki a kapitalizmus elidegenülésével, s ezzel kapcsolatos véleményét a következő módon fogalmazza meg: „Az, hogy egyenlőségjelet tesznek a tőkés országokban jelentkező elidegenedés és a szocializmus útját járó országokban tapasztalható elidegenedés jelenségei közé, mert a mindenütt folyó iparosítás folytán hozzák őket közös nevezőre, olykor fatalista véleményre juttatja őket, amelynek az a végkövetkeztetése, hogy az emberi nem elátkozott faj, hogy az ember már keletkezésekor arra volt ítélve hogy elidegenedjen, s arcának verejtékével keresse meg kenyerét. Ezek a filozófusok szem elől tévesztik,

hogy világszerte olyan anyagi és társadalmi körülmények vannak kialakulóban, amelyek között az ember mindinkább urává lesz önmagának és sorsának . . .”²⁶⁴

Jelenkorunk humanizmusának dilemmája a tudományos-technológiai forradalom — a munkásosztály szempontjából nem valóságos dilemma. A tőkés társadalmak kiváltságosainak nézőpontjából tűnhet a mai munkásmozgalom egyes tömeges megmozdulása a „modern géprombólók” megmozdulásának, vagy éppenséggel tudatosan törekszenek hamis színben feltüntetni az osztályöntudatos modern proletariátust a technológiai fejlődés és haladás ellenzőjének. Erről a kérdéskörrel Papp Sándor a következőket állapítja meg:

„ . . . A kommunista pártok és a befolyásuk alatt álló szakszervezetek nem a technikai haladás elleni harcra vezetik a munkásosztályt a tőkés országokban, mint azt gyakran állítják a polgári ideológia képviselői. A dolgozók nem a technika ellen viselnek általában háborút, hanem csak az ellen a törekvés ellen, hogy a technikai haladás terheit, költségeit és negatív következményeit rájuk hárítsák. A kommunista és munkáspártok, a haladó baloldali szakszervezetek számos állásfoglalásukban támogatták a technikai fejlődést mint az emberiség jobb jövőjének biztosítékát . . .”²⁶⁵

Mint már hangsúlyoztuk, számunkra Jugoszláviában, a szocialista humanizmus kibontakozása szempontjából döntő fontosságú a szocialista öngazgatás erősödése és kifejlesztése. Ez a hosszú lejáratú program sok kitartást és eltökéltséget követel. Ezt fejezte ki Tito elvtárs még 1950-ben, amikor a szocialista öngazgatás első intézményesített lépéseit tettük meg, amikor bevezettük a gyárakba és az összes gazdasági szervezetbe a munkások öngazgatását. Kormányelnökként a szövetségi törvényhozás elé terjesztett alkotmányerejű törvény megindoklásaként Tito elvtárs a következőket mondta:

„ . . . A termelőeszközök államosításával még nem valósult meg a munkásmozgalomnak az a mozgósító jelszava, hogy »a gyár a munkásoké«. Ugyanis »a gyár a munkásoké, a föld a parasztoké« nem valami elvont propagandajelszó, hanem mély és tartalmas értelme van. Ez a jelszó tartalmazza a szocialista termelési viszonyok egész programját mind a társadalmi tulajdont illetően, mind a dolgozók jogait és kötelességeit illetően. Tehát ha valóban szocializmust akarunk építeni, ezt a jelszót meg lehet és meg kell valósítanunk a gyakorlatban.”²⁶⁶

Tito elvtárs közvetlen munkatársának, Edvard Kardeljnek az életművét jellemezve egy alkalmi Kardelj-szöveggyűjteményhez, amely az öngazgatásra és a munka felszabadulására vonatkozó álláspontokat tartalmazta, olyan bevezetőt írtak a ljubljanai kutatóintézet dolgozói, és Kardelj kabinetjének munkatársai, amelyben hangsúlyozták, hogy Kardelj életművének központi kérdése az emberközpontú elkötelezettség volt:²⁶⁷ „E. Kardelj életművének központi kérdése annak kutatása, azon mód-szerek megtelelése, amelyek végső célja a szabad, alkotó személyiség kialakítása, ill. a dolgozóknak a gazdasági, a politikai és ideológiai ráhatások mindennemű és fajtájú monopóliumától való mentesítése. Ez a törekvés

erőteljesen kifejezésre jut Edvard Kardelj életművében azáltal, hogy az emberi társadalom objektív fejlődési törvényszerűségeit mélyrehatóan, marxista módon elemezte annak érdekében, hogy tágítsa az emberi szabadságok kereteit, mindenekelőtt az öngazgatást. Ez utóbbit olyan rendszerként fogta fel, teljesen indokoltan, mint a társadalmi viszonyok összességét, amely lényegesen megváltoztatja a munkásosztály és a többi dolgozó társadalmi helyzetét a korábban érvényben levő rendszer viszonylatában.”

Az ember magára találásának lehetősége az embernek mint alkotó lénynek önkifejezése és önmagának emberi méltóságban való formálása ma már nem csak az elméleti kutatás tárgya. Korunk társadalmi gyakorlata sokban hozzájárul, hogy a nagy marxi forradalmi gondolat az elmélet és a gyakorlat egységeként világosabban feltáruljon előttünk, sőt fokozatosan meg is valósuljon.

Jegyzetek

- ¹⁶⁶ K. Vorländer 1900-ban jelentette meg „Kant és a szocializmus” c. könyvét, majd 1911-ben „Kant és Marx” című kötetét.
- ¹⁶⁷ Andrija B. Stojković: Osnovi marksističke filozofije, Uvod u probleme dijalektičkog materijalizma. Drugo izmenjeno i dopunjeno izdanje, Novinska ustanova Službeni list SFRJ, Beograd, 1974, 241. oldal.
- ¹⁶⁸ Miroslav Pečujlić: A marxizmus és jelenkorunk társadalmi címmű címszava az általa és Radomir Lukić által szerkesztett Sociološki leksikonban. A Savremena administracija kiadása, Belgrad, 1982, 344—348. oldal.
- ¹⁶⁹ Andrija B. Stojković idézett mű, 242. oldal.
- ¹⁷⁰ Uo. 242. oldal.
- ¹⁷¹ Magyar nyelven (amikor a téma megvilágítása és feltárása időszerű volt) lásd bővebben: Rehák László „Bogdan Šešić hozzájárulása az antropológiai marxista filozófia számbavételéhez”, Létünk, VII. évfolyam, 1977, 3—4. szám, 99—121. l.
- ¹⁷² Andrija B. Stojković, idézett mű, 243. oldal.
- ¹⁷³ Uo. 243. oldal.
- ¹⁷⁴ Edvard Kardelj: Forradalmi gyakorlat és marxista képzés (megjelent 1975-ben a napi sajtóban). Idézve a Miroslav Pečujlić és Najdan Pašić főszerkesztésében megjelenő háromkötetes szöveggyűjtemény alapján, amelynek címe: Marksizam misao savremene epohe. (Zbirka tekstova u 3 toma) BIGZ, Beograd, 1976, I. kötet, XCIX. oldal.
- ¹⁷⁵ Veljko Vlahović: Neka zapažanja u tretiranju teorije otuđenja. Naučni skup Marksizam i savremenost, II. deo, Povodom 145 godišnjice rođenja i 80. godišnjice smrti Karla Marksa, Novi Sad 1—5. juna 1964, izdanje Instituta za izučavanje radničkog pokreta i Instituta društvenih nauka, Beograd, 1964. 471. l. — A szerző tanulmánykötetében is közli idézett beszámolóját és kiegészítő vitáját: Veljko Vlahović: Svijest i stvarni život. Svjetlost, Sarajevo, 1976, 242.
- ¹⁷⁶ Veljko Vlahović, idézett kötet, 472. oldal (Az idézett 1976-os kötetében: 243—244. oldal).

- ¹⁷⁷ Karl Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. Második változatlan kiadás, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1970, 68—69. oldal.
- ¹⁷⁸ A téziseket 1845 tavaszán vetette papírra Brüsszelben Marx. Először Engels közölte nyomtatásban Marx halála után 1888-ban, Feuerbachról szóló tanulmánya különkiadásának „Előzetes megjegyzéseiben”. A 10. tézis teljes szövege a következő: A régi materializmus álláspontja a polgári társadalom; az újnak az álláspontja az emberi társadalom vagy a társadalmi emberiség.” — Karl Marx és Friedrich Engels: A német ideológia. Magyar Helikon, Budapest, 1974, 11. és 701. oldal.
- ¹⁷⁹ MEM, 4. kötet, 1846—1848. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1959, 460. oldal.
- ¹⁸⁰ Ernst Bloch: Princip nada. Prvi svezak, Naprijed, Zagreb, 1981, 307—308. — A kötet fordítója, Hrvoje Sarinić szövegét összevettem az I. kötet 19. fejezetének külön, zsebkönyvben (Ernst Bloch: Marksove teze o Fojerbahu. BIGZ, Beograd, 1976, 35—36.) megjelent Olga Kosterčević szövegével, tekintettel, hogy a két fordítás között jelentősebb eltérések vannak.
- ¹⁸¹ MEM, I. kötet, 1839—1844, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1957. (A hegeli jogfilozófia kritikájához. Bevezetés) 379. oldal.
- ¹⁸² MEM, I. kötet, (idézett tanulmány) 385. oldal.
- ¹⁸³ Veljko Vlahović: A forradalmak és az alkotómunka. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1975, 110. oldal.
- ¹⁸⁴ Ernst Bloch: Princip nada. Prvi svezak, Naprijed, Zagreb, 1981, 312. oldal (az 1976-ban az I. kötet 19. fejezetének külön kiadásában, 41—42. oldal).
- ¹⁸⁵ Andrija B. Stojković idézett könyve, 167. oldal.
- ¹⁸⁶ MEM, 19. kötet (1875—1883), (A gothai program kritikája), Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1969, 19. oldal.
- ¹⁸⁷ A tanácskozás teljes anyaga nyomtatásban megjelent a következő kiadványban: Marks i savremenost, 2, Povodom 145-godišnjice rođenja i 80 godišnjice smrti Karla Marksa. Novi Sad, 1—5. juna 1964, izdavač: Institut za izučavanje radničkog pokreta i Institut društvenih nauka, Beograd, 1964, str. I—XVIII+1—647.
- ¹⁸⁸ Megjelent először az 1964-ben megtartott tudományos tanácskozás kiadványában, 593—594. oldal, majd közvetlenül a szerző halála után, de még saját szerkesztésében, Veljko Vlahović: Svijest i stvarni život. Svjetlost, Sarajevo, 1976, 263. oldal.
- ¹⁸⁹ Utalásukat gyakran mint Marx fogalmazását idézik, noha a szabatoság megköveteli, hogy mint Marx és Engels megfogalmazását idézzük. *A német ideológia* kézírata ugyanis — amelyből idézzük — 1845—46 folyamán keletkezett. Nyomtatásban először 1932-ben jelent meg, és nem állapítható meg bizonyossággal, hogy melyik részt ki írta. Azonkívül a kézirat már közös barátjuk és harcostársuk, Joseph Weydemeyer kézírását is tartalmazza, aki a nyomdakész tiszta másolat egy részét is vállalta.
- ¹⁹⁰ Idézve az 1974-es Magyar Helikon kiadás alapján, tekintettel, hogy az teljesebb szöveget tartalmaz. Karl Marx és Friedrich Engels: A német ideológia. Magyar Helikon, Budapest, 1974, 45. oldal.
- ¹⁹¹ Az idézett mű 1974-es kiadása, 45. oldal.

- ¹⁰² Karl Marx: A gothai program kritikája. (Széljegyzetek a német munkáspárt programjához, megírás ideje: 1875. április—május, első nyomtatásban való megjelenése 1890—1891) MEM, 19. kötet, (1875—1883), Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1969, 18. oldal.
- ¹⁰³ A könyv teljes címe a korízléshez híven meglehetősen hosszú. Karl Marx és Friedrich Engels: A szent család vagy a kritikai kritika kritikája, Bruno Bauer és társai ellen. Első megjelenése Majna-Frankfurtban 1845-ben.
- ¹⁰⁴ MEM, 2. kötet (1844—1846), Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1958, 5. oldal.
- ¹⁰⁵ Andrija B. Stojković idézett könyve, 149. oldal.
- ¹⁰⁶ Lásd Gajo Petrović utószavát Lawrence Krader könyvéhez „Etnologija i antropologija u Marxa” címmel, Stvarnost, Zágráb (a megjelentetés éve nincs feltüntetve, 1980 körül). Az első német nyelvű kiadás éve: 1973, München.
- ¹⁰⁷ Például: Leszek Kolakowsky: Glavni tokovi marksizma. BIGZ, Beograd, I. 1980, II. 1983, (a III. kötet szerbhorvát nyelvű megjelenése valószínűleg 1985. — első angol és lengyel nyelvű párhuzamos kiadása 1977) — Lásd a könyv kritikáját, Létünk, 1983. (3—4), 723—728.
- ¹⁰⁸ Ny. I. Lapin: A fiatal Marx. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1980, 269. oldal. (Az idézett szerbhorvát nyelvű 1984-es kiadásban 135—136. oldal.)
- ¹⁰⁹ Adolfo Sanchez Vazquez: Konceptija čovjeka u mladog Marxa. (Spekulativna ili nespekulativna antropologija?) Szerbhorvát nyelven megjelent: Grupa 16 autora, „Marx nakon 100 godina”. Priredio i predgovor napisao Rada Kalanj, Globus, Zagreb, 1984, 384. oldal.
- ²⁰⁰ Idézett mű, 374. oldal.
- ²⁰¹ Átfogó esettanulmányát magyar nyelvű fordításban lásd: Auguste Cornu: Marx és Engels, I—II. kötet, 1818—1844, III. kötet, 1844—1845, IV. kötet, 1845—1846, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, I—II. kötet 1968-ban, III. kötet 1969-ben, IV. kötet 1970-ben.
- ²⁰² Louis Althusser: Marx — az elmélet forradalma. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1968, 81. oldal.
- ²⁰³ Lawrence Krader: Etnologija i antropologija u Marxa. Stvarnost, Zagreb, kiadási éve szerbhorvát nyelven 1980 körül, 8—9. oldal.
- ²⁰⁴ Gáll Ernő: A humanizmus viszontagságai. Politikai Könyvkiadó, Bucuresti, 1972, 237—238. oldal.
- ²⁰⁵ Gáll közvetlenül utal a már feltüntetett 1968-ban Budapesten megjelent és külön a magyarországi olvasó közönség számára a szerző által szerkesztett kötetre (Marxizmus és humanizmus, Marx az elmélet forradalma), 57—58. oldal.
- ²⁰⁶ Rade Kalanj: Megjegyzések Maurice Godelier A marxizmus és az antropológia című könyvéhez, megjelent: Maurice Godelier, Marksizam i antropologija (az első francia kiadása némileg más címmel 1977-ben jelent meg), Školska knjiga, Zagreb, 1982, 7. oldal.
- ²⁰⁷ Arif Tanović: Vrijednost i vrednovanje (Prilog proučavanju aksiologije), II. izdanje, IGKRO Svjetlost — OOUR Zavod za udžbenike, Sarajevo, 1978, 103. oldal.
- ²⁰⁸ Andrija B. Stojković idézett könyve, 142. oldal.
- ²⁰⁹ Uo. 144—145. oldal.

- ²¹⁰ Mihajlo Marković: Marksistički humanizam i problemi vrednosti, megjelent a Humanizam i socijalizam (Zbornik radova, Prva knjiga, Naprijed, Zagreb, 1963) című tanulmánykötetben, a hivatkozás és az idézet a kötet 115. oldaláról.
- ²¹¹ Veljko Vlahović: Még egyszer az elidegenedés jelenségének vizsgálati módszeréről, magyarul megjelent a szerző „Fegyver és eszme” című könyvében, Forum, Újvidék, 1982, 176. 1.
- ²¹² Dragan G. Ničić: A marxista filozófia alapjai. Közgazdasági Kar Közgazdasági Intézet Tmasz, Szabadka, 1978, 28. oldal.
- ²¹³ Lukács György: Történelem és osztálytudat (Roza Luxemburg, a marxista). Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1971, 246—247. oldal, és 262—263. oldal.
- ²¹⁴ Lukács György idézett tanulmánykötetének kiadása, (Az eldologiasodás és a proletariátus tudata, III. A proletariátus álláspontja), 458, 473—474, 474, 475. és 480—481. oldalak.
- ²¹⁵ MEM, I. kötet, 1839—1844, Karl Marx: A hegeli jogfilozófia kritikájához, Bevezetés: Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1957, 378. oldal.
- ²¹⁶ Karl Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. Második, változatlan kiadás, Harmadik kézirat, Magántulajdon és kommunizmus, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1970, 70. és 71. oldal.
- ²¹⁷ Veselin Golubović (Uvod, izbor i redakcija): Osnove marksizma. Priručnik za obradu prvog tematskog područja Osnovnog programa Političke škole SKH, Centar za idejno-teorijski rad, Zagreb, 1982, 27. oldal.
- ²¹⁸ Dragan G. Ničić: A marxista filozófia alapjai. Közgazdaságtudományi Kar Közgazdasági Intézet Tmasz, Szabadka, 1978, 29—30. oldal.
- ²¹⁹ Edvard Kardelj: A szocialista öngazgatás politikai rendszerének fejlődési irányai. Második, bővített, átdolgozott kiadás, Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1982, 16. oldal.
- ²²⁰ Veljko Vlahović: Fegyver és eszme. Az elidegenedés jelenségeiről. Még egyszer az elidegenedés jelenségének vizsgálati módszeréről. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1982, 177. 1.
- ²²¹ Lukács György: Történelem és osztálytudat. Roza Luxemburg, a marxista. Magvető, Budapest, 1971, 247. oldal.
- ²²² Veljko Vlahović: A forradalmak és az alkotómunka. Forum Lap- és Könyvkiadó Vállalat, Újvidék, 1975, 27. oldal.
- ²²³ Predrag Vranicki: Trinaest teza o Marxu, megjelent a „Marx nakon sto godina” Rade Kalanj szerkesztésében kiadott tanulmánykötetben; Prometej sorozat, Globus, Zágráb, 1984, 402. oldal.
- ²²⁴ Tőkei Ferenc: Kortársunk-e Marx? Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1984, 204. oldal.
- ²²⁵ Lukács György: Lenin; tanulmány gondolatainak összefüggéséről. Magvető, Budapest, 1970, 109. és 110. oldal.
- ²²⁶ Erről bővebben lásd: Rehák László: Törekvések Leninnek Marxszal való szembeállítására. Létünk, 1983. (5. szeptember—október) 805—814. oldal.
- ²²⁷ Veljko Vlahović: Fegyver és eszme. (Néhány bíráló észrevétel és megjegyzés, 1964); Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1982, 173. oldal.
- ²²⁸ Josip Broz Tito: A JKSZ a szocialista öngazgatás fejlődésének új szakaszában. Válogatás J. B. Titónak a JKSZ IX. kongresszusa utáni beszédeiből (A forradalmi elméletet nem végleges formában kapjuk, 1970),

- Forum Könyvkiadó és a VKSZ KB Politikai Tanulmányi és Marxista Képzési Központja, Újvidék, 1977, 154. oldal.
- ²²⁹ Az 1964. június 1—5-ig Marx időszerűsége címmel megtartott tudományos értekezlet összes beszámolóját és a vitát közli a „Naučni skup Marx i savremenost, II deo, Novi Sad, 1—5. juna 1964” című 648 oldalas kiadvány, a kiadók: Institut za izučavanje radničkog pokreta i Institut društvenih nauka, Beograd, 1964.
- ²³⁰ Veljko Vlahović: Fegyver és eszme. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1977. 170. oldal.
- ²³¹ Agnes Heller: Marx i modernost (angolból fordította Danijel Bačun), megjelent: Marx nakon 100 godina, Priedio i predgovor napisao Rade Kalanj; Globus, Zagreb, 1984 (Biblioteka Prometej), 187. 1.
- ²³² Rade Kalanj: Marx nakon stotinu godina. Megjelent: Marx nakon 100 godina, Globus, Zagreb, 1984.
- ²³³ Tőkei Ferenc: Kortársunk-e Marx? (Marx és a mi korunk című tanulmány), Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1984, 31. oldal.
- ²³⁴ Zoran Vidaković: Marks i savremeni svet. Partizanska knjiga, Ljubljana, OOUR Izdavačko-publicistička delatnost, Beograd, 1981, 155—183. oldal.
- ²³⁵ Veljko Vlahović: A forradalmak és az alkotómunka. Forum Lap- és Könyvkiadó Vállalat, Újvidék, 1975, 27. oldal.
- ²³⁶ Veljko Vlahović: Fegyver és eszme. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1982, 179—180. oldal.
- ²³⁷ Uo. 162. oldal.
- ²³⁸ Uo. 179—180. oldal.
- ²³⁹ Uo. 160. oldal.
- ²⁴⁰ Veljko Vlahović: A forradalmak és az alkotómunka. Forum Lap- és Könyvkiadó, Újvidék, 1975, 25. oldal.
- ²⁴¹ Predrag Vranicki: Trinaest teza o Marxu. Megjelent: Marx nakon sto godina, Priedio i predgovor napisao Rade Kalanj; Globus, Zagreb, 1984. 397, 391, 397. és 401. oldalak.
- ²⁴² Veljko Vlahović: A forradalmak és az alkotómunka. Forum Lap- és Könyvkiadó, Újvidék, 1975, 27. oldal.
- ²⁴³ Uo. 27—28. oldal.
- ²⁴⁴ Lásd a hivatkozást: Aleksandar Grličkov: Suvremeni svijet i socijalizam Kulturni radnik, Zagreb, 1981, 268. l.
- ²⁴⁵ Aleksandar Grličkov: Suvremeni svijet i socijalizam. Kulturni radnik, Zagreb, 1981. 256—257. oldal.
- ²⁴⁶ Uo. 263. oldal.
- ²⁴⁷ Adam Šaf: Marksizam i ljudska jedinka. Nolit, Beograd, 1967, 295. oldal.
- ²⁴⁸ Uo. 298. oldal.
- ²⁴⁹ Uo. 11. oldal.
- ²⁵⁰ Uo. 20. oldal.
- ²⁵¹ Veljko Vlahović: Fegyver és eszme. (Fejezetcím: Az elidegenedés jelenségeiről Megjegyzések az elidegenedés jelenségeinek vizsgálatára.), Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1982, 166. oldal.
- ²⁵² Veljko Vlahović: A forradalmak és az alkotómunka. Forum Lap- és Könyvkiadó Vállalat, Újvidék, 1975, 25—26. oldal.
- ²⁵³ Veljko Vlahović: Fegyver és eszme. (Még egyszer az elidegenedés jelenségeiről)

- gének vizsgálati módszeréről.), Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1982, 178. oldal.
- ²⁵⁴ Uo. 177. oldal.
- ²⁵⁵ Veljko Vlahović: Fegyver és eszme. (Megjegyzések az elidegenedés jelenségének vizsgálatára.), Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1982, 160—161. oldal.
- ²⁵⁶ Gáll Ernő: A humanizmus viszontagságai („Homo humanus” fejezet). Politikai Könyvkiadó, Bucuresti, 1972, 247. oldal.
- ²⁵⁷ Uo. 247. és 250. oldal.
- ²⁵⁸ Uo. 254. oldal.
- ²⁵⁹ Papp Sándor: Előszó a Munkácsi Mária által szerkesztett szövegválogatáshoz, amelynek címe: Karl Marx és Friedrich Engels: Technika és társadalom. II. bővített kiadás, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1984, 17. oldal.
- ²⁶⁰ Karl Marx: A tőke I. kötet. MEM 23. kötet, A tőke, I. könyv; Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1967, 168. oldal.
- ²⁶¹ Aleksandar Grlićkov: Suvremeni svijet i socijalizam. Kulturni radnik, Zagreb, 1981, 269. oldal.
- ²⁶² Veljko Vlahović: Fegyver és eszme. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1982, 169. oldal.
- ²⁶³ Uo. 165. oldal.
- ²⁶⁴ Uo. 164. oldal.
- ²⁶⁵ Papp Sándor: Előszó Karl Marx és Friedrich Engels: Technika és társadalom (II. bővített kiadás) c. könyvéhez, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1984, 19. oldal.
- ²⁶⁶ Josip Broz Tito: Beszédék és cikkek, 1950. II. 18—1951. III. 3., 5. kötet (Munkásigazgatás a vállalatokban), Forum Könyvkiadó, Novi Sad, 1963, 211. oldal.
- ²⁶⁷ Saradnici u kabinetu Edvarda Kardelja i Jugoslovenski centar za teoriju i praksu samoupravljanja Edvard Kardelj: Samoupravljanje i oslobođenje rada. Izbor stavova iz radova Edvarda Kardelja (Uvodne napomene), 1981 januárja, 3. 1.

Rezime

Poimanje čoveka u Marksa

U obuhvatnijem radu autor polazi od neosporne činjenice da je stalno postojao napor i stremljenje da čovek za sebe razjasni suštinu svog bivstvovanja, nadalje određujuće okolnosti postojanja samog sebe i svoje zajednice u prirodi kao i smisao svog postojanja. Uostalom i prohtev za spoznajom na ovom planu između ostalog izdiže ljude iz sveta ostalih živih stvorova.

Koncepcija čoveka Karla Marksa je nesumnjivo epohalna, koja se provlači kroz čitavo njegovo životno delo sa različitim intenzitetom obrade i prilaza što se tiče njene razrade posmatrajući nešto više od četiri decenije njegovog stvaralaštva. Autor ne prihvatajući uproščena predstavljanja Marksovog poimanja čoveka, ukazuje na opšte karakteristike shvatanja čoveka na početku XIX veka u razvijenijim zemljama Marksovog vremena, a posebno se osvrće na

koncepciju G. V. F. Hegela i L. A. Foerbacha polazeći od njihovih originalnih dela kao i od savremenih autora koji su se bavili ovom njihovom koncepcijom najčešće vezano za Marksovu stvaralačku kritiku Hegelovog i Foerbachovog koncepta čoveka, kao i shvatanja građanske političke ekonomije. U radu je takođe učinjen širi osvrt na shvatanje čoveka u Adama Smita s obzirom na značaj njegovih shvatanja na formiranje pogleda i uočavanja u XIX veku uključujući i kritičko prevazilaženje ovih pogleda od samog Marksa i formiranje svojih sopstvenih.

U radu je najviše prostora posvećeno prevazilaženju dotadašnjih koncepcija o čoveku od strane Marksa, sa posebnim osvrtom na njegovu teoriju otuđenja (prisutna i razrađena od strane njegovih neposrednih idejnih prethodnika) i Marksovom revolucionarnom konceptu socijalističkog humanizma.

Rad se završava tretiranjem aktuelnosti marksističkog koncepta čoveka i proširivanjem njenih okvira u XX veku, u periodu naučno-tehničke revolucije. Autor prihvata kao polazište shvatanje Veljka Vlahovića da u naše vreme ni teoriju otuđenja ni koncept čoveka nije moguće tretirati samo u Marksovim misaonim okvirima, već je nužno koraknuti dalje. Ovo je od strane marksista XX veka, kako naših u Jugoslaviji pre svega u uslovima samoupravnog socijalističkog društva i kritike staljinističke revizije marksizma, tako od strane marksista u svetu i učinjeno. Ovaj prodor, i dalje obogaćenje Marksovog shvatanja čoveka, koliko da i nije jednoglasno pa postoje i značajne kontroverze, nesumnjivo je doprinos marksizmu, dokaz njene vitalnosti, a ispravnost stanovišta pojedinih autora i prilaza ovoj tematici verifikovaće dalje naučno stvaralaštvo i društvena praksa mnogih miliona ljudi koji streme za novim čovekom, dostojnih društvenim odnosima u svetu u doba kada socijalizam postaje sve više svetski proces.

Resumee

Das Menschkonzept von Marx

In seiner breiteren Arbeit, geht der Verfasser von der unbestreitbarer Tatsache ab, dass es immer eine Bemühung und Wunsch bestanden ist, dass sich der Mensch seinen Bestehungsinn erklärt und sich die bestimmende Verhältnisse mit der Gemeinschaft in der Natur verständlich macht, insbesondere, da dieser Wille zur Erkenntniss die Menschen über andere lebende Geschöpfe erhöht.

Die Konzeption des Menschen von Karl Marx ist unbedingt epochal, und verbreitet sich über sein ganzes Lebenswerk, mit verschiedener Bearbeitungsinintensität, was diese Bearbeitung in seinem Schöpfungswerk von vier Dezenien bedeutet. Der Verfasser — in dem er die vereinfachte Erklärung des Konzeptes des Menschen von Marx nicht übernimmt — weist er auf die allgemeine Auffassung des Menschen am Anfang des XIX Jahrhunderts hin, in den entwickelteren Ländern in der Lebenszeit von Marx, und wendet sich besonders auf die Auffassung von G. W. F. Händel und L. A. Feuerbach, zu.

Er geht von originellen Werken ab, so wie von den zeitgemässen Verfassern, die sich mit dieser Konzeption befasst haben, meistens mit Bezug auf die erzeugende Kritik von Marx, des Menschkonzeptes von Hegel und Feuerbach; auf die Auffassung der bürgerlichen Ökonomie. In der Arbeit ist auch ein breiterer

Hinweis auf die Auffassung des Menschen von Adam Smith, wegen seinem Einfluss auf die Formierung der Ansichten im XIX Jahrhundert, mit Hinweis auf dem kritischen Übergang dieser Auffassungen von Marx und dem Entstand seiner eigenen Konzeption.

Grösster Platz ist in der Arbeit für den Übertritt der zeitlichen Konzeptionen von Marx, gegeben, mit besonderen Hinweis auf seine Theorie der Entfremdung (vorhanden und bearbeitet von seinen unmittelbaren ideellen Vorgänger) sowie der marxistischen Konzeption des sozialistischen Humanismus.

Die Arbeit wird mit der Treterierung der Aktualität des marxistischen Konzeptes des Menschen beendet und der Erweiterung deren Ramen im XX Jahrhundert, in der Periode der wissenschaftlich-technischen Revolution. Der Verfasser übernimmt zur Einführung die Auffassung von Veljko Vlahović, das unsere Zeit die Theorie der Entfremdung, so wie das Menschkonzept von Marx nicht nur in dem Gedankenramen von Marx tretieren soll, sondern einen Tritt weitergehen muss. Das is von den Marxisten des XX Jahrhundert — sowie der unseren in Jugoslawien, vor allem unter den Bedingungen des selbstverwalterischen Sozialismus und der Kritik der stalinistischen Revision des Marxismus — als der Marxisten in der Welt übernommen worden.

Dieser Durchbruch und weitere Bereicherung des marxistischen Menschkonzeptes, wenn auch nicht einstimmig, da es wesentliche Kontroversen gibt, ist bestimmt ein Beitrag zum Marxismus, ein Beweis seiner Vitalität und die Richtigkeit des Standpunktes der einzelnen Verfassern wird vom weiteren wissenschaftlichen Verfassern, von millionen der Menschen, die nach den neuen Menschen schwärmen, entspricht den bestehenden gesellschaftlichen Verhältnissen in der Welt; in der Zeit als das Sozialismus immer mehr zur Weltprozess wird.

AZ 1984-ES TANULMÁNYPÁLYÁZAT DÍJAZOTT DOLGOZATAI*

Hódi Éva

A JUGOSZLÁVIAI MAGYAR TÁRSADALOMTUDOMÁNYI GONDOLKODÁS KIALAKULÁSA

Az utóbbi időben megújuló kutatások feltárták a jugoszláviai magyar nemzetiség kultúrájának történelmi-társadalmi sajátosságait, eszmei-tudati meghatározóit, számbavehető hagyományait és elért eredményeit.¹ E kutatások nyomán nyilvánvalóvá vált, hogy a jugoszláviai magyar szellemiség — mint általában a nemzetiségi kultúrák — irodalomközpontú. A hatvanas évektől kezdve azonban egyre érezhetőbben jelentkezett egy olyan igény, mely a szorosan vett irodalomcentrikussággal szakítva a társadalomtudományok felé tájékozódott. Ez az érdeklődés számos lap-pangó problémát felszínre vetett. Mindenekelőtt azt a kérdést aktualizálta, hogy van-e egyáltalán mód, lehetőség arra, hogy kialakuljon a jugoszláviai magyar társadalomtudományi gondolkodás, vagy pedig szükségszerű a nemzetiségi kultúrák irodalmi orientáltsága, s az ebből következő egyoldalúság. A kérdés nem teoretikus. Az intézményes háttér szűkössége és a szakemberek, a társadalomtudományok művelőinek hiánya nemzetiségi keretek között ugyanis ma még létező, reális gond. Mert korántsem lehetünk elégedettek azzal, hogy vannak magyar származású értelmiségiek, akik társadalomtudománnyal foglalkoznak, ha nem vesznek részt szűkebb, vajdasági magyar kultúréletünkben. E tekintetben nem eléggé meggyőző az olyan vélekedés, hogy „aki szociológus vagy jogász és magyar, az nem kötődik szükségszerűen a magyar szellemi élethez és nyelvhez, mint kiindulópontoz, ő már valahol amúgy is jogász, vagy

* A *Éltünk 1984-es Kultúra—művészet—Társadalom* címmel meghirdetett tanulmány pályázatára beérkezett pályaművek bíráló bizottsága (dr. Várady Tibor, Szilágyi Gábor, Árokszállási Borza Gyöngyi) ez alkalommal az I. díjat nem ítélte oda. A II. díjat Hódi Éva érdemelte ki *A jugoszláviai magyar társadalomtudományi gondolkodás kialakulása* című tanulmányával, a III. díjat pedig Beszédes Valéria *A népi műemlékvédelem lehetőségei Martonoson* című dolgozatával. Az alábbiakban a két díjazott pályamű mellett a szerkesztőség közli Simon Zsuzsa (Magyarország) *A giccs vonzásában* című tanulmányát is, amelyet a bíráló bizottság külön elismerésben részesített.

filozófus vagy szociológus, aki vajdasági magyar kultúrfolyamatokban, eseményekben esetleg vendégként szerepelhet” — ahogyan egy témába vágó írásban olvashatjuk.² Nem gondolhatjuk ugyanis komolyan, hogy „vendégként”, mintegy félkézzel lehet társadalomtudományt művelni, mint ahogy egy adott nemzetiségi közeg tudatformálásában sem vehet részt az, ki — függetlenül a származásától — elszakad attól. A szakemberek hiánya azonban olyan gond, amely megfelelő intézmények nélkül nem is oldható meg. Ugyanakkor egyre intenzívebb a társadalmi igény a szellemi élet nemzetiségi keretek között tapasztalható egyoldalúságának megszüntetésére, a valóság és az adott társadalmi körülmények tudományos, elemző értékelésére, s általában a nemzetiségi művelődés kiteljesedésére. Ezt a tendenciát tükrözik a Forum Könyvkiadó társadalomtudományi jellegű kiadványai és mindenekelőtt a *Létünk* c. folyóirat.

Jelen tanulmányunkban megkíséreljük felvázolni azokat a törekvéseket, amelyek a jugoszláviai magyar nyelvű társadalomtudományi gondolkodás kialakulása szempontjából relevánsnak tűnnek. Vizsgálódásunk a társadalomtudományok oly ágaira terjed ki, melyek számbavételére ez ideig nem került sor. Nem foglalkozunk irodalommal, nyelvészettel, pedagógiával és néprajztudománnyal sem, mivel a fent említett szakterületek tanulmányozása az intézményes keretek között folyó tudományos kutatómunka tárgykörébe esik. Kutatásaink során a Forum Könyvkiadó gondozásában megjelent tanulmánykötetek, monográfiák — esetenként egyéb, helyi kiadványok —, valamint a magyar nyelvű folyóiratok: a *Létünk*, a *Híd*, az *Új Symposion*, a *Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei* — *Hungarológiai Közlemények és Tanulmányok*, valamint az *Üzenet* alapján a *filozófiai*, *politológiai*, *pszichológiai*, *demográfiai*, *közgazdasági* és részben *jogi*, *történettudományi* munkákra, tanulmányokra fordítottuk figyelmünket. Mivel célunk a jugoszláviai magyar társadalomtudományi gondolkodás kialakulásának vizsgálata volt, annak feltárása, hogy van-e, létezik-e, és ha igen, milyen szinten áll ez a gondolkodás adott nemzetiségi keretek között, tanulmányunkban magyar származású szerzők magyar nyelven publikált írásai alapján vonjuk le következtetéseinket. Jelen munkánk rövid áttekintést kíván nyújtani az eddigi eredményekről. A téma részletesebb elemzése és a tárgyalt szerzők pályaképének körvonalazása későbbi munkánk feladata lesz.

Előzmények

A jugoszláviai magyar kultúrában a társadalomtudományi gondolkodás igénye — és az ezt tükröző és megjelenítő alapos, elmélyült, elemző tanulmányok a felszabadulás után jelennek meg, különösen a harvtanas évek második felétől kezdődően. 1969-től a Forum Könyvkiadó is ösztönzi a társadalomtudományok terén működő marxista kutatókat és írókat a publikációra. 1971-ben a *Létünk* új fejezetet nyit a magyar nyelvű társadalomtudomány művelésében, de a harvtanas évektől kezdve

a többi folyóiratban is megnövekszik a társadalomtudomány körébe tartozó írások száma. Nyilvánvaló, hogy ebben jelentős szerepet játszottak a megváltozott társadalmi-politikai és nemzetiségi viszonyok, a háború után felnövő fiatal generáció új érdeklődése, a nyugati modern filozófiai irányzatok hatása és még számos tényező. A társadalomtudományi érdeklődés gyökerei azonban ennél mélyebbre nyúlnak vissza. Előzményei között tarthatjuk számon a második világháború előtti magyar nyelvű folyóiratok egyes törekvéseit. Közülük jelentőségénél fogva kiemelkedik a Híd, amely nem is irodalmi folyóiratnak indult, s már indulásától kezdve közölt filozófiai-történettudományi témákat az aktuális munkásmozgalmi, kisebbségi, ifjúsági és szociográfiai jellegű írások mellett. Csapó Sándor például *Filozófia és tudományos esztétika* címen publikál tanulmányt 1936-ban,³ Doktor Sándor *A pszichoanalízis fejlődéstörténetéről* ír 1935-ben,⁴ Lőrinc Péter több írásában is foglalkozik a háború előtti Hídban történelmi eseményekkel.⁵ A Híd-könyvtár két füzete is egy-egy történelmi témát elemez.⁶ A második világháború előtti Híd jellegzetes arculatának kialakításához nagymértékben hozzájárultak a közgazdasági jellegű tanulmányok. Mayer Ottmár például a mezőgazdaság nehézségeivel foglalkozott,⁷ de készült írás „Vojvodina gyár-íparáról” is.⁸ A Híd fő témái azonban nem tudományos igényvel keletkeztek. A folyóirat mint a Kommunisták Pártja sajtószerve fő feladatának a forradalmi baloldali gondolkodás kialakítását tekintette. Így központi helyet kaptak benne a munkásmozgalmi kérdések, a munkanélküliség, az ifjúság helyzete, a szociális problémák és az irodalom határterületét érintő szociográfia. A Híd szerkesztői és munkatársai állást foglaltak háború és béke kérdésében, s munkásmozgalmi, nemzetiségi és osztályharcos álláspontot hirdetve minden felmerülő, aktuális eseményre baloldali, haladó szellemű választ kívántak adni. A folyóirat politikai arculatának kialakításában részvevő írások mintegy a későbbi politológiai gondolkodás előzményeinek tekinthetők.

A felszabadulás utáni Híd társadalomtudományi törekvései

Mint ismeretes, a Híd szerkesztőgárdáját és munkatársait a háborús években súlyos vérvesztések érték. A szerzők jó része a háború áldozata lett: munkaszolgálatokon, büntetőtáborokban, hadifogolyként vagy partizánként vesztették életüket. Sokukat pedig kivégezték. Az 1945 őszen újrainduló Hídban szembeüvölt, hogy az új szerkesztőség a háború előtti törekvések folytatója kíván lenni, ápolni akarja a korábbi szellemiséget, a lap mozgalmi jellegét. Ennek megfelelően — noha a megváltozott körülmények figyelembevételével — pár éven keresztül a szerkesztéspolitikai elsődleges feladatának tekintette a politikai elkötelezettség hangoztatását, a szocialista realista szellemiség kialakításának megteremtését. Az ötvenes évek elejétől azonban — Majtényi Mihály szerkesztői tevékenységétől kezdődően — a Híd megváltozik. A korábbi hagyomá-

nyokkal szakítva irodalmi-művészeti jellegű folyóirattá alakul át. Vizsgálódásunk szempontjából majd csak a hatvanas évek közepétől jelentkező újabb kezdeményezések érdemelnek figyelmet. A Híd 1968 márciusában pl. szociológiai-szociográfiai pályázatot hirdet meg. A folyóirat társadalmi jellege, amely az ezt megelőző években inkább csak a címloldalon, mintegy örökségként meghagyott jelölés formájában maradt meg, ismét tartalommal kezd telítődni. A hetvenes évek közepétől — Bányai János szerkesztői tevékenysége alatt — ez a tendencia felerősödik. A szerkesztési koncepció elsősorban a szociológiai-szociográfiai írásokat szorgalmazza — nem sok sikerrel. Megjelent viszont és rendszeresen képviseltette magát a filozófia, a pszichológia a Híd lapjain, s ezek a politológiai jellegű írásokkal együtt erőteljes társadalomtudományi orientáltságot eredményeztek.

1945 után tehát a Híd társadalomtudományi érdeklődése periodikusnak tekinthető. A kezdeti időszak (1945-től az ötvenes évek elejéig) széles körű tematikai gazdaságról — bár esetenként nem túl alapos elméleti mélységről — tanúskodik: az aktuális politikai történésekre reagáló, az ifjúsággal kapcsolatos, közgazdasági jellegű, nemzetiségi témájú, történelmi tárgyú írások egyaránt jelen vannak. Meglepően sok közgazdasági problematikájú értekezés jellemző erre a periódusra, szerzőik közül Heisler (Heizler) György nevével találkozunk legtöbbször.⁹

Társadalomtudományi szempontból az ötvenes évek elejétől a hatvanas évek közepéig terjedő időszaknak a Híd fennállása során nincs különösebb jelentősége. 1963-ban azonban már több társadalomtudományi témájú tanulmány jelenik meg. Minda Tibor és Rehák László a nemzeti kisebbségek helyzetével foglalkoznak írásaikban, Mirnics Károly a marxi elmélet bemutatására vállalkozik *Elidegenülés és egyéniség* c. munkájában, Mirnics József pedig *Munkásmozgalom Bácskában a Magyarországi Szociáldemokrata Párt megalakulásáig* címmel részletet publikál doktori értekezéséből.¹⁰ Vukovics Géza az 1963-as évben a Híd-ban megjelent társadalomtudományi témájú írásokat összegezve az elméleti-filozófiai jellegű művek keletkezését szorgalmazza, szemben az empirikus tanulmányokkal, amelyek jellegüknél fogva távol állnak a folyóirat sajátosságaitól.¹¹

A hatvanas évek közepétől a szemle rovat érdeklődése a korábbiaktól eltérően filozófiai, társadalomtudományi művekre irányul. Bálint István, Major Nándor, Vukovics Géza, Burány Nándor és mások reflektálnak újonnan megjelenő filozófiai, szociológiai, pszichológiai, politikai tárgyú könyvekre.¹² Már a szemle rovat megváltozott jellege is sejteti a szemléletbeli változást a folyóiratban, melynek következtében teret kapnak Bálint István, Rehák László nemzetiségi tárgyú, illetve a nemzeti kérdést vizsgáló tanulmányai.¹³ A korszak jellegzetes írásainak egyike Biacsi Antal szociológiai tanulmánya az öngyilkosságról mint társadalomkörtani jelenségről.¹⁴ A szerző a Híd pályázatára küldte be írását, mely mellékletként jelent meg. Biacsi Antalt a Szabadka község területén tapasztalt magas öngyilkossági mutatószámok ösztönözték munkája meg-

írására. 1970-ben és 1972-ben két tematikus emlékszám teszi jelentőssé a társadalomtudományi törekvéseket. Lenin születésének 100. évfordulója alkalmából Bálint István, Rehák László, Lőrinc Péter emlékezik meg a nagy gondolkodó jelentőségéről,¹⁵ az 1972/4. számban pedig Dési Ábel, Gömöri György, Vajda Gábor és mások méltatják Lukács Györgyöt, a XX. századi magyar szellemi élet európai hírű képviselőjét.¹⁶ Ettől az időszaktól kezdve folyamatosan jelen van a folyóiratban Bálint István, elsősorban politikai tárgykörű írásaival: a forradalmiság, a baloldal, a nemzetiségi kérdés állnak figyelmének középpontjában.¹⁷

A hetvenes évek közepétől a Híd társadalomtudományi törekvései felerősödnek. A már eddig is jelen levő társadalomtudományi ágazatok hangsúlyosabbá válnak (politikológia, filozófia), mellettük új területek is megjelennek (pszichológia). A Híd hetvenes évek derekától kezdődő politológiai vonalát Bálint István, Rehák László, Ágoston András, Major Nándor írásai képviselik.¹⁸ Témáik közül Tito szerepének és jelentőségének méltatása, a JSZSZK társadalmi-politikai szervezeteinek bemutatása, a szocializmus és a nyugat-európai, illetve a fejlődő országok kérdései, az eurokommunizmus és más aktuális problémák bemutatása, elemzése emelkedik ki.

A Híd filozófiai vonalát elsősorban Bodrogvári Ferenc tanulmányai jelzik. Sajnálatos módon a szerzőnek kevesebb írása jelent meg életében a Hídban, mint halála után. Írásainak fő témája Marcuse, Heller, Sartre, de foglalkozik a gondolkodás, az elmélet és a gyakorlat szövevényes viszonyának különböző variációival és más filozófiai témákkal is.¹⁹ Filozófiai vonatkozásban kiemelkedő eseménynek tekinthető az 1976/6. szám, melyet Heller Ágnes neves filozófus munkásságának szenteltek. Több külföldi — budapesti — szerző mellett a hazaiak közül Bodrogvári Ferenc, Dési Ábel, Hódi Sándor méltatja Heller életművét.²⁰

1975—76-tól kezdődően a Híd társadalomtudományi érdeklődése a pszichológiával egészül ki. Hódi Sándor rendszeresen megjelenő tanulmányai-ban megoldatlan társadalmi-szociológiai-lélektani problémákkal (magány, öngyilkosság, deviáció, normalitás, frusztráció, pszichoszociális ártalmak stb.) foglalkozik. E témák elemzése során, bírálva a hagyományos pszichológiai megközelítést, rámutat a lélektan ideológikus kötöttségeire és a tárgyalt problémák társadalmi hátterére. Hódi kritikái, „humanisztikus pszichológiai” szemlélete, több tudományterületet érintő munkássága heves vitára készteti Baráth Árpád Zágrábban élő pszichológust, aki a Híd 1984. júniusi számában a pozitivista tudományoszmény nevében szembe száll Hódi emberközpontú pszichológia-felfogásával.²¹ A vitába mások is bekapcsolódtak, hangot adva a pozitivista tudományoszménnyel szembeni fenntartásaiknak.²² A vita abból a szempontból tekinthető jelentősnek, hogy adott nemzetiségi közegben a társadalomtudományok vonatkozásában ez volt az első olyan polémia, melyben a tudomány feladatára és céljaira vonatkozó különböző felfogások és szemléletek ütköztek össze.

A társadalomtudományok egyéb ágaiból a Hídban csak szórványosan jelennek meg publikációk. Egy-egy régészeti, egy-egy jogi, illetve jog-

szociológiai tárgykörű írást vehetünk számba, ezek azonban számottevő módon nem járulnak hozzá a Híd társadalomtudományi arculatának meghatározásához.²³

Társadalomtudományi törekvések az Új Symposionban

Az Új Symposion művészeti-kritikai folyóiratként indult 1965-ben, a január 15-i számmal, és az ifjúsági lap mellékleteként megjelenő Symposionból nőtt ki. Az utóbbi időben az Új Symposion meglehetősen nagy vihart kavart, s ennek lecsapódásaként a folyóirat teljes átszervezésére került sor. A folyóirat életének egy korszaka tehát ily módon véglegesen lezárult. Nem történt meg azonban annak felmérése, hogy a lap sajátos törekvéseinek milyen szerepe és jelentősége volt/van a jugoszláviai magyar közgondolkodásban. Tisztázatlan annak a kérdésnek a megítélése is, hogy az ún. első Symposion-nemzedék után következő második (ha ugyan annak tekinthető) az elődök törekvéseinek mechanikus folytatására törekedett-e, vagy fellelhetők önálló, de kiteljesedni nem tudó elképzelések is. Feltáratlan az Új Symposion hanyatlásának és az ún. Symposion-mozgalom kudarcának oka is, amely nyilvánvalóan sokkal korábban bekövetkezett, mint a tényleges átszervezés. A „hogyan tovább” kérdésre még korai lenne választ keresni, mert az újonnan megjelent néhány szám még vajmi kevés eredményt mutathat fel.

Jelen tanulmányunkban, témánknak megfelelően, az Új Symposion társadalomtudományi-filozófiai jellegű irányultságának jellemzőit vázoljuk fel, és nem foglalkozunk a folyóirat iradalmi-művészeti-esztétikai programjával, noha e két irányvonal közös gyökerekből táplálkozik, és az irodalmi-művészeti vonulat a hangsúlyosabb. A művészeti-kritikai folyóiratként induló Új Symposion (mely a későbbiek során „társadalom, művészet, kritika” jelöléssel bővült) sajátos arculatát egy erőteljes kritikai hangvétel formálta, amely elsősorban a vidékiességgel való radikális szakításban, a korszerűség, a modernség, az európaiság, a „jugoszláviai-ság” igényében jutott kifejezésre. Ez a kritikai igény a művészeti-irodalmi program, de a társadalomtudományi-filozófiai szemlélet szempontjából is meghatározó szerepet játszott.

Szimbolikus értelműnek tetszik az Új Symposion első számának indítása: Lukács György *Taktika és etika* c. írását közli. Lukács neve már önmagában is jelzi a folyóirat alkotógárdájának szellemi orientáltságát. Irányvételének hátterében ugyanis azok a baloldali mozgalmak kerekednek, amelyek a hatvanas években bontakoztak ki, s amelyekre Lukács totalitáselmélete is oly nagy hatással volt. A nyugat-európai baloldali mozgalmak eseményeire (pl. a diákmegmozdulásokra) a symposionisták éppoly élénken reagálnak, mint a szellemi-filozófiai áramlatokra. A marxizmus reneszánszának szelleme, az eredeti marxizmushoz való visszatérés, a „gyakorlati filozófia”, a „cselekvő ember” eszméje ott érződik a Symposion köré tömörülő ifjú alkotók koncepciójában. Mindezek

túlmenően azonban a megújuló jugoszláviai filozófiai közgondolkodásban kell keresnünk azokat a gyökereket, amelyek a symposion-kör tagjai számára meghatározó szerepet játszottak.

A Symposion-mozgalom társadalomtudományi irányvonala egyaránt táplálkozott a nyugat-európai baloldali eszmékből és modern filozófiai áramlatokból a jugoszláv ún. praxisfilozófia bölcseletéből, de magán viseli Lukács és a budapesti Lukács-kör hatását is. Számottevő az ún. első nemzedék ilyen jellegű irányultsága, az őket követők soraiban nem tekinthető ennyire általánosnak a társadalomtudományi érdeklődés: a folyóirat második korszakában alig egy-két név jelzi ezen törekvések folytonosságát. A hetvenes évek második felében pedig érezhetően elhalkulnak a társadalomtudományi próbálkozások az irodalmi-művészeti program javára. Nem lehet szem elől téveszteni azt sem, hogy a társadalomtudományi érdeklődés közel sem mindig tanulmányok, értekezések formájában lát napvilágot, hanem a legkülönbözőbb megnyilvánulási formában találkozunk vele: jegyzetek, vázlatok, felszólalások, néha harcos szellemű vitairatok, beszámolók, könyvkritikák alakjában és más módon. Ha arra törekszünk, hogy többé-kevésbé hű képet adjunk a folyóirat társadalomtudományi irányultságáról, számba kell vennünk e különböző formában kifejezésre jutó megnyilatkozásokat is.

Az Új Symposion írói érzékenyen reagálnak többek között Althusser, Marcuse, Fromm, Bloch, Heidegger, Husserl, Kierkegaard, Gajo Petrović, Ivan Kuvacić, Lukács és Heller filozófiai tárgyú munkáira.²⁴ A nyugati modern filozófia elsősorban a szerbhorvát nyelv közvetítésével érkezik el hozzánk. Legjellegzetesebb gondolataik között ott találjuk a Marx-értelmezések felülvizsgálatának, a sztálinizmus bírálatának, a forradalmiság és a baloldaliság meghatározásának igényét, de a radikális utópiákkal való rokonszenvezést, a „gyakorlati filozófia” eszméjét és a reális szocializmusok elemző, kritikus szemléletét is. Az Új Symposion forradalom-felfogását jól tükrözik azok az írások, amelyek a folyóirat 69. és 60. számában láttak napvilágot. Mit jelent ma forradalminak lenni? — ezt a kérdést feszegetik többek között Bosnyák István, Várady Tibor, Vajda Gábor, Székely László, Biacsi Antal, Tóth Ferenc, Ágoston András és Szalma József.²⁵ A kérdésre nem születtek homogén válaszok, mindenki más-más oldalról közelíti meg. A szerteágazó megközelítések közös alapja azonban az, hogy valamennyien ma is létező és élő fogalomként, magatartásformaként élik át a forradalmiságot, szubjektív tartalommal telítve építik be tudatukba. Hasonló tanulságokat kínál a baloldaliság fogalma is. Végel László *Tézisek a baloldalról* c. írása a folyóirat 74. számában, Bosnyák István pedig a 75. számban foglalkozik e témával.²⁶ A Symposion-gárda jellegzetes felfogását tükrözve Végel leszögezi, hogy „csak az a baloldal lehet és maradhat forradalmi, amely minden újabb kérdésfeltevésre forradalmi megoldással tud válaszolni”, s ennek megfelelően az új baloldalt mint az antibürokratizmus eszményének hordozóját üdvözli.²⁷

Az Új Symposion politikai-ideológiai irányultságának egyik alapvető

meghatározója a sztálinizmus bírálata. Az antisztálinizmus — Végel László szerint — „nem csupán politikai, ideológiai tett volt, hanem a mindennapok pórusaiba behatoló közérzet”.²⁸ Bosnyák István több írásában is foglalkozik a témával, nem annyira tudományos igényvel, hanem inkább etikai-morális alapállásból.²⁹ Az első Symposium-nemzedék után érezhetően halványodik a folyóirat társadalomtudományi érdeklődése, bár szemléletében nem történik lényeges változás. Ebben az időben Losonc Alpár filozófiai tárgyú írásai tartják fenn elsősorban az Új Symposium társadalomfilozófiai vonulatát a *Még egyszer a radikális filozófia lehetőségeiről, A hermeneutika és a gyakorlati filozófia, A reális szocializmus bahrói bírálata* c. tanulmányaiban.³⁰

Az Új Symposium filozófiai törekvései, melyek a hatvanas évek baloldali mozgalmaival szoros összefüggést mutattak, nem tudtak kiteljesedni és vereséget szenvedtek. Ennek oka azoknak a törekvéseknek a kudarcában is keresendő, amelyek nagy hatással voltak a Symposium-mozgalomra, de egyéb problémák is közrejátszottak. Vitathatatlan, hogy a symposionisták részéről tapasztalható nyitottság, a nyugati törekvésekre való reagálás frissítően hatott, de a konkrét körülmények figyelembevételének szinte teljes mellőzésével történt. A nemzetiségi problémák kevéssé érintik pl. a symposionisták érdeklődését (bár közölnek egy részletet Rehák László: *A kisebbségek Jugoszláviában* c. könyvéből).³¹ Túldimenzionálják a vajdasági magyar értelmiség szerepét és jelentőségét olyan körülmények között, amikor még az sem eléggé tisztázott, hogyan s miként egzisztál ez a réteg. Ennek szellemében szociográfiai felmérésekkel kívánták vizsgálni, mennyire európai, mennyire jugoszláv és mennyire jugoszláviai magyar ez az értelmiség.³² A Symposium társadalomfilozófiai felfogásának kudarcához mindenképpen hozzájárult az is, hogy adott nemzetiségi környezetben is elszigetelt maradt. Szándéka szerint elsősorban az ifjúsághoz kívánt szólni, ez az ifjúság és rétegei viszont nemigen reagáltak a Symposiumra. Ezt támasztja alá annak az empirikus-szociológiai tanulmányorozatnak néhány tanulsága is, amelyet Kovács Teréz közölt a folyóiratban.³⁵ Kovács Teréz vajdasági fiatalok különböző csoportjaival foglalkozó írásai azért is érdemelnek megkülönböztetett figyelmet, mert az Új Symposiumban a filozófiai szemlélet mellett a társadalomtudományok egyéb ágazatai csak nagyon szerényen vannak képviselve.³⁴

A Létünk szerepe és jelentősége a magyar nyelvű társadalomtudományi gondolkodás kialakulásában

Lassan másfél évtizedes múltra tekint vissza a Létünk folyóirat — 1972 elején jelent meg az első, 1971/1-es szám —, amely megalakulásától kezdve serkenti és szorgalmazza a magyar nyelvű társadalomtudományi gondolkodást, fórumot és megjelenési lehetőséget biztosít a magyar nyelvű társadalomtudományi írásoknak. A folyóirat megalakulása kettős prob-

lémát vetett felszínre. Felmerült egyrészt a kérdés, hogy van-e elegendő szerző, aki a magyar nyelvű társadalomtudományt műveli, de bizonytalan volt az is, hogy van-e olvasótábor, amely ezt befogadja. A tény, hogy a Létünk az elmúlt 13 esztendő alatt rendszeresen megjelent, mindkét kérdésre megadta a pozitív választ.

A Létünk, mely „társadalom, tudomány, kultúra” alcímmel jelenik meg, igyekszik a lehetőségekhez képest változatos tematikájú, a legkülönbözőbb szakterületeket felölelő tanulmányokat, cikkeket közölni. Más ilyen jellegű folyóirat nem lévén, az informatikától az agrotechnikáig és a filozófiáig minden tudományág és szakterület jogosan követel magának helyet a folyóirat lapjain, s ennek az a gyakorlati haszna is megvan, hogy a legkülönbözőbb érdeklődésű olvasókra számíthat. A kezdeti idők heterogén jellegű számaintól eltérően az utóbbi számok mintha egységesebbek, „homogénebbek” lennének. Külön kategóriát képeznek természetesen az ún. tematikus számok, de a nem kifejezetten tematikus számoknál is megfigyelhető ez a tendencia (pl. a közgazdasági, informatikai jelleg stb. túlsúlya).

A folyóirat fennállása óta nem esett át lényeges szemléletbeli, szerkesztésbeli változáson. Az utóbbi pár esztendőben azonban mintha megszorodtak volna a közvetlen napi politika eseményeire, történéseire reflektáló, azokat nem tudományos igényességgel, hanem inkább a napilapok publicisztikai jellegéhez közelítő módon tárgyaló írások. A Létünk indulásától kezdve az eredeti magyar nyelvű tanulmányok és cikkek mellett eléggé nagy számban közöl fordításokat is. A lapban alkalmazott gyakorlat azonban nem teszi lehetővé, hogy minden esetben megállapítsuk, milyen nyelven keletkezett az eredeti írás. Számunkra ez a probléma azért jelentkezett, mert a magyar nyelvű tudományos gondolkodás kialakulása szempontjából nem mellékes, hogy az adott szerző közvetlenül, anyanyelvén is ki tudja-e fejezni magát saját szakterületén, ura-e a magyar nyelvű szakterminológiának, vagy csak segítség — fordító — révén, közvetve tud hatást kifejteni a magyar nyelvű olvasótáborra, a kialakulóban levő jugoszláviai magyar társadalomtudományi gondolkodásra. Természetesen ez utóbbi esetben sem mellékes a hatás, de tanulmányunk témája szempontjából így éppoly közvetetté válik, mint minden más fordítás.

Az alábbiakban megkíséreljük felvázolni azt, hogy a Létünk lapjain hogyan jelenik meg a magyar nyelvű társadalomtudomány. Ebből következően nem a folyóirat teljes elemzését kívánjuk adni, hanem az a célunk, hogy felmérjük kik azok a szerzők, akik valamilyen szakterületen, a társadalomtudomány valamelyik ágában magyar nyelvű tanulmányok, szakcikkek publikálásával hozzájárulnak a jugoszláviai magyar társadalomtudományi gondolkodás formálásához, alakításához.

A folyóirat társadalomtudományi jellegű írásainak szemügyre vételekor nyilvánvaló, hogy a társadalomtudományok különböző ágazatai nincsenes azonos súllyal képviselve. Nem egyenletes tehát a tanulmányok szakterületek szerinti megoszlása, de ez nem tekinthető hiányosságnak.

Ellenkezőleg! Arányosságra, szimmetriára törekedni mesterséges és természetellenes lenne, s aligha várható, hogy gondolatformáló hatással járna, ha néhány tudományágból csak a számbeli arány végett jelennének meg írások. Ugyanakkor azonban mégis szembeűnő a társadalmi-politikai rendszerrel foglalkozó, a politológia tárgykörébe tartozó írások dominanciája a többi tudományág rovására. Ezt követően a közgazdasági témájú tanulmányok szerepelnek magas százalékban, de jelentékeny a történeti tárgyú tanulmányok száma is. E fenti arányelűdés nem tekinthető véletlennek, sem a lap szerkesztés-politikai elveiből következő tendenciának. Sokkal inkább a jugoszláviai magyar nemzetiségű kultúrában a társadalomtudományokon belül kialakult helyzetet tükrözi. A politikai-ökonómiai szemlélet túlsúlya valószínűleg egy adott társadalmi állapot adekvát kifejezése, mely — a jól ismert marxi gondolat jegyében, miszerint eltérő társadalmi körűlmények más-más szellemi nyelvezetnek kedveznek (így vált pl. Anglia a gazdaságtan, Franciaország a jog és politika, Németország a filozófia művelésének szinterévé a kapitalizmus egyenlőtlen fejlődése folytán a XIX. században) — minden bizonnyal összefűggésben áll a jugoszláv társadalom egészére jellemző ökonómiai és társadalompolitikai változásokkal. Mindehhez hozzájárul az is, hogy azok a tudományos szakterűletek, amelyek nélkülözni kényszerűlnek az elméleti munka művelésének nyelvi-kulturális-intézményes feltételeit, szükségűszerűen hátrányos helyzetbe kerülnek.

A Létűnk szaktudományos publikációinak színvonalát a szerzőgárda jellegzetes összetétele biztosítja: munkatársai egyetemi végzettségű szakemberek, a tudományok magiszterei vagy a tudományok doktorai, akik főleg Szabadkán vagy Újvidéken, egyetemen vagy tudományos intézetben dolgoznak. E körűlmény azonban hatással van a témaválasztásra és a szemlélet- és megközelítésmódra is. Az egyes szakterűletek vizsgálatánál szembeűnő, hogy hiányzik a merészebb témakeresés, az újszerű, szokatlanabb problémálatás, problémáfelvetés, s a témák feldolgozásmódja is jórészt a konvencionális keretek közt mozog. A folyóirat arculatát, s egyben a társadalomtudományi gondolkodás elmélyűlését pozitív irányban befolyásolná egy olyan szerkesztési koncepció, mely serkentené az újszerű törekvéseket. Mivel ez alkalommal nem a folyóirat teljes feldolgozása és értékelése a feladatunk, nem térűnk ki a szerzőgárda elemzésének más vonatkozásaira, mint pl. a vajdaságon kívűli munkatársak számbeli arányának vizsgálatára. Nem lehet azonban figyelmen kívül hagyni azt az igen pozitív jelenséget, hogy a Létűnk fennállásának 13 éve alatt néhány munkatársat a szó szoros értelmében „felnevelt”: pl. Molnár Irén és Molnár Verona nevével régóta találkozhatűnk a Létűnk lapjain. Egyetemi hallgatóként kezdtek publikálni, s jelenleg a tudományok magiszterei.

A Létűnk *társadalmi-politikai irányultságának* megteremtéséhez a tudományos igénnyel íródott tanulmányokon kívűl igen magas számban hozzájárulnak azok a társadalmi-politikai rendszer kérdéseivel foglalkozó írások is, melyek eredetileg konkrét gyakorlati céllal készűltek: meg-

emlékezés, beszámoló, előadás céljából, vagy más hasonló igény, szándék hozta létre őket. Számottevő többségük nem magyar nyelven íródott, hanem fordításban van jelen a folyóiratban. A politikai jellegű szövegek magyar nyelvű fordításai során számos terminológiai problémával találkozhatunk. Gyakran maguk a szerzők (vagy a fordítók) „politikológiának” nevezik az általuk művelt tudományt, mely elnevezés a magyar nyelvben nem honos. Tematikai vonatkozásban elsősorban Jugoszlávia társadalmi berendezésével, a politikai rendszer aktuális kérdéseivel foglalkoznak, különös tekintettel Tito szerepének és jelentőségének bemutatására, a társadalmi-politikai szervezetek, az öngazgatás és küldöttrendszer, a nemzetiségi kérdés és nyelvhasználat kérdéskörének vizsgálatára.

Tito történelmi szerepének meghatározásához járulnak hozzá többek között Rehák László, Molnár Irén, Laki László írásai a folyóirat 1977/2-es számában.³⁵ Rehák László *Tito elvtárs életművének és a jugoszláv marxisták munkájának, forradalmi gyakorlatának hozzájárulása a marxizmus fejlődéséhez világviszonylatban* c. tanulmányában hangsúlyozza, hogy Tito „képes volt érvényt szerezni századunk marxizmusának akkor, amikor már a marxizmus dogmatikus, sztálini pragmatista revíziója volt kialakulóban.”³⁶ Laki László a munkásöngazgatás megvalósulásának jugoszláv gyakorlatát emeli ki *Tito mint a társult munka társadalmának alkotója* c. írásában,³⁷ Molnár Irén pedig számbaveszi Jugoszlávia társadalmi berendezésének jellegzetességeit: az öngazgatást, a nemzetiségi kérdést, az el nem kötelezett külpolitikát stb., és hangsúlyozza Tito vezető szerepét e meghatározó fontosságú események létrehozásában. Tito személyisége mellett a Lenin történelmi alakjával foglalkozó tanulmányok érdemelnek még figyelmet, s noha gyakran történik hivatkozás Kardelj gondolataira, viszonylag kevés azoknak az írásoknak a száma, amelyekben Kardelj munkásságának egyes vonatkozásaival foglalkoznának.³⁹

A Létünkben számos szerző elemzi a különböző társadalmi-politikai szervezetek sajátosságait. Több írás foglalkozik a Harcos Szövetség, a Szocialista Szövetség, a JKSZ, a szakszervezetek feladataival, Jugoszlávia társadalmi-politikai rendszerében elfoglalt helyükkel és funkciójukkal.⁴⁰ Az öngazgatás, a küldöttrendszer, az elnemkötelezettség Rehák László, Molnár Irén, Molnár Verona írásaiban kerül tárgyalásra, és ugyancsak elsősorban Rehák László nemzetiségi tárgyú tanulmányai számottevőek.⁴¹

A Létünk politológiai vonalának és egyben a magyar nyelvű politológiai gondolkodás kialakításában Rehák László sokoldalú tevékenysége meghatározó szerepet játszik. Munkáiban a politikai rendszer valamennyi területét érinti, az öngazgatástól kezdve a nemzetiségi kérdésig. Tanulmányai egy része már könyv alakban is az olvasó asztalára került.

A társadalmi-politikai rendszerrel foglalkozó írások mellett a Létünk társadalomtudományi irányultságának másik hangsúlyos területe a *közgazdaság*. Az utóbbi időben bonyolulttá váló gazdasági helyzetünk egész

közvéleményünk figyelmét maga felé fordította. Egyfelől tehát megnőtt az igény az egyes gazdasági jellegű problémák feltárására, ugyanakkor a szabadkai Közgazdasági Egyetem mint intézmény biztosítani tud a témákban járatos, kompetens szakembereket.

F közgazdasági témájú írások tematikailag leginkább három csoportba sorolhatók. Egy részük általános közgazdasági kérdésekkel, fogalmakkal foglalkozik, más részük Jugoszlávia gazdasági szerkezetének és felépítésének egészét vagy valamely részterületét elemzi, harmadik csoportjukat pedig azok a tanulmányok, értekezések alkotják, amelyek Vajdaság (vagy ezen belül is egy konkrét község, pl. Szabadka) gazdasági életét tanulmányozzák. Ennek a tematikai besorolásnak megfelelően az első csoportba tartozó írások elméleti jellegűek, a harmadik csoportba tartozók pedig egészen konkrét típusúak: tervekre, mutatószámokra támaszkodnak, adatokat elemeznek. A második csoport amolyan közbülső helyet foglal el e két szélső típus között.

A Létünk évfolyamait átlapozva megállapíthatjuk, hogy az általános közgazdasági kérdésekkel foglalkozó tanulmányok száma viszonylag csekély, témaválasztásuk esetleges (e kevés számú írás közül pl. kettő is foglalkozik Rosa Luxemburg közgazdasági elméletével).⁴² Számottevő viszont a jugoszláv gazdasági rendszer jellegzetességeit tárgyaló értekezés. Szám Attila, Sipos Géza, Szecsei Mihály, Laki László, Kicsi Ernő, Szenes György írásaiban a globális gazdasági szerkezetéről, az elosztási alapelvekről és személyi jövedelmekről, a mezőgazdaság és a falu szocialista öngazgatású továbbfejlődéséről, az öngazgatási tervezés kérdéseiről esik szó.⁴³ Különös figyelmet érdemelnek a Vajdaság gazdasági életét tárgyaló írások. Közéjük sorolható Gaál György gazdaságtörténeti tárgyú értekezése Vajdaság iparának, kereskedelmének, közlekedésének alakulásáról a két világháború közti időszakban.⁴⁴ Vajdaság jelenlegi fejlődési lehetőségeivel foglalkozik, konkrét tervek alapján, Móra András, Borza József, Szenes György.⁴⁵ Külön figyelmet érdemelnek az 1979/3—4. számban megjelenő, Vajdaság mezőgazdaságával foglalkozó tanulmányok, valamint az 1982/1. szám közgazdasági írásai. Szerzőik — közöttük Borza József, Nyári Tibor, Biacsi Mária, Móra András — különböző szempontokból ugyan, de a gazdaságszilárdítás fontosságát, jelentőségét szorgalmazzák.⁴⁶ A gazdaságfejlesztés hatékonyságát tanulmányozza Móra András három részes közgazdasági értekezésében.⁴⁷

A Létünk közgazdasági témájú írásai közül tehát a legfontosabbak Vajdaság és általában Jugoszlávia gazdasági életének legaktuálisabb kérdéseivel kapcsolódnak. Nagy figyelmet fordítanak a különböző tervezetek elemzésére, a gazdaságstabilizálási intézkedések tanulmányozására, elsősorban vajdasági szinten. A gazdaságszilárdítási törekvések előtérbe állították a tervezést is. A Létünk újabban közzétett tanulmányainak egy része e kérdéskörrel foglalkozik. Néhány közülük a közgazdaság területéről az informatika „felségveizeire” visz át.

A Létünk *történelmi tárgyú* írásai részben régebbi korok eseményeit veszik szemügyre, jelentősebb hányaduk azonban a közelmúltat állítja

vizsgálódásai középpontjába. Gaál György és Hegedűs Antal történelmi tanulmányai gyakran szerepelnek a folyóiratban. Gaál György az ipari munkásság múltjával, Hegedűs Antal pedig a hűbéri viszonyokkal, a jobbágyság helyzetével foglalkozik.⁴⁸ Az 1981/3—4. folyóiratszámában több írás jelent meg a népfelkelés és a szocialista forradalom 40. évfordulója alkalmából: Mészáros Sándor, Csehák Kálmán, Gaál György Vajdaság megszállásáról, illetve a népfelzabardító harc néhány kevésbé ismert vajdasági vonatkozásáról írt.⁴⁹ Lőrinc Péter, Mészáros Sándor, Mirnics József más tanulmányokban is visszatérnek a fenti témára.⁵⁰ A Létünk történelmi érdeklődésének kiemelt területe a népfelzabardító háború és a 40 évvel ezelőtti vajdasági események. A történelmi tárgyú dolgozatok túlnyomó többsége a szorosán vett vajdasági múlt kutatására vállalkozott, elenyésző számban kaptak helyet a vajdaságon kívüli események. S míg a közelmúltat elemző írásokban a nagy hatóerejű népfelzabardító harc a központi téma, az elmúlt korok történelmét taglaló tanulmányok egyik jellegzetessége, hogy nem a kiemelkedő történelmi eseményeket, hanem a mindennapok arculatát igyekeznek a szerzők megadni.⁵¹

A politológiai, közgazdasági és történettudományi jellegű tanulmányok mellett a többi társadalomtudományi szakterület szerényebben képviselteti magát a lapban. A magyar nyelvű *filozófiai* témájú publikációk arra hívják fel a figyelmet, hogy ezen a téren még eléggé kialakulatlan a tudományos gondolkodásmód. A tragikus hirtelenséggel fiatalon elhunyt Bodrogvári Ferenc mindössze 1973-ban és 1975-ben publikál egy-egy dolgozatot majd halála után *A domináció mint szükséglet* c. fordításban megjelenő írásával tisztelegnek emléke előtt.⁵² Nem történt meg azonban mind a mai napig Bodrogvári munkásságának és jelentőségének tudományos igényű történelmi feldolgozása, ami pedig a jugoszláviai magyar filozófiai gondolkodás számbavétele szempontjából is alapvetően fontos lenne.⁵³

A Létünk filozófiai érdeklődését tükrözi az 1983/2. tematikus szám, amelyben Marx munkásságát és jelentőségét méltatja Rehák László, Szám Attila, Bodrogvári Ferenc.⁵⁴ A filozófiai témájú írások kis száma, tematikai szűkössége mellett szembetűnően hiányoznak a filozófiai eseményekre, történésekre való reflexiók, kritikai meglátások.⁵⁵

A filozófiához hasonlóan a *pszichológia* is csekély szerepet játszik a Létünkben. Hódi Sándornak a folyóirat egyik első számában közölt tanulmányától számítva majd tíz év múlva jelenik meg ismét pszichológiai tárgyú írás: Szöllősy Vágó László a reklámpszichológia néhány lehetőségét villantja fel 1981-ben, majd 1982-ben szexuálpszichológiai kérdésekkel foglalkozik.⁵⁶ A magyar nyelvű pszichológiai tárgyú írások megjelenési fóruma az elmúlt időszakban nem a Létünk volt, hanem elsősorban a Híd.

A filozófiánál és a pszichológiánál valamelyest erőteljesebben van jelen a *szociológia* a folyóiratban. Kovács Teréz és Laki László többször is jelentkezik konkrét felmérések eredményeit tükröző szociológiai tanul-

mánnal. Kovács Teréz a bácskai táj sajátos arculatának kialakításában jelentős szerepet játszó, ám napjainkra jórészt eltűnt tanyavilág társadalmi struktúrájának elemzésén kívül a vajdasági fiatalok időbeosztásáról készít részletesebb elemzést, Laki László pedig az ipari környezetbe és a társadalmi szervezetekbe, valamint az öngazgatási folyamatokba való beilleszkedés problémáival foglalkozik.⁵⁷ Az 1982/5-ös tematikus számban a nőkérdés kapcsán Biacsi Mária, Gabric Molnár Irén, Árokszállási Borza Gyöngyi közöl szociológiai tárgyú írást.⁵⁸

A Létünk határozottabb szociológiai arculatának kialakításához hozzájárul az 1983-as évi szociológiai tanulmány pályázat melynek eredményeit, díjazott pályaműveit közzétettük.⁵⁹ A Létünk szociológiai dolgozatainak többsége olyan empirikus tanulmány, amely a vajdasági környezetben észlelhető jelenségekről igyekszik objektív képet adni. Ami rendjén is volna. Úgy tűnik azonban, hogy az elméleti szociológiai tanulmányoknak még hiány van a folyóirat. Elméleti kérdések felvetésére legfeljebb a kritikai rovatban kerül sor.⁶⁰

A Létünk első számaiban Györe Kornél tanulmányai többek között Vajdaság népeinek területi megoszlásáról, a városi népesség alakulásáról, a területi urbanizáció kérdéseiről az eddigiek során vidékünkön még alig művelt tudományágban, a *demográfiában* jelentős lépésnek számítanak.⁶¹ Jelzésszerűen a *régészet* is képviselteti magát a Létünkben, Szekeres László tanulmánya révén.⁶² A Létünk indulását követő egy-két évben jogi tanulmányok is napvilágot láttak, majd hosszabb szünet után az utóbbi években ismét megjelentek. A jogtudománnyal és általában a jogrenddel foglalkozó írások vizsgálatánál szembetűnő, hogy nagy részük terminológiai nehézségek és fordítási problémák tárgyalására irányul.⁶³

A jogtudományi írások tematikai csoportosítása nehéz feladat. Általában a mai jugoszláviai jogrendszer sajátosságaival foglalkoznak. Szalma József, Várady Tibor, Fejős I. István, Hock Rudolf és mások a jogi szabályozás bizonyos vonatkozásait — mint pl. a megegyezéssel bontás, a bírósági igazgatás, a békéltető tanácsok szerepe stb. — teszik vizsgálat tárgyává.⁶⁴ Ezeknek a magyar nyelvű, jogi témájú írásoknak jobbra csak a Létünk nyújt publikálási lehetőséget.

Vázlatos áttekintésünk alapján is nyilvánvaló, hogy a Létünk alapvetően fontos szerepet tölt be a magyar nyelvű társadalomtudományi gondolkodás kialakulásához szükséges feltételek megteremtésében. Megalakulásától kezdve napjainkig teret biztosít a társadalomtudományok különböző szakterületein létrejött magyar nyelvű írások megjelenése számára. S ha mégis — mint láttuk — számottevő különbség, egyenlőtlenség figyelhető meg az egyes társadalomtudományi ágazatokot reprezentáló tudományos megnyilatkozások és publikációk között, azt egy adott helyzet sajátos következményének kell tekinteni. Így például a filozófiai problémamegközelítés és nyelvezet hiánya nem azt jelenti, hogy a politikai-ökonomiai szemlélet kiszorította volna azt, hanem egyszerűen annak eredménye, hogy hiányoztak — és némiképpen ma is hiányoznak — az elméleti munka, a filozófia, az ideológia művelésében

nélkülözhetetlen nyelvi-kulturális felkészültség elsajátításának feltételei. A filozófiai nyelvezet bizonytalansága, s vele a társadalomtudományi gondolkodás egyoldasúsága e feltételek hiányára, illetve a nemzetiségi kultúra bizonyos hiányosságaira, tudati korlátaira utal.

Egyéb folyóiratok társadalomtudományi tevékenysége

A Létünk, a Híd, az Új Symposion mellett más jugoszláviai magyar folyóiratok is hozzájárulnak a társadalomtudományi gondolkodás kialakulásához. A szabadkai Üzenetben pl. Bodrogvári Ferenc rendszeresen közölt filozófiai tárgyú tanulmányokat, de demográfiai (Mirnics Károly, Györe Kornél), régészeti (Szekeres László), történettudományi (Lőrinc Péter) és politikai-önigazgatási témájú írások is (Szám Attila) megjelentek.⁶⁵ Az Üzenet azonban az utóbbi évek során elsősorban mint helyi jellegű szabadkai folyóirat egzisztált, hatékonysága nem hasonlítható a Létünk és a Híd jelentőségéhez. A Hungarológiai Közlemények (és Tanulmányok) a nyelvészeti, néprajzi, kapcsolattörténeti tematikájú szaktudományos publikációkon túlmenően jelentős történettudományi témájú tanulmányokkal jelentkeztek, sajnos „zártáguk” miatt elsősorban belső kiadványnak tekinthetők. A Hungarológiai Közleményekben Lőrinc Péter és Káich Katalin történeti tárgyú dolgozatai mellett Szekeres László régészeti kutatásainak eredményeiről is olvashatunk.⁶⁶ A kiadványban közölt tanulmányok hatékonyságának növelése érdekében a lap belső, intézeti jellegén mindenképpen kívánatos lenne változtatni, és — a folyóiratokhoz hasonlóan — szélesebb olvasóközönség számára is hozzáférhetővé kellene tenni.

Összegezés

A fontosabb jugoszláviai magyar nyelvű folyóiratok társadalomtudományi vonatkozásainak áttekintése után megállapíthatjuk, hogy a magyar nemzetiség, mely korábban szinte kizárólag az irodalom és a költészet hangján tudott szólni, s a társadalomtudományok nyelvén történelmi helyzetének és körülményeinek alakulása miatt korproblémáinak alig tudott hangot adni, az utóbbi időben érzékelhető változáson ment keresztül. A hatvanas évektől kezdve egyre fokozottabb a magyar nemzetiség szellemi önábrázolásában a társadalomtudományi gondolkodás és érdeklődés kialakulásának igénye. Mint ahogy az áttekintett folyóiratok tanúsíthatják, számbavehető eredmények születtek e téren. De elsődlegesen nem a filozófiai vagy szociológiai problémalátás és nyelvezet erősödött meg, hanem a politikai és a közgazdasági, ami nézetünk szerint összefüggésben áll részben mindazokkal az aktuális társadalmi-politikai és gazdasági változásokkal, amelyek a jugoszláv társadalom egészére jellemzők, részben pedig annak következménye, hogy a filozófiai prob-

lénamegközelítés kialakulásához szükséges lehetőségek, feltételek ma is hiányoznak még. A helyzet valaminő összegezésként az alábbiakban nem törekedhetünk az egyes szaktudományok összmondanivalójának, össz-volumenének rekonstruálására — erre későbbi munkánkban kerül majd sor —, sem az alkotó-gondolkodói életpályák teljességének bemutatására. Megkíséreljük azonban röviden felvázolni, kik azok az alkotók, akik a társadalomtudományok különböző ágaiban, a magyar nyelvű társadalomtudományi gondolkodás adott szintjén meghatározó jelentőségű tevékenységet fejtettek ki.

A *politikai tudományok* terén Rehák László sokoldalú munkássága emelkedik ki. Tevékenysége nagymértékben hozzájárult a Létünk politikai irányvonalának kialakításához. A Forum Könyvkiadó gondozásában a hatvanas évek végétől megjelenő kötetei a magyar politikai tudományos nyelvezet kialakítása és fejlődése szempontjából meghatározó jelentőségűek. A *kisebbségek Jugoszláviában* c. 1967-ben megjelent jogi-politikai tanulmánya még fordítás, további nevezetes munkái — *Kisebbségtől a nemzetiségig* c. kötet egy része, *Politikai rendszerünk időszerű kérdései, Világnézet, ideológia, tudományos megismerés* — eredetileg is magyar nyelven íródtak.⁶⁷ A *kisebbségek Jugoszláviában* c. tanulmány három nagy fejezetre tagolódik: a történelmi áttekintés után a kisebbségi kérdés alakulását vizsgálja az SHS királyságban, majd a kisebbségi kérdés megoldásának módját mutatja be a szocialista viszonyok között Jugoszláviában. *Kisebbségtől a nemzetiségig* c. tanulmánykötete gyűjteményes munka. Rehák szemléletmódjának jellemzője, hogy a „nemzetiségekkel kapcsolatos felfogásokat és gyakorlatot a nemzeti viszonyok részeként, és nem a társadalmi viszonyok összességéből kiragadva” tárgyalja.⁶⁸ A kötet tanulmányai közül igen jelentősek a nemzeti kisebbségek helyzetének lenini megközelítésével, a jugoszláviai nemzetiségek helyzetének fejlődésével, a nyelvi egyenrangúságra vonatkozó politikai nézetek alakulásával kapcsolatos írások. *Politikai rendszerünk időszerű kérdései* c. könyvében — abból kiindulva, hogy a mai ember életében a politikai rendszer kérdései nap mint nap jelen vannak, ám korántsem állítható, hogy a politikai berendezés elvi vonatkozásaival mindenki tisztában lenne — a szövetségi berendezés és az autonómia sajátosságainak, valamint a társadalmi-politikai szervezetek tevékenységének és szerepének elemzésével foglalkozik. *Világnézet, ideológia, tudományos megismerés* c. könyvében időszerű társadalomtudományi kérdéskörrel foglalkozik: a marxizmus legjelentősebb kérdéseit magyarázza.

Rehák László munkásságán kívül, más munkák is hozzájárulnak a magyar nyelvű politológiai gondolkodás kialakulásához. Így pl. Gabrić Molnár Irén *A társadalmi-politikai szervezetek és a küldöttrendszer* c. könyve, valamint a Forum Könyvkiadó gondozásában 1976-ban *Anyanyelv-államnyelv* címen megjelenő gyűjteményes tanulmánykötet, melyben többségében nemzetiségi szerzők tudományos igénnyel közelítik meg a nemzeti kérdés egyik eszmei-politikai szempontból igen fontos részterületét, a nyelvhasználat kérdését.⁶⁹

Noha a magyar nyelvű társadalomtudományi folyóiratban, a *Létünkben* a *közgazdaság* meglehetősen hangsúlyos, mégsem tudunk számbavenni olyan eredeti magyar nyelvű, közgazdasági tematikájú önálló kiadványokat, amelyek az adott nemzetiségi kultúrában a közgazdasági érdeklődést reprezentálnák. Feltehetően arról van szó, hogy még nem igazán magyar nyelvű a nemzetiségi közegben nemzetiségi nyelven már jelen levő gazdaságtudomány. Hangsúlyos jelenléte arról tanúskodik, hogy igyekszik kielégíteni az iránta támasztott igényt, de, úgy látszik, motívumaiban és indíttatásában még nem tudta fellelni azt a sajátzerűséget, ami a nemzetiségi kultúra keretein belül önálló megjelenésre készítetné.

A *történettudomány* művelésének sokkal gazdagabb hagyományai vannak, mint a társadalomtudomány általunk vizsgált más ágazatainak. A folyóiratok közül a *Létünkben* kapott nagy teret a történetírás. Lőrinc Péter történettudományi tevékenységével azonban már a háború előtti Hídban is találkozhatunk, s úgyszintén jelentős tevékenységet fejtett ki a Hungarológiai Közleményekben (illetve a Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményeiben). Önálló kiadványai közül a *Bánát magyar nyelvű polgári társadalomtudománya a századforduló idején*, a *Pleitz-ház tudományos kiadói tevékenysége a bánáti rónán*, valamint a *Bácskai polgári politikai elmélet* c. művei a legismertebbek.⁷⁰ Lőrinc Péter mellett Káich Katalin és Mirnics József önálló történelmi témájú könyvei ugyancsak közismertek.⁷¹

A jugoszláviai magyar nyelvű *filozófiai gondolkodást* nagy veszteség érte Bodrogvári Ferenc halálával. A különböző folyóiratokban elszórtan megjelenő tanulmányai (a *Létünkben*, a *Hídban*, az *Üzenetben*) és az 1983-ban megjelent *Érték és utópia* c. posztumusz könyve a magyar nyelvű jugoszláviai filozófiai gondolkodás kialakulásának ígéretét sejtetik.⁷² Széles körű filozófiai tájékozottsága, bírálókészsége ismeretében feltételezhetjük, hogy magyar nyelvű munkásságának kiteljesedése során eredménnyel megküzdött volna fogalmi és nyelvi-kifejezésbeli nehézségével is. Váratlan halála következtében magyar nyelvű munkássága csak torzó maradt.

A társadalomtudományok általunk vizsgált más szakterületei közül a jugoszláviai magyar kultúrában a *pszichológia* terén születtek — a folyóiratokban kifejtett tevékenységen túlmenően — önálló munkák. Hódi Sándor *Lételmény és valóság*, *Pszichológia és ideológia* c. gyűjteményes kötetei, valamint *A „meghívott” halál* és a *Magatartásformák és társadalmi viszonyok* c. tanulmányai.⁷³ *A „meghívott” halál* c. könyvében a szerző az öngyilkosság jelenségét vizsgálva rámutat az öngyilkosságkutatás — a szuicidológia — eredménytelenségének okára is. Hódi az öngyilkossággal kapcsolatos vizsgálódásában abból a marxi felismerésből indul ki, hogy személyiség és társadalom, individuuum és szociális környezet ugyanazon létviszonyok eltérő megnyilvánulási formáinak absztrakciói csupán, s így, mint minden individuális cselekmény, az öngyilkosság is, bár konkrét személyek tetteként jelenik meg, egy meg-

határozott társadalmi valóság megvalósulása. A könyv egyik újszerűsége, hogy az öngyilkosságot nem különálló problémaként kezeli, hanem az önpusztítás más módozataival generikusan összefüggő jelenségként értelmezi. *Magatartásformák és társadalmi viszonyok* c. könyvében a viselkedést meghatározó személyiségvonások társadalmi összefüggéseinek vizsgálata során arra a felismerésre jut, hogy a különböző magatartásformák nem az egyén önértékelésének következményeként alakulnak ki, hanem valamilyen konfliktusos interperszonális helyzetet jelenítenek meg. A mű végső következtetésében a személyiség önmegvalósításának lehetőségét a társadalmilag hatékony cselekvés biztosításában látja.

Szekeres László munkájának eredményeként kötet reprezentálja a régészetet is. A szerző *Amit az idő eltemetett* c. könyvében a paleolitikumtól és a mezolitikumtól kezdve átfogóan ismerteti a régészeti eredményeket.⁷⁴

A fent említett szerzők és művek a jugoszláviai magyar társadalomtudományi gondolkodás kialakulásának fontos tényezői, amelyek egyúttal hűen tükrözik a nemzetiségi önismeret teljesebbé válásának szükségletét. Ez a szükséglet, mint jeleztük, a hatvanas évek közepétől egyre erőteljesebben jelentkezik. A társadalomtudományok felé fordulás, mely a hagyományos szépirodalom-centrikusságot módosítja, nem tekinthető azonban lokális, helyi sajátosságnak. A ma embere kor- és létproblémáira szinte mindenütt a világon a társadalomtudományoktól vár választ. Az aktuális társadalmi-nemzetiségi kérdésekre igyekszik érvényes mondani-valót megfogalmazni a nemzetiségi keretek között formálódó, túlnyomórészt a folyóiratokban — elsősorban a *Létünkben* — megnyilatkozó jugoszláviai magyar társadalomtudomány is, mely a történelmi előfeltételek és az adott gazdasági-társadalmi körülmények folytán nem minden szakterületen tudott egyenletesen fejlődni. Elért eredményei, jelenlegi fejlettségi szintje azonban jelentősen hozzájárul a nemzetiségi kultúra szellemi arculatának kialakításához és gazdagodásához.

Jegyzetek

- ¹ Gondolunk itt elsősorban Szeli István: *A magyar kultúra útjai Jugoszláviában* (Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1983) c. könyvére, valamint Bori Imre irodalomtörténeteire: *A jugoszláviai magyar irodalom története 1918—1945.* (Novi Sad, 1968), *A jugoszláviai magyar irodalom rövid története* (Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1982)
- ² Várady Tibor: *Vajdasági magyar társadalomtudomány?* Új Symposion, 44. szám, 7. o.
- ³ Csapó Sándor: *Filozófia és tudományos esztétika*, Híd, 1936. febr., márc., ápr.
- ⁴ (Doktor Sándor) Szebenyi Károly: *A pszichoanalízis fejlődéstörténete*. Híd, 1935. jún. 25—27. o., 1935. júl.—aug. 32—34. o.
- ⁵ Lőrinc Péter (Löbl Árpád): *Magyar múlt. A kuruc felkelés története*. 1940.

- dec. 410—416. o., *Híd*, Világkép: 1941. jan. 25—32. o. 1941. febr. 74—76. o. 1941. márc. 128—131. o.
- ⁶ (Löbl Árpád): A magyar jobbágyság kialakulása. 1939. *Híd* könyvtár 3. szám, *Kiadja a Híd társadalmi, irodalmi és kritikai szemle*, Subotica, valamint: Löbl Árpád: Erdély múltja és jelene. 1940. *Híd* könyvtár 9. szám.
- ⁷ (Mayer Ottmár) Hajdu Vilmos: Néhány szempont a parasztadósságok rendezéséhez. *Híd*, 1937, júl.—aug. 15—19. o.
- ⁸ Ispánovics Imre: Vojvodina gyáripara. 1939, máj. 168—174. o. *Híd*.
- ⁹ Heisler (Heizler) György: Parasztságunk szövetkezeti mozgalma Vajdaságban. *Híd*, 1948. 607. o. Eredményeink, föladataink. *Híd*, 1949. jan. 410., Jugoszláv—magyar gazdasági kapcsolatok. *Híd*, 1950, 99. o., Helyi jellegű termelés a szabad piac számára. *Híd*, 1949, szept. 502. o.
- ¹⁰ Minda Tibor: A nemzeti kisebbségek helyzete Vajdaságban. *Híd*, 1963/1. 102. o., Rehák László: A vajdasági nemzetiségek helyzete Jugoszlávia új alkotmányos rendjében. *Híd*, 1963/5. 567. o., Mirnics Károly: Elidegenülés és egyéniség. *Híd*, 1963/3. 33. o., Mirnics József: Munkásmozgalmak Bácskában a Magyarországi Szociáldemokrata Párt megalakulásáig. 1963/5. 577. o. *Híd*.
- ¹¹ Vukovics Géza: A társadalomtudományok nyomon követése. *Híd*, 1964/6. 709. o.
- ¹² Bálint István: Mi a filozófia? *Híd*, 1965/3. 422. o., A humanisztikus pszichoanalízis 1965/6. 832. o. Egy eredeti gondolkodó. 1966/4. 514. o., Szeretni tudni kell. 1966/4. 517. o., Egy érdekes elmélet a szabadságról. 1966/11—12, 1316. o., Kísérlet a dialektikus egész felvázolásához. 1966/11—12, 1323. o., A marxizmus és a személyiség. 1966/11—12, 1325. o., Jelen és jövő. 1967/2—3. 258. o. Egzisztencializmus és marxizmus. 1967/4. 384. o., Az utópia filozófiája és a filozófia utópiája. 1967/5. 478. o., A zágrábi iskola ellen. 1968/2. 259. o., A dialektika rehabilitálása. 1968/7—8, 896. o. Major Nándor: Leszámolás Lefebvre-rel. 1965/1. 146. o. Hasznos kézikönyv. 1965/9. 1134. o., A társadalmi élet szerkezete. 1969/1. 144. o. Vukovics Géza: Szellemi erőnlét. 1966/7—8. 906. o., A személyiség sajátos értelmezése. 1966/7—8, 911. o., Burány Nándor: A fértisek ellen. 1966/7—8. 898. o. A munka szociológiája. 1967/2—3, 262. o., Tudomány az emberről vagy az emberért. 1968/1. 140. o. Mi magunkról. 1968/5. 614. o.
(Valamennyi írás a *Híd* megfelelő számaiban keresendő!)
- ¹³ Bálint István: És nemzetközivé lesz holnapra a világ... *Híd*, 1969/11—12, 1265. o., A nemzetek és a nemzetiségek az alkotmányfüggelékben. *Híd*, 1971/4. 489. o.
Rehák László: A jugoszláv kommunisták és a nemzeti kérdés. *Híd*, 1969/4. 403. o. A jugoszláviai magyarok az öngazgatású szocialista társadalomban. *Híd*, 1969/6. 647. o. Kívánt segítség és hivatlan atyáskodás a nemzetiségek érvényesülési folyamatában. *Híd*, 1970/7—8, 801. o.
- ¹⁴ Biacsi Antal: Ez a halál nem magánügy. *Híd*, 1969/3. szám, melléklet.
- ¹⁵ Bálint István: Lenin a párt megteremtője és teoretikusa. *Híd*, 1970/4. 440. o.

- Rehák László: Lenin és a nemzeti kisebbségek helyzete. Híd, 1970. 4. szám, 428. o.
- Lőrinc Péter: Lenin portréja az 1920-as évek vajdasági magyar sajtójának tükrében. Híd, 1970/4. 452. o.
- ¹⁵ Dési Ábel: Tézisek Lukács György értékeléséhez. Híd, 1972/4., 610. o. Göbör György: Lukács — nyugati szemmel. Híd, 1972/4. 607. o. Vajda Gábor: Lukács György realizmuselmélete. Híd, 1972/4.
- ¹⁷ Bálint István: Radikális vagy álradikális forradalmiság. Híd, 1972/10. 1267. o. A kormányra törő baloldal. 1973/1. 109. o. Bálint István: Új forradalom. 1973/3—4. 355. o. A sokat vitatott Trockij. 1973/5, 483. o. A tájékozódás joga az öngazgatású társadalomban. 1973/9. o. Hogyan születnek a forradalmak? 1971/12, 1323, Nemzeti és osztályszempontok a párizsi kommünben. 1971/1. 201. o. A közvetlen öngazgatás a dolgozók hatalmának eszköze és próbaköve. 1977/6. A tájékoztatás mint jog és kötelezettség. 1977/12. A kommunisták és a parlamenti rendszer. 1978/6. Az eurokommunizmus szélsőbaloldali kritikájának kritikája. 1978/10, Amikor a párt élcsapat lett. 1979/5. A pazarló társadalom válsága. 1979/12. (Az írások a Hídban találhatóak!)
- ¹⁸ Bálint István fentiekben említett írásain kívül Rehák László: A DNSZSZ helyzete és szerepe Jugoszlávia érvényben levő politikai rendszerében. Híd, 1978/4. Ágoston András: A küldöttrendszer mint öngazgatási szabadságjog. Híd, 1978/5. Major Nándor: A befejezetlen gondolatok jellegéről. Híd, 1981/7—8. Kultúra és tudomány 1982/5, Híd, Marxizmus és kultúra, Híd, 1982/12. 1983/2. 1983/3.
- ¹⁹ Bodrogvári Ferenc: Marcuse múlandó gondolatainak múlhatatlansága. Híd, 1979/9. Jean-Paul Sartre — Túl a halál gyepüin. Híd, 1980/6. Gondolkodni csak úgy lehet, ha másként gondolkodunk. Híd, 1980/10, A kritika szabadsága más nézőpontból. Híd, 1980/10, Az új baloldal és a forradalom. Híd, 1981. 7—8. szám. Előszó a feljegyzésekhez. Híd, 1982/6. Hogyan határozzuk meg a kultúrát? Híd, 1983/3.
- ²⁰ Bodrogvári Ferenc: Az értelmes élet filozófusa. Híd, 1979/6. Dési Ábel: Harc az értelmes életért. Híd, 1979/6. Hódi Sándor: Az ösztönélet mítoszáról. 1979/6.
- ²¹ Hódi Sándor Hídban publikált pszichológiai tanulmányai: Kozmikus magány. 1976/4, Becsvágy és önbecslés. 1976/9, A halálfélelem és kompenzációja, a halhatatlanság. 1975/11, Az egyéni lét patológiája. 1977/2, A baleserveszély személyiségháttéré. 1978/6, A konfliktusokról. 1978/7—8, A „meghívott” halál. 1979/1. Pszichológia és ideológia. 1979/9, A személyiség pszichológiája. 1979/10, Hétköznap és ünnep. 1979/2, A pszichiátria kiúttalansága. 1981/2, Pszichológiai típusok. 1981/6. 7—8, Konfliktusos magatartásformák kialakulása. 1981/10, 11, 12. Viselkedés és betegség. 1982/5, Eszmény és valóság. 1982!, Devianáns-normális. 1982/10, Lélektani feljegyzések. 1982/12, Partnerkonfliktusok és szexuális zavarok. 1983/6, A „majdnem” ember. 1983/10, Legitimizáció vagy mítoszrombolás. 1984/. Baráth Árpád „vitairata”, „Boszorkányper” a társadalommal? Híd, 1984/6. Hódi válasza: Egy „szakkritikus” lidércnyomásai. 1984/9. (Híd).
- ²² Varga Zoltán: Társadalom és boszorkányper. 1984/10, (Híd), Vajda János: Hozzászólás 1984/11. (Híd).

- ²⁸ Szekeres László: A neolitikum Vajdaságban. *Híd*, 1980/4. Jung Károly: Nyolc évezred kőbe vajt üzenete. *Híd*, 1983/9. Letsch Endre: Szinoníma-használat a jogi nyelvben. *Híd*, 1981/6, Rehák László: a marxista jogszociológia útkeresései. *Híd*, 1977/4.
- ²¹ Végel László: Althusser és az elmélet forradalma. *Új Symposion* 69. 32--36. o. Végel László: Az utópia esztétikai dimenziója 65. szám, 6--7. o. Várady Tibor: Erich Fromm: Szökés a szabadság elől. 2. szám, 12. o. Szalma József: Megtérni önmagadhoz. 57. szám, 25--26. o. Junger Ferenc: Egy sokarcú filozófiai irányzat körvonalazása. 126. szám, 366--367. o. Juhász Erzsébet: Ittlét: börtön-lét. 85. szám, 259--265. o. Szalma József: Az ember lehetősége vagy a filozófia tárgykörének egyik kérdéséről. 57. szám, 27. o. Végel László: Konfliktusok és osztályhelyzet. 91. szám, 496--497. o., Vajda Gábor: A filozófia morális küldetése. 57. szám, 26--27. o. Végel László: Totalitás, forma, utópia. 79. szám, 351--355. o. Csorba Béla: Heller Ágnes új könyvéről. 144. szám, 179--180. o. (A fenti írások az *Új Symposion* jelzett számaiban találhatóak!)
- ²⁵ Az *Új Symposion* 59. és 60. számának melléklete: Mit jelent ma forradalmi lenni? Bosnyák István: Vallomás-féle a politikai forradalmiságról. Szalma József: Etikusi forradalom. Várady Tibor: Jegyzetek a forradalmi gondolkodásról. Ágoston András: Forradalmiság és napi politika. Biacsi Antal: Ma forradalmi lenni. Székely László: A forradalom ideológiai mítoszának kritikája. Vajda Gábor: Vázlat a forradalmiságról. Tóth Ferenc: Alkotómunka és forradalom.
- ²⁶ Végel László: Tézisek a baloldarról. *Új Symposion*, 74. szám, Bosnyák István: Kérdések a nyugati baloldarról. *Új Symposion*, 75. szám. I. rész. (Az írás második fele a betiltott 75. számban van.)
- ²⁷ Végel László: Tézisek a baloldarról. *Új Symposion*, 74. szám, 236. o.
- ²⁸ Végel László: Homokdombok, *Új Symposion*, 200. szám, 399. o.
- ²⁹ Bosnyák István: *Theatrum mundi a la Joszif Visszarionovics Sztálin*. *Symposion* füzetek, 03. szám, ugyanó: Hétezer nap Szibériában, avagy egy történelmi paranoida jugoszláv kritikája. *Új Symposion* 174, 175, 176, 177, 178. számai. A témával kapcsolatosan l. még: Losoncz Alpár: Ellenstein a sztálinizmusról. *Új Symposion*, 189/190. szám és Csorba Béla: Sztálinizmus kontra öngazgatás. *Új Symposion* 174. számában közölt írásait.
- ³⁰ Losoncz Alpár filozófiai tárgyú írásai az *Új Symposion*ban: Még egyszer a radikális filozófia lehetőségeiről. 173. szám, A hermeneutika és a gyakorlati filozófia. 207/208. szám. A reális szocializmus bahrói bírálata 212. szám. Erich Fromm halálára. 180. szám. A tragikus világlátás és a tragédia. 156. szám, Tézisek a közösség utópiájáról. 168. szám. Tudományfilozófia és cáfolhatóság 149. szám. Lukács és Heidegger 150/151. szám (Losoncz Alpár tanulmányain kívül Csorba Béla Gramsciról (150/151. szám) és Heller Ágnes új könyvéről (144. szám) írt munkái érdemelnek figyelmet, valamint a már említett Sztálinizmus contra öngazgatás c. írás a folyóirat 174. számában).
- ³¹ Rehák László: Nemzeti érdekek, regionális érdek és nemzeti kisebbségek. (Részlet A kisebbségek Jugoszláviában c. könyvből) *Új Symposion* 23--24. szám.
- ³² Az *Új Symposion* 58. számának melléklete felhívást tartalmazott szociográ-

fiai felmérés készítésére, melynek célja a jugoszláviai magyar értelmiség vizsgálata volt. Elképzeléseiknek megfelelően két témakört kívántak tanulmányozni: A jugoszláviai magyar értelmiség életét, szerepét, érdeklődési körét, valamint a kultúra szerepét a községi költségvetésekben. Szociológia-szociográfiai munkacsoportot alakítottak, kérdőíveket állítottak össze. A Symposium következő számaiban különböző szociográfiai felmérések, ill. szociográfiai jellegű riportok láttak napvilágot, váltakozó értékkel és mélységgel. Érdemes kiemelni közülük Gerold László: Egy első nemzedék c. elemzését (Új Symposium 61, 62, 63—64, számokban), valamint Virág Gábor munkáit: A kultúra anyagi alapja és lehetőségei a kishegyesi kommunában. (Új Symposium, 66. szám), valamint Értelmiség és Kishegyes. (Új Symposium, 68. szám) c. írásait.

- ³⁵ Kovács Teréz: A vajdasági magyar fiatalok életmódjának szociológiai felmérése. Új symposion, 126. szám, Az egyetemi hallgatók életmódja. 127—128. szám, A parasztfiatalok életmódja. 139. szám, A munkanélküliek életmódja. 152. szám. A munkásfiatalok életmódja. 163. szám, valamint a tanulmány 6., befejező része az Új Symposium 164. számában.
- ³⁶ Az Új Symposiumban közgazdasággal nem foglalkoztak. Egy jogi tanulmányt tarthatunk számon: Várady Tibor: Erkölcs és igazságosság mint korrekatív a szocialista polgári jogban. (A folyóirat első számában jelent meg.) A pszichológia néhány recenzió formájában van mindössze jelen. (pl. Végel László: A pszichoanalízis és a kultúra. 120. szám, Csorba Béla: Kaptafák nélkül. 173. szám, Juhász Erzsébet: Hamis tudatformák ellen. 173. szám). A szociológia Kovács Teréz empirikus tanulmányán kívül úgyszintén csak könyvismertetésekkel képviselteti magát (pl. Csorba Béla: Három tanulmányról. 138. szám, A demitizált közösség. 142. szám, ugyanő, Sebők Zoltán: A szabad idő szociológiája. 142. szám). A társadalmi-politikai jellegű tanulmányok között Fehér Kálmán (A konformista erkölcs és az erkölcstelen konformista. 16. szám, A személy méltósága és verecsége. Az öngazgatás egy időszerű problémája 6—7. szám) Ágoston András (Változások a képviselődház struktúrájában. 109. szám, Az alkotmánytörvény mint a jugoszláv társadalom demokratizálásának eredménye. 48—49. szám, A JSZSZK társadalmi-politikai rendszere 127—128. szám) és Márton István (Az öngazgatás osztály és emberi dimenziójáról. 114. szám) írásai keltik fel a figyelmet.
- ³⁷ Rehák László: Tito elvtárs életművének és a jugoszláv marxisták munkájának, forradalmi gyakorlatának hozzájárulása a marxizmus fejlődéséhez világviszonylatban. Létünk, 1977/2. 14. o. Molnár Irén: Tito elvtárs hozzájárulása a munkásosztály és az öngazgatás megerősítéséhez. Létünk, 1977/2. 30. o. Laki László: Tito mint a társult munka társadalmának alkotója. Létünk, 1977/2. 48. o.
- ³⁸ Rehák László 35. számú jegyzett alatt említett munkája, 16. o.
- ³⁹ Laki László: Tito mint a társult munka társadalmának alkotója. Létünk, 1977/2. 48. o.
- ⁴⁰ Molnár Irén: Tito elvtárs hozzájárulása a munkásosztály és az öngazgatás megerősítéséhez. Létünk, 1977/2. 30. o.

- ³⁹ pl. Rehák László: Kardelj hozzájárulása a Szocialista Szövetséggel kapcsolatos elmélethez és gyakorlathoz. *Létünk*, 1984/2. 245. o.
- ⁴⁰ Rehák László: A Harcos Szövetség helye és szerepe Jugoszlávia politikai rendszerének megvalósításában. *Létünk*, 1977/6. Fejes Szilveszter: A Szocialista Szövetség szerepe az érdekegyeztetés folyamatában küldöttrendszerünkben. *Létünk*, 1978/1. Dunai Tibor: A küldöttrendszer politikai alapját képező Szocialista Szövetség a küldöttek, a küldöttségek megválasztásában és munkájában érvényesülő osztályjellegű, öngazgatáson alapuló káderpolitika szempontjából. *Létünk*, 1978/3. Rövid József: A szakszervezetek időszakos feladatai a szoc. öng. politikai rendszerének továbbfejlesztésében. *Létünk*, 1978/3. Márton István: A KSZ-alapszervezetek munkamódszeréről a szoc. öngazgatás rendszerében. 1978/5—6. sz. *Létünk*, Hajnal Katalin: A KSZ munkamódszerében jelentkező változások az öngazgatású szocialista demokrácia rendszerének fejlesztése alapján. *Létünk*, 1979/5.
- ⁴¹ Rehák László: A helyes társadalmi tudat kialakításának problémája az öngazgatású társadalomban. *Létünk*, 1972/76. Molnár Irén: A küldöttrendszer távlati politikai rendszerünk további fejlesztésében. *Létünk*, 1978/1. Molnár Verona: Az elnemkötelezettség politikájának forradalmi lényege. *Létünk*, 1976/3—4. Rehák László: nemzetiségi témájú tanulmányai többek között: Vajdaság autonómiájának fejlődési irányzatai. *Létünk*, 1979/5. A helsinki okmányoknak a nemzetiségek (nemzeti kisebbségek) helyzetére vonatkozó rendelkezései mint a nemzetközi együttműködés fejlesztésének tényezői. *Létünk*, 1981/2, A nemzeti kérdés elmélyült tárgyalása Kardelj útmutatásai alapján. *Létünk*, 1983/3—4.
- ⁴² Tóth Anna: Rosa Luxemburg A tőkefelhalmozás c. munkájában Marx újratermelési elméletére tett megjegyzéseinek elemzése. *Létünk*, 1974/1. és Árokszállási László: Rosa Luxemburg felhalmozásáról szóló elmélete. *Létünk*, 1980/2.
- ⁴³ Szám Attila: A globális gazdasági struktúra sajátosságai hazánkban. *Létünk*, 1974/4, Sipos Géza—Szecsei Mihály: A vajdasági társadalmi megállapodás tartalma és jellegzetessége. *Létünk*, 1972/6. Laki László: A munkásosztály fogalma. *Létünk*, 1975/5—6, Kicsi Ernő: A szocialista öngazgatási termelési viszonyoknak a földművesek társulási folyamatában való továbbfejlesztése néhány időszakos kérdés tükrében. *Létünk*, 1977/6, Szenes György: Az öngazgatási tervezés társadalmi szerepe és funkciója a társult munka rendszerében. *Létünk*, 1982/6.
- ⁴⁴ Gaál György: Vajdaság gazdasága a két világháború között. *Létünk*, 1976/1.
- ⁴⁵ Móra András: Vajdaság távlati és fejlődési lehetőségei. *Létünk*, 1973/3—4. Borza József: Az agráripari komplexum megszervezése a társult munkáról szóló törvény tükrében. *Létünk*, 1977/3—4. Szenes György: A Vajdaság 2000-ig terjedő hosszú távú tervéhez kapcsolódó gondolatok. *Létünk*, 1981/6.
- ⁴⁶ Borza József: Vajdaság agráripára . . . , Kicsi Ernő: A földművesek társulásának és a társulás fejlesztésének időszakos kérdései, Szenes György: A mezőgazdasági munkaerő transzfer tényezői . . . Az íráskok a *Létünk* 1979/3—4. számában vannak. Az 1982/1-es számban: Borza József: A gazdaságzilárdítás néhány fontos területe Vajdaság SZAT-ban, Nyári Tibor: A jövedelmi viszonyok öngazgatási úton való

- rendezése . . . , Biacsi Mária: A szociális nyilvántartási lap bevezetése . . . , Móra András: A gazdaságstabilizálási intézkedések visszhangja.
- ⁴⁷ Móra András: Adalékok a gazdaságfejlesztés hatékonyságának tanulmányozásához Vajdaságban. *Létünk*, 1983/3—4. 5, 6.
- ⁴⁸ Gaál György: A munkások gazdasági és szociális helyzete a Krámer testvérek gyárában. *Létünk*, 1974/5—6, ugyanő: Az újvidéki csavar- és vasgyár RT munkásainak helyzete és megmozdulásai. 1975/1. *Létünk*, Hegedűs Antal: A bácskai jobbágyok a török hódoltság végén. *Létünk*, 1981/1, Jobbágymozgalmak Bánát Torontál megyei területén. 1984/2.
- ⁴⁹ A *Létünk* 1981/3—4. számában: Mészáros Sándor: Vajdaság megszállása 1941-ben, Csehák Kálmán: A népfelszabadító harc és a szocialista forradalom előkészítése . . . , Gaál György: Vajdaság nemzetjeinek és nemzetiségeinek felszabadító harca és forradalma.
- ⁵⁰ Lőrinc Péter: A népfront a népek egymáshoz való közeledésének funkciójában 1975/1. Mészáros Sándor: A népfelszabadító mozgalom néhány jellegzetessége . . . 1981/6, Mirnics József: Vajdaság a jugoszláv népfelszabadító háborúban . . . 1979/5. (A fenti írások a *Létünk*ben jelentek meg.)
- ⁵¹ E történelmi témájú tanulmányok közé tartozik Ricz Péter írása a Népvédőmozgalmak problématikája Bácskában címmel. *Létünk*, 1975/2.
- ⁵² Bodrogvári Ferenc: A „létes tudat” útvesztői. *Létünk*, 1973/1. ugyanő: Lukács György a válaszolva kérdező filozófus. 1975/5—6, Bodrogvári: A domináció mint szükséglet . . . 1980/6 . . . *Létünk*.
- ⁵³ Dési Ábel a *Létünk* 1980/4—5. számában ismerteti Bodrogvári életútját és bibliográfiát is összeállít. (Dési Ábel munkája kiindulópontul szolgálhatna a további kutatásokhoz.)
- ⁵⁴ Rehák Mészlő: Marx minden létező kíméletlen bírálatának értelmezése . . . , Gaál György: Marx — az időszzerű forradalmi események történése. Bodrogvári Ferenc: Az elmélet felelősségéről. Szám Attila: A marxizmus és a polgári világ. A fenti írások a *Létünk* 1983/2-es számában jelentek meg.
- ⁵⁵ Csak Bloch halála alkalmából történik megemlékezés: Dési Ábel: Ernst Bloch életműve című írása a *Létünk* 1977/6. számában.
- ⁵⁶ Hódi Sándor: Emócióink és létünk. *Létünk*, 1972/3—4. szám, Szöllősy Vágó László: A reklámpszichológiai elemzés lehetőségei egy lap vizsgálatában. *Létünk* 1981/6. és ugyanő: A nő szexuális objektum-szerepének pszichoszociális és szexuálpszichológiai háttéréről. *Létünk*, 1982/5.
- ⁵⁷ Kovács Teréz: A tanyák társadalmi struktúrája egy bácskai községben — Becsén. *Létünk*, 1976/1, Kovács Teréz: A fiatalok szabad ideje Vajdaságban. *Létünk*, 1981/1. Laki László: Kisiparosok ipari környezetbe való beilleszkedésének nehézségei. *Létünk*, 1981/1, Laki László: A mezőgazdasági munkások beilleszkedése az ipari munkakörnyezetbe. *Létünk*, 1979/6.
- ⁵⁸ A *Létünk* 1982/5-ös számában jelentek meg az alábbi írások: Biacsi Mária: A dolgozó anya szerepkonfliktusa. Gabrić Molnár Irén: A nők foglalkoztatottsága és részvételük a társadalmi döntéshozatalban. Árok-szállási Borza Gyöngyi: A feminizmus és neofeminizmus útjai.
- ⁵⁹ A *Létünk* 1984/2. számában tették közzé a szociológiai tanulmány pályázat

- díjazott dolgozatait. Ezek a következők: Keresztényi Ágnes: A gazdasági fejlődés hatása a település szociális összetételére, Nagy Julianna: A mezőgazdasági magántermelők gazdasági helyzete saját véleményeik alapján... , Mák Ferenc: A reklám társadalmi felelősségéről.
- ⁶⁰ Egy-egy szociológiai könyv ismertetése során kerülnek előtérbe szociológia-történeti vagy más elméleti-szociológiai kérdések. Pl. Rehák László: Egy sajátos szociológiatörténet. *Létünk*, 1983. 6. szám, vagy Molnár Irén: A szociológia szakágazatairól. *Létünk*, 1977/6.
- ⁶¹ Györe Kornél írásai a *Létünkben*: Vajdaság népeinek és nemzetiségeinek területi megoszlása, különös tekintettel a tartomány magyar népességére. 1. szám, A vajdasági városok népességének alakulása az 1948—1971-es időszakban. 5. szám, Bácska népességszáma a XVI. sz. végén. 1973/2—3. szám. A területi urbanizáció sajátosságai Vajdaságban. 1977/5. Vajdaság urbánus népessége iskolai végzettség szerint. 1978/2.
- ⁶² Szekeres László: A régészeti kutatás áttekintése Bácskában. *Létünk*, 1972/1.
- ⁶³ Letsch Endre: Az általános (közjogászati eljárásról szóló törvény magyar nyelvű fordításának bírálata. *Létünk*, 1980/6. ugyanő: Idegen szavak és tükörfordítások a jogi nyelvben. *Létünk*, 1981/2.
- ⁶⁴ Szalma József: Az önjogászati megegyezés és szerződés tilos ellentétének szabályozása. *Létünk*, 1982/2. Várady Tibor: Jegyzetek a mai marxista jogi gondolkodásról. *Létünk*, 1983/2, ugyanő: Jog és ponyva. *Létünk*, 1972/6. Fejős I. István: A békéltető tanácsok szerepe a büntetőbírói funkció társadalmiasításában. *Létünk*, 1981/2, Szalma József: a megegyezési bontás kérdése... *Létünk*, 1972/6. Hock Rudolf: A többnyelvűség múltja és jelene Vajdaság területén — Jogtörténeti vázlat. 1972/3—4. szám, *Létünk*.
- ⁶⁵ Pl. Bodrogvári Ferenc: Dialektikus negáció vagy formális logikai obverzió. *Üzenet*, 1973/3, ugyanő: Útkeresés, 1973/6—7. *Üzenet*, Mirnic Károly: A jugoszláviai magyar diaszpóráról. *Üzenet*, 1971, 12. szám, Györe Kornél: Bácska szabad királyi városainak népesedési viszonyai a XVIII. sz. végén, 1974/11., Lőrinc Péter: Történetírásunk problémái a századforduló idején. 1974/10. Szám Attila: Önjogászati döntéshozatal a gazdasági szervezetben. 1974/10, Szekeres László: Rendhagyó jelentés a topolyai ásatásokról. 1974/. A fenti írások az *Üzenetben* jelentek meg.
- ⁶⁶ Lőrinc Péternek igen sok írása jelent meg a HITK-HK-ben. Csak jelzés-szerűen néhány közülük: Bánáti magánkönyvtárak. 1961/1. sz. A „Torontál” és a torontáli polgári társadalomtudomány. 1970/2. sz., Pleitz Ferenc Pál és Szabó Ferenc tevékenysége a bánáti rónán. 1974. 21. sz., Káich Katalin néhány történeti tárgyú írása a HITK-HK-ben: A Bács-Bodrog megyei Történelmi Társulat első évei. 1973/14. szám, Szabad líceumok Bácskában és Bánátban. 1979/41. sz., Szekeres László: régészeti dolgozata a HK. 50. számában (1982): Középkori települések Északkelet-Bácskában.
- ⁶⁷ Rehák László: A kisebbségek Jugoszláviában. Forum Könyvkiadó, 1967. Rehák László: Kisebbségtől a nemzetiségig. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1979, Rehák László: Politikai rendszerünk időszerű kérdései. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1982. Rehák László: Világnézet, ideológia, tudományos megismerés... Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1983.
- ⁶⁸ Rehák László: I. m., 5. o.

- ⁶⁹ Anyanyelv—államnyelv. Forum Könyvkiadó, 1976.
- ⁷⁰ Lóbl Árpád (Lőrinc Péter): Bánát magyar nyelvű polgári társadalomtudománya a századforduló idején 1880—1918., 1973., Újvidék. Kiadja a Hungarológiai Intézet a Tartományi Tudományügyi Közösség és Zrenjanin város támogatásával. Ugyanő: A Pleitz ház tudományos kiadói tevékenysége a bánáti rónán. Újvidék, 1978. Kiadja a Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete a Tartományi Tudományügyi Önigazgatási Érdekközösség támogatásával. Ugyanő: Bácskai polgári politikai elmélet. Életjel könyvek, 11. Kiadja a szabadkai Veljko Vlahović Munkásegyletem.
- ⁷¹ Káich Katalin: Szabad líceumok Bácskában és Bánátban. Újvidék, 1979. Kiadja a Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete Tmasz a Tartományi Tudományügyi Önigazgatási Érdekközösség támogatásával. Káich Katalin: Bács-Bodrog Vármegye Történelmi Társulata. Újvidék, 1980. Kiadja a Forum Könyvkiadó a Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete a Tartományi Tudományügyi Önigazgatási Érdekközösség támogatásával. Mirnics József: A bácskai munkásmozgalom a Magyarországi Szociáldemokrata Párt megalakulásáig. Forum Könyvkiadó, Novi Sad, 1967.
- ⁷² Bodrogvári Ferenc: Érték és utópia. Forum Könyvkiadó, 1983.
- ⁷³ Hódi Sándor: Létélmény és valóság. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1978. Hódi Sándor: A „meghívott” halál. Forum Könyvkiadó, 1979, Hódi Sándor: Pszichológia és ideológia. Forum Könyvkiadó, Újvidék 1981. Hódi Sándor: Magatartásformák és társadalmi viszonyok. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1983.
- ⁷⁴ Szekeres László: Amit az idő eltemetett. Forum Kiskönyvtár sorozat, Forum Könyvkiadó, 1981.

Beszédes Valéria

A NÉPI MŰEMLEKVÉDELEM LEHETŐSÉGEI MARTONOSON

I. A NÉPI MŰEMLEKVÉDELEM HELYE A VAJDASÁGI MŰEMLEKVÉDELEMBEN

A műemlékvédelem az utóbbi időben mindjobban az érdeklődés középpontjába került. Egy-egy város rekonstrukciója nagy vitákat kavart. Sikeres és kevésbé sikeres megoldásokat láthatunk. Mindezek a munkálatok jó néhány módszertani problémát is felvetnek. Többek között azt, hogyan kell helyreállítani egy-egy múlt századi, esetenként korábbi épületet, lakóházat. Szemmel látható eredményeket érnek el egy-egy ilyen rekonstrukció alkalmával, de tévedés lenne a műemlékvédelmet kizárólag ezekre a munkálatokra korlátozni, mert középkori vármaradványokat, kolostorokat, templomokat is helyreállítottak 1951-től, ugyanis ekkor alakult meg a Tartományi Műemlékvédelmi Intézet.

Sajnos a fentieket nem mondhatjuk el a népi műemlékvédelemről. Hogy kulturális örökségünknek ezeket az értékeit is meg kell őrizni, mindinkább központi témája lesz hazai konzervátorainknak, mert a szerb, illetve horvát konzervátorok 1983-as užicei és az 1984-es kumroveci évi értekezletének a témája a népi műemlékvédelem volt. Hogy a rurális örökség megőrzése nemcsak vajdasági probléma, mi sem bizonyítja jobban, mint a Titovo Užice-i tanácskozás összegezése, amely könyv alakban is megjelent. Ebben a következőket olvashatjuk. „Jóllehet a műemlékvédelmi szakszolgálat egyre inkább ráirányítja a figyelmet a népi műemlékvédelemre, e kulturális hagyaték iránti viszony lassan változik. Ha a veszélyeztetettséget vesszük figyelembe, akkor szem előtt kell tartanunk, hogy a paraszti örökség sokkal gyorsabban tönkremegy, mint a többi műemlék, éppen ezért sokkal nagyobb figyelmet kell rá fordítani, mint eddig tettük. Tapasztalataink azt bizonyítják, hogy azok az eszközök, melyeket egy-egy népi műemlék helyreállítására kiválasztottak, minimálisak, tehát lényegesen nagyobb anyagi áldozatokat kellene hozni, hogy a fő feladatoknak eleget tehesünk.”¹ A továbbiakban a tanácskozás résztvevői

megállapítják, hogy kedvezőbb feltételekkel, jobb adópolitikával sokkal nagyobb eredményeket érhetnek el a falusi házak, illetve gazdasági épületek megóvásában. A népi műemlékek legtöbbször magántulajdonban van, s a tulajdonosokat semmi sem ösztönzi arra, hogy megőrizzék hagyományos otthonaikat, ugyanis valamennyiüknek a szegénységet, a nehéz életet jelképezi a régi lakóház.

E megállapítások fokozottan érvényesek Vajdaságra, mert az utóbbi 34 évben tartományunkban alig néhány népi műemléket állítottak helyre, de ezeknek sem készült el a revitalizációs programja, s így a restaurálás után tovább rongálódnak. Tartományunk eddigi legnagyobb vállalkozása a kupinovári etnopark, ahol a falu történelmi magjában restaurálják a még meglévő házakat, s bemutatják Szerémség néprajzi örökségét.

A másik hasonló vállalkozás a palicsi tanyamúzeum, amely remélhetőleg túlnövi ezeket a kereteket, sikerül a tanya mellé felépíteni mindazokat az épületeket, melyeket egykor Észak-Bácskában, illetve Észak-Bánátban emeltek. Jó lenne, ha idővel itt mutatnánk be Vajdaság jellegzetes településformáit, az itt dolgozó különféle mezőgazdasági munkákat végző parasztok portáit.

E két példa kapcsán a népi műemlékvédelem módszertani problémájához érkezünk. Igazat adhatunk-e Bela Durancinak, amikor azt állítja: „A legjobb megoldások keresése közben a falusi, a tanyai, a paraszti, egyszerűen a rurális örökséget úgymond rezervátumba kényszerítettük, akárcsak az amerikaiak az indiánokat. A megoldás nem lehet az, hogy a skanzenok bejáratánál belépőjeggyel koldulunk, hanem hogy öngazgatású szocialista társadalmunk összes tényezőinek összefogásával valóra váítsuk a kultúráink megmentésével, megóvásával és megőrzésével kapcsolatos elveket. Ha a kulturális örökséget nem kapcsoljuk össze a mindennapi életvitellel, illetve a mindennapi emberi szükségletekkel, akkor nehezen képzelhető el tartós megőrzése is.

De hogyan érhetjük el mindezt?² Duranci szemmel láthatóan nem helyesli a szabadtéri néprajzi múzeumok, skanzenek létesítését, a népi műemlékek helyszíni helyreállítását tartja a legmegbízhatóbbnak. Véleményünk szerint nem szükséges rosszak az etnoparkok, nem vethetjük el eleve a népi műemlékvédelemnek ezt a lehetőségét. A külföldi példák azt bizonyítják, hogy éppen a parasztházak áttelepítésekor a kutatók sok olyan tudományos megfigyelést végezhetek, amely lényegesen megváltoztatta a lakóház fejlődéséről eddig kialakított tudományos nézeteket. A helyszíni konzerválásakor ezek a rejtett igazságok nem kerültek volna felszínre, tehát a skanzenek létesítésével nyer a néprajz- és az építészettudomány is. Arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a skanzeneknek kedvező visszahatása is van. Ugyancsak külföldi példákból tudjuk, hogy a városi értelmiség megvásárolja, magán eszközközből restauráltatja a régi falusi házakat, nyaralókká alakítja. A falusi környezet befogadja ezeket a vállalkozókat, s hatásukra a bennszülöttek is nehezebben szánják el magukat, hogy régi házaikat lebontsák, inkább ők is a régit megőrizve modernizálják otthonaikat.

Szeretnénk, ha a szabadtéri palicsi tanyamúzeumnak is lenne ilyen visszahatása. Ha már társadalmi eszközökből nem sikerült eredeti helyszínen helyreállítani egy tanyát, talán akad Bácskában olyan vállalkozó kedvű egyén, aki a maga öröme helyreállít és korszerűsít egy hagyományos tanyaépületet.

Tévedés ne essék, nem a műemlékvédelemben dolgozó néprajzosok vágyálmáról van szó, amikor falvaink, külvárosaink ingatlanjainak a megvédését sürgetjük. Komolyan kell vennünk ezt a kezdeményezést, mert a műemlékvédelem a kiemelt társadalmi tevékenységek közé tartozik, több törvényes előírás is szabályozza. Mi ezúttal csak a legutolsóra hivatkozunk. A terület tervezéséről és rendezéséről szóló törvény 20. szakasza elrendeli a „természet különös értékes részeinek, valamint kulturális értékeinek, városrészeknek a védelem alá helyezését”.³ Tehát több törvényes előírás is van, csak hogy azzal is tisztában vagyunk, hogy egy-egy végzés meghozatalával az épület sorsát, fennmaradását még nem oldottuk meg. A védetté nyilvánítással párhuzamosan el kell készíteni az épületek revitalizációs programját is, mert a védett népi műemlékek tönkremennek. Jól példázza ezt az oromi szélmalom és a gombosi vízimalom sorsa.

Sajnos, a vajdasági népi műemlékvédelemnek nemcsak módszertani problémákat kell megoldania, hanem a kutatás terén is sok a tennivalója. Falvainkról, városainkról még mindig nem készültek el az alapvető dokumentációk (fotók, felmérési rajzok, néprajzi és műszaki leírások), amelyek nélkül természetesen komoly műemlékvédelemről nem beszélhetünk, mert ha esetlegesen védünk egy-egy házat, akkor csak parciális megoldásokat kapunk: miért pont erről az épületről hoztuk meg a végzést, mikor 20 kilométerre távolabb értékesebb, szebb, épület áll, csak éppen a szakemberek még nem fedezték fel?

Hogy miért ilyen kedvezőtlen a helyzet, azt magyarázhatjuk a szakemberek hiányával. A nyolcvanas évekig mindössze egy ember végezte ezt a munkát, néhány külmunkatárs segítségével, s egy ember, még ha viszonylag kis területről is van szó, nem tehet csodákat, ha figyelembe vesszük, milyen összetett Vajdaság néprajzi képe, s ráadásul ennek a munkának hiányzik a kellő társadalmi megbecsülése is.

A soron következő feladat az, hogy a kilencvenes évekig elkészüljön falvainkról az egységes dokumentáció. A horvátországi dokumentációs módszer követendő lehet. Jó lenne, ha ezzel párhuzamosan az itt dolgozók egyeztetnék nézeteiket a népi műemlékek prezentációjáról s azok revitalizációjáról. Rendkívül összetett az utóbbi feladat, mert nem célunk a faluromantika hirdetése. Tisztában vagyunk azzal is, hogy a falusi lakosságot nem kényszeríthetjük arra, hogy XIX. századi körülmények között éljen, de abba sem nyugodhatunk bele, hogy a korszerű életmódot hirdetve, falvainkat uniformizáljuk, s azok elveszítsék jellegüket. Téves az a nézet, hogy a hagyományos paraszti lakóházat nem lehet úgy átalakítani, hogy a modern életvitelnek is eleget tegyen, s abban is biztosak vagyunk, hogy mérnökeinknek sikerül olyan falusi lakóházat tervezni,

amely eleget tenne a falusi életmód alapvető funkciójának, a mezőgazdasági termelés követelményeinek, s korszerűsített formában megőrizné falvaink hagyományos arculatát.

II. A MŰEMLEKVÉDELEM LEHETŐSÉGE MARTONOSON

1. A falu történelme és a műemlékvédelem viszonya

Amikor a palicsi szabadtéri néprajzi múzeum bővítéséhez gyűjtöttünk anyagot, az észak-bácskai kertészporta bemutatására a martonosi házat választottuk. Választásunk azért esett erre a falura, mert a szakirodalomból tudtuk, hogy a legrégebbi települések közé tartozik Bácskában, viszonylag elszigetelten fekszik a Tisza mentén, ezért biztosak voltunk abban, hogy akad olyan ház, amelyik a népi műemlékvédelem szempontjából alkalmas lesz arra, hogy helyet kapjon a leendő skazenben.

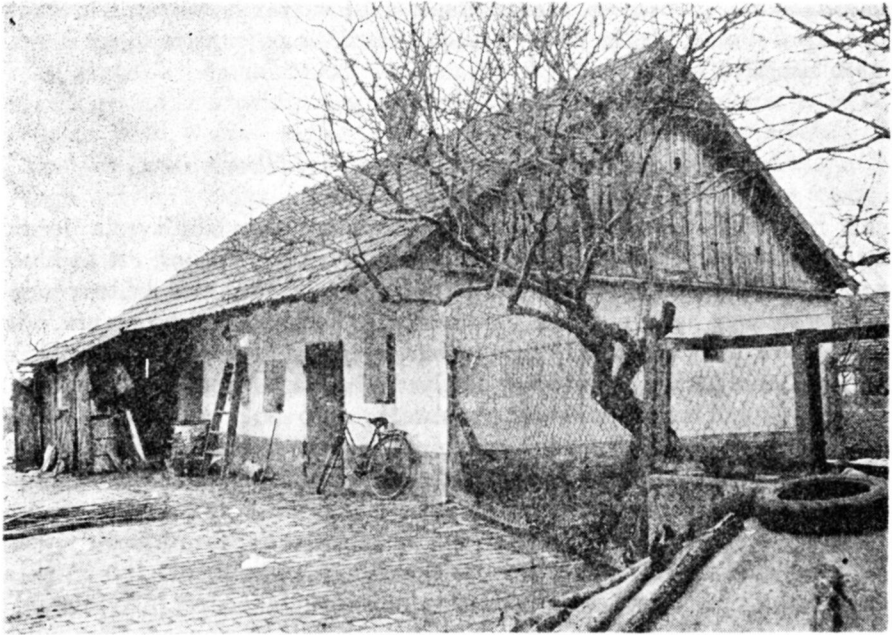
Küindulópontunk tehát az volt, hogy a tatárjárás előtt, 1287-ben ismeretlen rendű monostor állt a falu mai helyén. A későbbiek folyamán is megemlékeznek róla az oklevelek. Így a mohácsi vészig, de az azt követő évszázadokban is — 1367-ben, 1424-ben, 1497-ben, 1513-ban, 1530-ban⁴ említik. A község a török hódoltság alatt többször is megsemmisült, de lakói mindig visszatértek. Ibrásimović belgrádi püspök 1649-ben 243 lelket bérmált meg a 730 lakosból a helybeli templomban.⁵

Bálint Sándor nagyszabású monográfiájában, a *Szegedi nemzetben* a következőket írja a helységről: „Martonos magyar népe a hódoltság alatt nemcsak a töröktől, hanem a végvárok hajdúitól is sokat szenvedett. Több panaszuk fennmaradt, 1660-ban ezeket írják nyilván szegedi deák vagy barát kezével a kamarának, hogy megmaradásuk semmiképpen nem lehet a gyarmati, szécsényi és füleki katonák miatt, kik tolvaj módon három esztendő alatt 620 marhájukat hajtották el: *mint hódolatlanul pogányságot pusztítanak, rontanak, pedig miközöttünk még eretnek sincsen, hanem mind pápisták vagyunk és a római anyaszentegyház-tól függünk. Eddig is elpusztultunk volna, ha azt nem néztük volna, hogy eretnokség között léssen lakásunk, és fiainkat és leányainkat nem félténénk.* Kéri a kamarát a sok nyúzó, fosztogató tolvajokat térítse el róluk.

A martonosiak szokásos évi hal-ajándékukat nem küldték el a kamarának. Ezért 1668 márciusában így mentegetőznek: *a szegedi és tápai uraiméknak jobb módjuk vagy on ez dologban, mert őket nem ostromolja annyi tolvaj, miképpen minket. Más az, hogy mind Porganon s mind egyéb fokokon az ő török uruk jobban megszerezhetik a halat.*⁶

Amikor 1687-ben megalakul a tiszai határőrvidék, Martonost valószínű kitelepítették, vagy lakói elmenekültek, s a megüresedett faluban a szerb milicisták találnak otthonra, akik már 1688-ban avval fenyege-

töznek, hogy elhagyják a helységet, ha nem kapják meg a számukra kiutalt élelmet.⁷ 1690-ben a Csernovics-féle vándorlás idején Martonos lakóinak a száma megszorodik. A martonosi szerbek ma is úgy tartják, hogy Csernovics Arzén vezetésével jöttek a faluba. Božidar Jegdić, adatközlőim egyike szerint őseik ekkor költöztek a községbe, s katonai szolgálatot vállaltak a császárnőnél, Mária Teréziánál, s ezért a faluban és a határban szabadon foglalhattak a földekből, az állattartás mellett apró hajóikkal a törökökkel csatáoztak. Jegdić jól ismeri a falu történetét, ismeri a legrégebb szerb családokat is. Szerinte a Grubanov, a Remić, a Bakalin, a Terzin, a Dobričkin, a Jegdić, a Bandin, a Pakašin, a Tatić, a Rakić, a Vasiljev, a Lišić nemzetség a legrégebbi lakója a falunak. Felsorolását hitelesnek kell tartanunk, mert a falu legrégebbi anyakönyvei, melyeket a helyi közösség anyakönyvi hivatalában őriznek, hasonló neveket tartalmaznak. A legrégebbi dokumentum az 1843—1846 között vezetett halotti anyakönyv. Ennek alapján megállapítottuk, hogy a XIX. század közepén a községben a következő szerb famíliák éltek: Adamov, Bakalić, Blašin, Bežić, Beličkov, Boškov, Bačan, Bandin, Bakalin, Bodjan, Isakov, Dobričkin, Darakov Cvijanov, Congradac, Eremić, Grubanov, Gruin, Kreškašić, Klaić, Koić, Lakaški, Leskov, Lišić, Matić, Markov, Marčetić, Mikošev, Miletin, Marić, Mirkov, Milinov, Malešin, Nikolić, Pertić, Pakaškin, Petkov, Perun, Perović, Popov, Paun, Rakić, Rakin, Raič, Sremin, Sadić, Tatić, Terzin, Todorov, Teodorović, Uvalon, Vesić, Vasiljev, Živanov. A régi anyakönyveket azért is vizsgáltuk megkülönböztetett figyelemmel, mert néhány évvel ezelőtt, amikor Sztapárban gyűjtöttünk, az ottani egyik adatközlő úgy mesélte, hogy a falu neve a Száz pár-ból, sto par-ból származik, mert száz házaspár telepedett meg a községben, akik Martonosról menekültek el Rákóczi kurucái elől. A falu nevének etimológiája természetesen nem helytálló, de valóban igaz, hogy néhány martonosi család a XVIII. század folyamán átköltözött Sztapárba. Az 1772-ben készült sztapári urbáriumban felsorolják azokat a családokat, amelyek földet kaptak, a nevek mellett feltüntetik a föld és a legelő nagyságát is. Ebben a jegyzékben olvashatjuk, hogy Subota Martonoški 47 hold földet és 9 hold legelőt kapott, de a névsorban megtaláljuk a Popov, Katić, Todorov, Grujić, Petkov, Paunov, Matić családneveket is.⁸ Véletlen egyezés is lehet, de a Martonoški családnév egyértelműen arra utal, hogy ez a család Martonosról származik. A két község anyagi kultúrájában is találunk hasonlóságokat. A martonosi szerb családok a gabonát szántalpas hombárokban tartották, néhány még ma is áll a faluban, Sztapár pedig az effajta gabonátárlók különböző típusairól ismert. A többi Tisza menti községben, sem Horgoson, sem pedig Kanizsán a gabonátárlóknak ezt a típusát nem ismerték, tehát az anyagi kultúrában jelentkező e hasonlóság is bizonyítja, hogy a két helység között fennállt valamilyen kapcsolat. Állításunk alátámasztásához további kutatásokra lenne szükség: a népi találkozást, a díszítőművészetet, a népmondákat, a legény- és leánycsúfolókat kellene összevetni.

Melléképület Apró Vince telkén, a hagyomány szerint ilyet építettek a faluba letelepülő halászok

A falu magyar lakói a XVIII. század közepén települtek le, és 1774-ben Mária Terézia rendeletére ugyanolyan jogokat élveztek, mint a korábban ide települő szerbek.

A sztapáriak névetimológiáját már a tudományos kutatás meg-megcáfolta. Martonoson is ismerik az itt lakók a falu nevének eredetét. Véleményünk szerint a Márton személynévből alakult ki a Martonos, vagy ahogy az itteni magyarok mondják: Martonyos. Ezt a feltételezést tudományos szempontok alapján is elfogadhatjuk, mert a község minden bizonnyal a Mártonnak ajánlott egyházzól kapta a nevét. A község lakói szerint a faluban egy Márton nevű halász telepedett le. A 86 éves Gruik Péter így mesélte el a falu történetét: „Márton nevű lakott itt, arról nevezték el, halászok jöttek. Itt állapodtak meg. Régen vót. Arra bent, a szerb templom felé, arra kezdődött a falu. Sok csontokat találtak ott, ahol ma az önkiszolgáló van. Láttam a csontokat, amikor ott a fundamentumot ásták.” Apró Vince már pontosítja az adatokat, de inkább idézzük őt magát, amikor a háza udvarában álló egyik melléképület történetét mondta el: „A ház egykor a kanizsai Grüner zsidóé volt, az a Vučić famíliától vette meg. Az idős Vučićné 1951-ben eljött hozzánk, s elmesélte, a ház történetét, akkor a ház már az enyém volt. Akkor mesélte, hogy a nagyapja hagyta őrá a ház történetét. Az öreg szerint az épület halásház volt, az 1400-as években építették. Ekkor 39 halászt hoztak a faluba, akik 800 méteres körzetben építették

fel házaikat. Többségben szerbek laktak, de voltak tótok és szlovákok is.” Apró Vince, Gruik Péter, Božidar Jegdić is úgy tartja, hogy a mai szerb templom körül alakult ki a falu.

2. *A település alaprajza és a műemlékvédelem viszonya*

A falu történelmi magva valóban a szerb templom körül volt. Jegdić szerint a községnek ezt a részét Đevđirnek nevezték. Sajnos, ezt az elnevezést a többi adatközlő nem ismerte, így más forrásokból kellene megtudnunk, hogy ismert volt-e ez a törökös hangzású földrajzi név. Az adatközlők azon állítását, hogy a falu a templom körül alakult ki, a község alaprajza is alátámasztja, amelyet a halmazos típusba sorolhatunk. Az utcátömbök szabálytalanok, zsákutcák, apró terek tarkítják a helységnek ezt a részét. A házak napjainkban természetesen már az utcáfrontra épültek, ez a XVIII. század végén végzett rendezéskor alakult ki, de az akkori falutervezők nem alakították ki a kor divatja szerint a szabályos alaprajzú községet. Feltevéseinket egy 1739-ben készült térkép is bizonyítja, melyen a falu látképe látható. A rajzolon feltüntették a templomot s körülötte szabálytalan rendben 12 lakóházat.⁹ A falu mai alaprajza nem középkori eredetű, mert a korai Martonos valószínűleg úti falu volt,¹⁰ a mai formáció a XVII., illetve a XVIII. század folyamán alakult ki. Az ide települő granicsárok szabadon foglalták el a telkeket, szabálytalan rendben építették fel házaikat. Hogy a szabadfoglalásnak milyen mélyek voltak a gyökerei, azt még a XIX. század végén is tapasztaljuk. Ekkor a falu belsejében már szó se lehetett a telkek szabad elfoglalásáról, de annál több gondot okozott a határbéli szabálytalan építkezés. Bizonyítékként szolgáljanak az 1879. augusztus 25-i ülés megállapításai. Ezen a napon a falu által megválasztott építkezési bizottság javaslatát és Nagy Lajos ellenvéleményét vitatták meg. Érdemes a jegyzőkönyvet részletesen idézni: „Csakis azoknak a rendetlenségeknek kívánja elejét venni, még egyes birtokosoknak, kik sem rossz szándékból, sem valami önérdékből — alkalmat nyújt, hogy a belső, illetve első v. második vetésbeli szántóföldjeiken könnyebb művelésre tanyákat építenek, ha az a szabályrendeletben nem ütközik, de külön vélemény fejezetében ugyan rendetlenségről s a közlegelőnek megnyirbálásáról szól, mégis az úgynevezett nagy járásnak, illetve nagy legelőnek megóvására mit sem gondol, s korlátlan szabad építkezést enged meg az első s második vetésben, a búza földeken, senkinek sem enged építkezni, ezen vélemény elesik már magától azért is, mert ha a járási felszántott földek tulajdonjogát elismeri, úgy az első és második vetésbeli szántóföldekre nézve, s egyesek tulajdonjogát el kell ismernie, s kiki magántulajdon joggal úgy rendelkezik, amint a tulajdonos azt jónak és magára nézve azt ésszerűnek tartja, következőképp maga magára az építkezésre vonatkozó szabályrendelet pontos betartásával ellentétben áll, mert ha az úgynevezett nagy járáson szabad építkezést enged, úgy az építkezők nagyjársából

többet, s jobb legelő földet foglalhatnak el, mint a búza közötti székes talajú legelőből, mivel kisebb mennyiségű földön épített tanyák tulajdonosai a járás birtokaiból több hasznot nyernek, mint saját földjükből. (. . .) minthogy sok élő példa van rá hogy azok, önérdékből, nyereszkedésből minden rend nélkül mások kárára építeni továbbra is szándékoznak (kiemelés B. V.) ennek nyomán a szabályrendeletet elfogadni javasolja.”¹¹ Figy mire voltak Nagy Lajos ellenvetései, azt, sajnos, nem tudtuk meg a jegyzőkönyvből. Viszont a jegyzőkönyvből jól láthatjuk, hogy a határnak egyes részein, az úgynevezett nagy legelőn, a múlt század hetvenes éveiben még élő gyakorlat volt a szabadfoglalás, nem tisztázódott még a magánbirtok és a közbirtok viszonya. Minden bizonnyal az építkezési bizottságot is azért létesítették felső utasításra, hogy végre rendet teremtsenek. A falu tanácsa azonban nem fogadta el a bizottság javaslatát, Nagy Lajos ellenvéleményét tartották helyesnek.

Ugyancsak a jegyzőkönyvekből tudjuk, hogy képviselőket küldtek ki, hogy vizsgálják meg Grgo Matić tanyájának épületét, nem építette-e a község földjére. A küldöttséget egyúttal azzal is megbízták, vizsgálja ki, hogy a székeken felépített tanyák nem károsítják-e a község tulajdonát.¹²

A község XVII. századi honfoglalása is hasonló lehetett, mint a tanyásodás a múlt század végén, azzal a különbséggel, hogy ekkor az építkezési bizottság mindenféle javaslatokkal nem akadékoskodott. A községnek 1777-ben már három utcája volt,¹³ s ezek mentén alakultak ki a rövidebb-hosszabb szabálytalan utcák, a szabálytalan háztömbök és a zsákutcák. Az utóbbiak még századunk elején is bosszúságot okoztak a falu tanácsának. 1902-ben külön akciót indítottak, hogy visszaszerezzék a község tulajdonát képező úgynevezett zugutcákat.¹⁴

Természetes, hogy a falu a XIX. század folyamán nem halmazos formában fejlődött tovább, a telkeket ekkor már részben tervszerűen, részben pedig spontánul osztották fel a legfontosabb utak, a Szabadkára, a Röszkére és a vasútállomáshoz vezető utcák mentén.

Mivel a falunak halmazos volt az alaprajza, feltételeztük, hogy esetleg két beltelkes is lehetett, de erre semmilyen kézzelfogható bizonyítékunk sincs. Nem valószínű, hogy Martonos esetében szükséges volt a második beltelekre, mert a falu határában már a XVIII. században álltak a tanyák. A martonosiak mindmáig nosztalgiával emlékeznek arra az időre, amikor a falu határa 20 kilométer hosszú volt. Ostoroknál, Ušoroknál volt a hármás határ Kanizsa, Martonos és Szabadka között. A község lakóinak nagy része a tanyákon élt. Ezt tanúsítja az 1884-es jegyzőkönyvi bejegyzés is: „A község lakossága nagyobb része a tanyákon 2–3 órai távolságra eső földbirtokán lakik. (. . .) A legújabb statisztikai kimutatások szerint 5086 lélekszámot képvisel, melynek egyharmad része csak temetkezés végett keresi fel a községet.”¹⁵

Tehát Martonos esetében nem volt szükség a második beltelekre. Az alapvető gazdasági tevékenységet a tanyákon folytatták, amelyek a jegyzőkönyv tanúsága szerint állandóan lakottak voltak. A jegyzőkönyv ugyan nem tesz róla említést, de a martonosiak máig ismerik a tanyai

gazdáknak azt az életmódját, amikor idős korukban beköltöztek a faluba. Minden valamirevaló gazdának a faluban a Nagy utcában volt háza, ahova 65—70 éves korába beköltözött, s gyermekeitől a földek után komenciót kapott. Azok a martonosiak pedig, akiknek nem volt tanyája, olyan kis földbirtokon gazdálkodtak, hogy nem volt szükségük még egy beltelekre.

Martonos településképe, alaprajza megérdemelne egy alaposabb történelmi, régészeti és néprajzi vizsgálatot. Kevés bácskai község van, amelyről a középkortól kezdve kimutathatjuk a kontinuitást. Az nem vitás, hogy az általunk elemzett történelmi mag a XVIII. században vette fel mai alakját, de ezen a vidéken akkor alakulnak újjá a települések a törökök kivonulása után. A XVIII. század a nagy telepítések időszaka, így kevés falu fejlődött spontánul. Észak-Bácskában a Duna mentén Béregnek és a Tisza menti Martonosnak az alaprajza halmazos.

A vajdasági műemlékvédelemben még nem honosodott meg az a gyakorlat, hogy egy-egy városrészt, falut alaprajza miatt nyilvánítsanak védetté. Nem ártana, ha ezen a lehetőségen is elgondolkoznánk. Martonoson a szerb templom körül egyetlen épület sincs, amelyet esztétikai vagy építkezéstörténeti szempontból védetté kellene nyilvánítani, de a templom körüli utcák, tercskék sajátos hangulatot adnak a falunak, s hangulatosságukon kívül természetesen tudománytörténeti értékük is van. Meggyőződésünk, hogy egy település alaprajza egy község fejlődését sokkal inkább tükrözi, mint az ott felépített házak sora.

Martonosnak a fentebb elemzett utcahálózata minden bizonnyal konzerválódik. A falu visszafejlődik. Tehát az utcák átformálódásától nem kell tartanunk. Az viszont egyáltalán nem mindegy, hogy a helységnek ebben a részében milyen házakat fognak építeni, a meglévőket hogyan alakítják majd át. Tehát amikor elkészítik a falu rendezési tervét, az építkezőknek olyan feltételeket kell szabniuk, hogy az új házak megőrizzék a régi Martonos fizionómiáját. Ne építsenek itt emeletes házakat, az épületek nyeregterősek legyenek. Azon se ártana elgondolkozni, hogy egy-egy védett faluképbe a hagyományos építőanyagokat használják fel, tehát Martonosnak ebben a részében nádtetős házakat kellene tervezni. S joggal tesz fel a kérdést ezután a tervezők: Milyen legyen a falu hagyományát magán viselő korszerű martonosi lakóház?

3. A lakóház és a porta

Erre a kérdésre a még meglévő házakból és az 1739-es térképből kapunk választ. Az természetes, hogy a faluban a házak állandóan változtak, újabb és újabb épületeket építettek a különböző korszakokban. A helységben a gyakori változást meggyorsította az állandó árvízveszély. A Tisza szabályozásáig a községet szinte kétvétenként árvíz fenyegette, ezért a házak a nedvesség hatására gyorsan összedőltek. Mégis megállapíthatjuk, hogy a lakóházak alaprajza a XVIII. századtól a legújabb

időig lényegesen nem változott. Az 1739-es térkép lakóházai egysoros alaprajzúak, nyeregtetősek, valószínűleg egy, kettő, illetve három helyiségből álltak. Ezen a térképen már egy fordított ház is látható. A korábban már idézett Apró Vince úgy tartja, hogy telkén az egyik melléképület már az 1400-as években épült. Feltevését azzal támasztja alá, hogy a ház alapja 90 centiméter széles, nagyméretű téglák is vannak benne. Úgy gondolja, hogy az épület a falu alapítóinak egyikéé volt. Ez az épület feltehetően nem középkori maradvány, de kétségtelenül a legrégebbi épületek közé tartozik. Az utca frontjától 20 méterre építették, ma kamrának használják, de régebben, mert eresze is van, lakóház lehetett. Vert falú nyeregtetős épületről van szó, ma cseréppel van befedve, de korábban a héjazata zsindelev volt. Az épületnek a Tisza oldalára néző végét lebonthatták, mert a falból kilóg a mestergerenda. Ez arra utal, hogy a ház homlokzata egykor a Tisza irányában volt. Apró Vince melléképületét minden bizonnyal nem a XV. században építették, korát a régészet módszereivel kellene meghatározni.

A másik lakóház, amelyről bizonyosan megállapíthatjuk, hogy régi, Komjáthy András háza a Tank utca 81. szám alatt. Mestergerendájába bevették az építés idejét, 1844. Vizsgálódásunk további alapja tehát ez az épület, mert nem sokat változtattak rajta, s belőle rekonstruálhatjuk, milyen lakóházakat építettek a múlt század közepén.

Az épület ma is a falu szélén áll. Tulajdonosa szerint valamikor csárda volt: „Egy zsidó emberé volt az egész strek. Ha jól emlékszem, egész a temetőig. Nem vót itt semmi, csak szembe vele egy birkafezser. Itt erdő vót, meg rét vót. Az előtte lévő házban egy öregember lakott, Máté bácsinak hírták. Az mesélte, hogy kocsmá vót itt. Ide jártak mulatni 70—80 esztendeje. Rúzsá Sándor szokott mulatni, meg valamilyen Pestát mondott meg Bogár Imrét.”

Az épület csárda lehetett. Az első helyiség a szokásos falusi házak méreteinél hosszabb. Az épületnek egy ablaka van, Komjáthy szerint, amikor tapasztotta a házat, akkor megtalálta a bejárati ajtó nyomát is. A ház alaprajza egysoros: szoba, szabadkéményes konyha, szoba elrendezésű. A hátsó kis szoba korábban kamra volt, mert az itteniek úgy emlékeznek, hogy csak a gazdagabbaknak volt két szobájuk. A Tank utca 81. számú háznak nem volt tornáca, utólag hosszabbították meg a horogfákat s alakították ki a tornácot, vagy ahogy az itteniek nevezik: gangot. A legtöbb martonosi ház alaprajza megegyezik Komjáthy házával az alaprajzával. Ilyen a József Attila 43. számú háznak az alaprajza is. Itt is a kiskapu szélességében meghosszabbították a szarufákat, karókkal támasztották alá a gangot.

A múlt század közepe táján Martonosan is a gazdagabb családok már tornácsos házakat építenek. Ezt példázza a Tank utca 14. számú ház. Az építő már eleve megtervezte a tornácot is, mert a tetőszerkezet kiterjed az egész épület szélességére, tehát nem hozzátoldásról van szó. Köztudott, hogy a tornác beépítésével alakult ki a kétsoros alaprajzú ház. Martonosan az utcai részt ritkán rekesztik el, a kiskapuk mindig

Ebben a házban mulatott Rózsa Sándor, amikor még csárda volt

megmaradnak. Ha az épületet szélesítik, akkor rendszerint a tornác hátsó részét választják le. Ezt a gyakorlatot alkalmazták a József Artila utca 43. és a Tank utca 14. számú épületének az esetében is.

A házak alapanyaga lehetett sövényfal is a XVIII. században; a gabonátárlók esetében a szántalpas hombárokak így készítették. Ennél azonban bizonyosabb, hogy elsősorban a vert falat használták. Érdekes, hogy a faluban a falba merevítés céljából nem tettek gerendákat, tehát nem ismerik a karós földfalat, pedig az árvíz járta területeken ez általános gyakorlat volt, mert ha a víz ki is mosta a földet, a tetőt legalább a karók megtartották. A vályogot és a téglát a múlt század hetvenes éveiben kezdik alkalmazni, 1878-ban a falu tanácsa sürgeti, hogy jelöljék ki a vályogverő helyeket.¹⁶ Ettől az évtől kezdve megszorodnak a kérelmek, a tanács évenként több tucat személynek adja ki az engedélyt vályogverésre és tégláégetésre. Az viszont feltűnő, hogy kis mennyiségű építőanyagról van szó, nem ebből építették fel az egész házat. Valószínű, hogy a kéményt, az oromzatot készítették vályogból, a téglával pedig a házak lábazatát rakták ki. Nem esztétikai szempont vezérelte az itt lakókat, hanem az ésszerűség: az aláfalazott lábazattal védtek otthonukat az áradástól.

Az építés idejét bevészték a mestergerendába

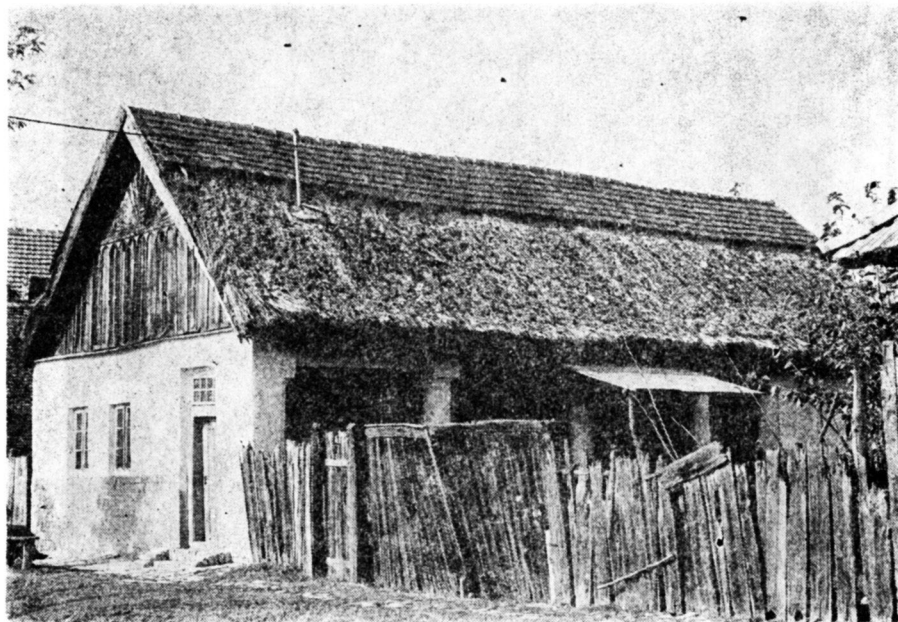
A deszkafűrfalú ház a József Attila utcában

A Tank utca 14. számú ház utcai homlokzata

A házak tetőszerkezete a fordított házaknál is és a végeseknél is nyeregtető. A tető szerkezeti megoldásában már több változatot ismerünk. Apró Vince melléképülete szarufás kakasülős, a Tank utca 81-es és 14. számú ház szerkezete pedig félágas szelemenes. Gruik Péter szerint a rádas házak egykor mind szelemenesek voltak. A Tank utca 14. sz. ház szelemenét négy félágas tartja, a szelemenhez kapcsolódnak a szarufák, vagy ahogy itt nevezik, horogfák. A ház oromzatánál és a tűzfalnál az ágast még két gerenda is megtámasztja. Ezeknek a gerendáknak statikai szerepük is van, de erre szegezték fel a deszka tűzfalat, a ház homlokzatán pedig a napsugaras oromzatot. A József Attila utcai ház is a múlt században épült, ennek a tetőszerkezete már szarufás kakasülős. Feltételezzük, hogy párhuzamosan alkalmazták a kakasüléses és szelemenes tetőszerkezeteket a XIX. században, századunkban pedig a szarufás kakasülős szerkezet vált uralkodóvá.

A martonosi lakóház az úgynevezett alföldi lakóház típusba, Branislav Koic besorolása szerint a pannon háztípusba tartozik. A szobákban kívülfűtött kemencék vannak, a füstöt szabadkéménnyel vezették el. A

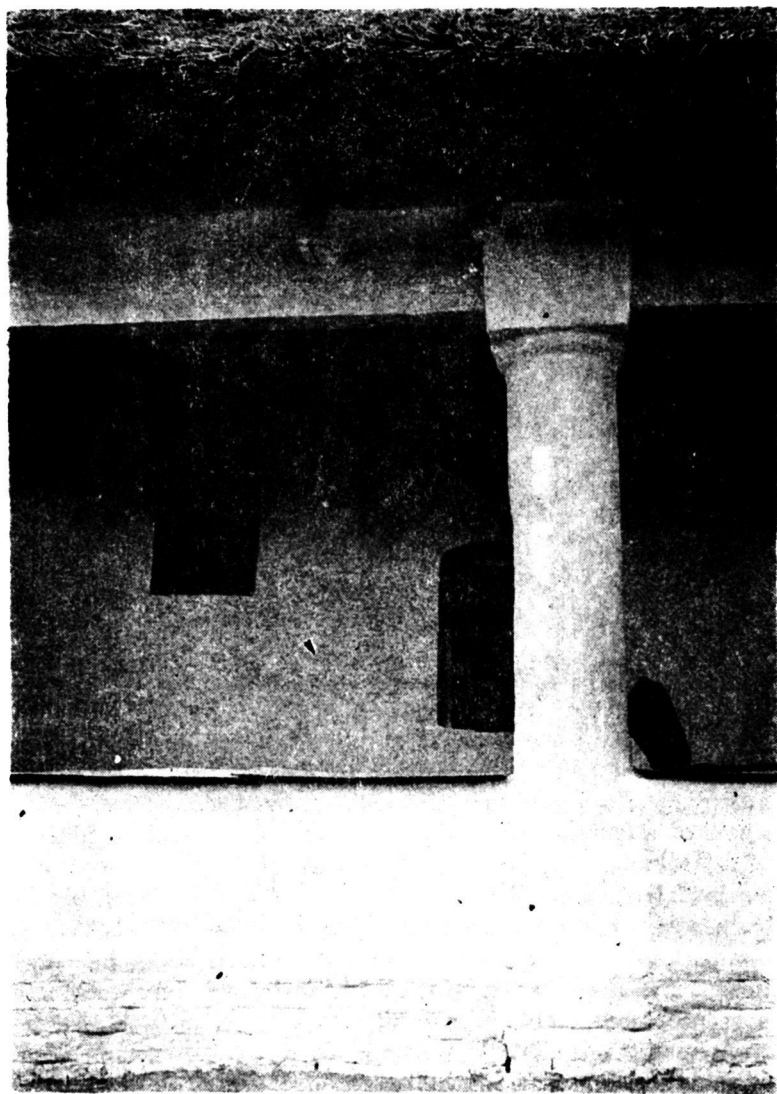

Az utcai homlokzat és az oszlopokkal alátámasztott gang

szabadkéményeket a múlt század hetvenes éveiben még nádból, illetve deszkából készítették, mert 1879-ben elrendelték, hogy a falu számára szeptemberig 40 000 téglát égessenek, részint azért, hogy a nád- és deszkakéményeket átépítsék, részint pedig azért, hogy a falu főhelyeit és az utcai átjárókat, keresztjárdákat kiteglázzák.¹⁷

A kémény alját a két világháború között a legtöbb házban befalazták, a szabadkémény eredeti formájában csak a József Attila 43. számú házban áll. A Tank utca 14. sz. háznál a tulajdonos a kémény alját lezonitlemezzel fedette be. A szabadkémények többnyire csak a konyhákban szűntek meg, ahol megmaradt a házak gerendázata, ott a padláson még mindig megtaláljuk a szabadkémények bolthajtását. A kémények átalakításával a tüzelőberendezések nem alakultak át. Martonoson még napjainkban is viszonylag sok kemence áll. A régebbi a csonkakúp alakú sárból épített padkás kemence, az újabb a sifonkemence. Az előbbit a helybeliek nem banyakemencének, hanem boglyának hívják. A padkát földből is készítették, de sok helyütt padka helyett a kemence formáját követő pad áll. A sifonkemencék néhány változatánál pedig nincsen padka.

Martonoson a telkeken a soros udvar volt az általános. A lakóház mindig az utca frontjára épült, ezzel egy tető alatt volt az istálló és a kocsisín. A martonosi és horgosi porták jellegzetessége a paprikaszín. Az utca frontjára építik. Rendszerint olyan magas, esetleg magasabb is, mint a lakóház. A padlásteret használták ki a paprikafüzérek szárítá-

A úőr jellegű oszlopfő

sára. Ezek oldala, a görékhoz hasonlóan, be van lécezve. A padlás alatti részben van a nyárikonyha és a paprikaszárító. Ezek az épületek új keletűek a falu népi építészetében. Martonoson, akárcsak Horgoson, századunk tízes éveiben honosodik meg a paprikatermesztés. A martonosiak úgy tartják, hogy a röszei kertészeketől tanulták el ennek a kultúrnövénynek a termesztési fogásait. A mezőgazdaságnak ez az ága azután teljesen megváltoztatta az itteniek életvitelét. A két világháború között Horgos mellett Martonos volt a legnagyobb paprikatermelő központ.

Napjainkban is ez a fő termelési ága a falu mezőgazdaságának. Az elmúlt években 250—300 hektárt ültettek be ezzel az ipari növényvel, ugyanakkora területet, mint búzával. Hogy ezt a két kultúrát általában egyforma nagyságú területen termesztik már évtizedek óta, az azzal is magyarázható, hogy az itteni gazdák tapasztalata szerint a paprika után a búza mindig jól terem.

Századunk tízes éveitől a faluban mindent a paprikatermesztésnek rendelnek alá. Amikor elérkezett a palántálás ideje, a falu apraja-nagyja a földeken volt. A felnőttek voltak a fűrészek, a gyerekek pedig a palántahányók. A munka arányában kapták a bérüket is. A fűrészeknek egész napszám járt, a palántahányónak pedig fél.

Napjainkban megváltozott a paprikatermesztés technológiája. A paprikát már nem fűzik, nem is hasítják, ezért az egykori paprikaszínek átalakulnak kukoricagórékká, vagy lebontják őket. Kár lenne értük, jó lenne, ha megmaradnának, s nem tűnnének el, mint a paprikakülük, amelyekben ezt a fűszernövényt a termesztés kezdetén törték.

4. A falu népi műemlékei

A népi műemlékek esztétikai értékét elsősorban nem a történeti stílusok határozzák meg. A tér kitöltése, a felhasznált anyagok, a színek és az egyszerű formák harmóniája adja egy-egy parasztház szépségét.

Martonos építészetében a homlokzati megoldásokban három változat különböztethető meg. A legrégebbi házak tűzfalát náddal szőtték be, s azt kívül-belül betapasztották. A tiszai faúsztatás hatására a faluban viszonylag korán megjelenik a deszkaoromzat. Az egyszerűbb tűzfalaknál állóhézagos az oromzat. Ilyen esetekben a ház homlokzatát csak betapasztják, s rendszerint fehérre meszelik, a lábazatot a már korábban említett okokból kiteglázták. A téglát nem tapasztották be, hanem kifugázták, hogy díszes legyen az utcai homlokzat. Az oromzatok szebb változatát is ismerték a faluban. Akárcsak a többi Tisza menti községben, itt is állnak napsugaras házak. 1984-ben 15 ilyen épületet vettünk számba. Korábban lényegesen több volt, de amikor elkorhadtak, gazdáik nem a deszka tűzfalat állították helyre, hanem az oromzatot kiteglázták.

Az itteni napsugaras házakat helyi ácsok készítették. Nem hasonlítanak se a horgosi, se a kanizsai, se pedig a zentai hasonló típusú tűzfalakhoz. Martonoson a homlokzaton központi helyet kap a napszimbólum. A vízszintesen két, illetve három részre osztott egyenlő szárú háromszög elkészítésekor a mesterek a túldíszítésre törekedtek. A horgosiak tagolása a klasszicizmus nyugodt vonalvezetését követi, a zentaiaknak szigorú logikus rendjük van, különös hangsúlyt kapnak a sugarakat elválasztó vésett lécek is. Az itteni oromzat jellegzetessége a nyugtalan tékihasználás. A mesterek a háromszögletű deszkákkal a minták fölözgezésének az összes lehetséges módját megpróbálták.

Bálint Sándornak igaza van, amikor a napsugaras oromdíszről azt

A napsugaras oromzat díszesebb változata

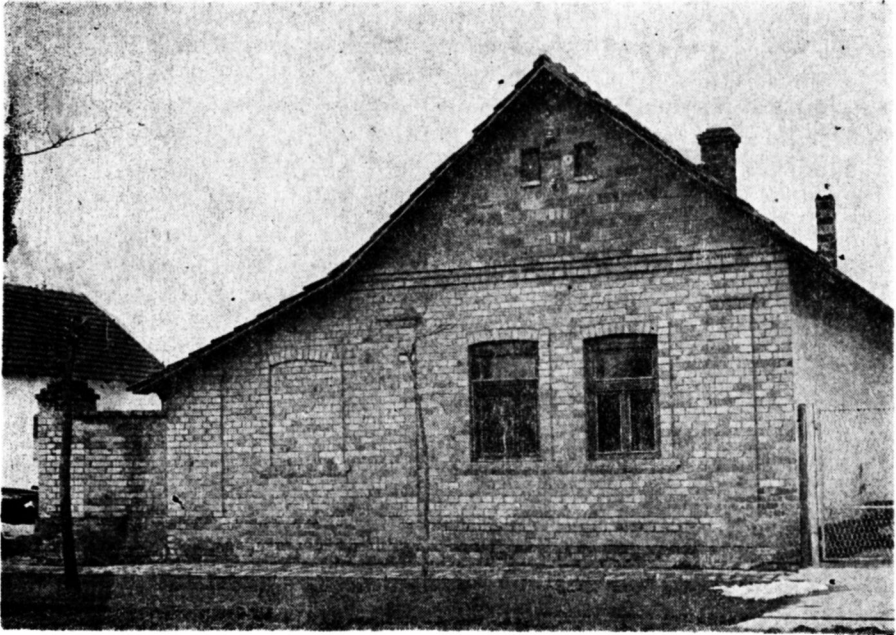
Az oromzaton dominál a nap motívuma

állítja, hogy „közvetlen eredet szerint a kultikus templomi művészetben gyökerezdik, amely viszont tagadhatatlanul az archaikus napszimbólumot emelte szakrális jelképeinek rendjébe. A katolikus, majd nyomában a református egyház a Szentháromság titkát a három isteni személynek megfelelően háromszöggel ábrázolta, középen a sugárzó szemmel, amely a mindenkit és mindeneket látó, egyúttal gondviselő urat jelképezi.”¹⁸ Az egyszerűbb napsugaras oromzatokon, melyeken csak a felső harmadban látható a napsugár, az alsó kétharmad pedig állóhézagos módon van kitöltve, itt a sugarak kiindulópontjánál ott találjuk az istenszemet. Ilyen a Petar Drapšin utca 4. számú ház oromzata, de hasonló típusokat Adán is és Csantavéren is találtunk.

A napsugaras oromzatú házak Martonoson egyszerűek, a házakat csak bemeszelik, leginkább fehérre. Horgoson, Kanizsán, Zentán viszont az utcai fronton klasszicista és eklektikus elemeket találunk.

Terepjárásunk során azt tapasztaltuk, hogy a falu népi építészetére századunkig nem hatottak a különböző történelmi stílusok, nem is hathattak, mert a környező nagyobb településeken, Kanizsán, Zentán is csak a századfordulón kezdődtek el a nagyobb arányú építkezések, amelyek az akkor divatos építészeti stílusokat, az eklektikát és a szecessziót követték, tehát az ittenieknek nem volt honnan lemásolniuk a városi építkezés stíluselemeit. A tízes években azonban e téren is fordulat áll be. 1907-ben Ujváry Ferenc alapítványából fölépül a Miasszonyunkról elnevezett zárda és iskola. A tervezőt nem ismerjük, de valószínű, hogy Csuka János kanizsai főmérnök volt, akinek az elgondolásai alapján épült a kanizsai vigadó és néhány más középület. Az építész terveinek elképzelésekor még az eklektika szellemében tevékenykedett. Az iskola épületének és a plébániahivatalnak a dekoratív elemeit fugázott téglából alakította ki. A homlokzat effajta kiképzése egyrészt megtetszett a martonosiaknak, másrészt célszerűnek találták, mert egy életre megszabadultak a tapasztás és a meszelés gondjától. Így a tízes évektől kezdve a homlokzatot a lábazattól az oromzat csúcsáig sárga, illerve vörös téglával kiteglázták. A tizenkilencedik században épült házak verébdeszkiájának a végén alakították ki a különböző alakú és formájú csúcsdíszeket. Ezeknek kultikus szerepük volt olyankor, amikor lófej alakúra vágták ki. Martonoson a verébdeszkiáknak effajta dekorációja nem volt ismeretes, vagy napjainkra letöredeztek. Századunk elején a kamarási villákon és a kanizsai vigadón látott lombfűrészdeszkaminták hatására — lecsüngő növényornamentikás mintákkal díszítik a házakat, hogy a téglafal egyhangúságát ellensúlyozzák. Ezekről is, akárcsak a napsugaras oromzatokról megállapíthatjuk, hogy a helyi ácsok jó szakemberek voltak. A tűzfalak jóllehet túldíszítettek, a mesterek művészetek iránti fogékonyságát bizonyítják.

A napsugaras házak, a fűrészelt növényornamentikák érdekes színfoltjai a falunak, tehát az új házak tervezésekor a mérnököknek — az alaprajz mellett — ezeket a díszítőelemeket is alkalmazniuk kellene.

A célszerűség miatt az utcai frontot kiteglázták

Külön figyelmet érdemelnek a házak kiskapui. Az itteni asztalosok a vésett kapuszárnyak sokféle változatát készítették el. Ezeken is sok esetben megtaláljuk a napszimbólumot.

5. Mit és hogyan védjünk a községben?

Martonoson a szabadkai Községközi Műemlékvédelmi Intézet munkatársai négy olyan épületet vettek jegyzékbe, melyek a rurális örökség kiemelkedő értékei, ezért védetté nyilváníthatták volna őket.

Ha Apró Vince házáról a régészeti vizsgálatok bebizonyítják, hogy valóban a XVII., illetve a XVIII. században épült, a védett műemlékek közé soroljuk. Összeomlásától nem kell tartanunk, mert tulajdonosa nagy becsben tartja, rendszeresen tatarozza.

A másik épület Komjáthy András háza. Észak-Bácska területén ez a legrégebbi datált ház. Sajnos, állaga annyira megromlott, hogy helyszíni helyreállításra nem alkalmas. Vert fala nedves, a falu szélén áll, és semmilyen olyan új tartalmat nem adhatnánk neki, amely lehetővé tenné, hogy a védetté nyilvánítás után is megmaradjon. Ezért az a szándékunk, ha sikerül tulajdonosával megegyezünk, hogy áttelepítjük a palicsi szabadtéri néprajzi múzeumba. A mestergerendának az évszámát mindenképpen láthatóvá tesszük. A szobában egy XIX. századi csárdát rekonstruálunk. Természetesen a csárda nem múzeumi célokat szolgálna,

Hogy díszesebb legyen a téglafal, az oromzat csúcsán lombfűrészelt deszka dísz van

hanem vendéglátóipari létesítmény lenne, ahol a vendégeket vajdasági népi ételekkel és italokkal várják.

A harmadik épület a József Attila 43. számú ház. Az épületen semmit sem változtattak. Két idős asszony él itt, akik eltartási szerződést kötöttek rokonaikkal. Ha a házat egykor lebontják, akkor gerendáit, ajtóit, ablakait felhasználjuk a martonosi kertészportát bemutató múzeumi egységénél. A ház portáján felállítanánk mindazokat a létesítményeket, amelyek a kertészkedéshez szükségesek voltak: a paprikaszínt, a szárítót, az istállót és a többi gazdasági épületet. A porta kialakításakor, természetesen a jelenlegi ház alapját és elrendezését vennék figyelembe.

A Tank utca 14. számú házat a helyszínen szeretnénk megvédeni. A napsugaras oromzat, a két kis ablak, a rendkívül műves asztalosmunkával készített kiskapu a népi építészet egyszerűségének a harmóniáját

adja. A ház külön szépsége a tornáca. A gangot eredetileg négy dór jellegű oszlop támasztja alá, az oszlopok közét mellvéddel töltötték ki

Baba Brena háza nemcsak esztétikai értékei miatt műemlék, hanem a népi építészettudomány történeti szempontjából is értékes. Tetőszerkezete az archaikusabb megoldásokat példázza, a ház felépítésében pedig a falusi építkezési hagyomány technológiáját alkalmazták. A szabadkéményes konyhát a restaurálás alkalmával könnyen visszaállíthatjuk. A ház, habár a múlt század közepén épült, viszonylag jó állapotban van. Csak a héjazatot kell megjavítani, és a kémény fejét kell eredeti állapotába visszaállítani.

A fentiek alapján joggal feltehetjük a kérdést: miért nem védett műemlék ez a ház? Tulajdonosa Obrenija Supić, baba Brena 85 éves, egyedül él. A huszas években jött Martonosra Hercegovinából. Rokonai nincsenek a faluban, de az otthon maradtokról sem sokat tud. Idős, beteg asszony, nincs aki gondját viselje. Földművesnyugdíjból él. Egyetlen vagyona a háza és a ház körüli kert, amelyet idős kora miatt már nem művelhet. Abban reménykedik, hogy a házáért és a kertjéért eltartási szerződést kötnek vele. Eddig még nem akadt ilyen a faluban, s ha védetté nyilvánítják a házat, valószínűleg senki sem vállalkozik arra, hogy a védett népi műemlékért kiápolja. Társadalmi összefogásra lenne szükség, hogy ennek az idős asszonynak utolsó éveit megkönnyítsük, aki még mindig a hercegovinai hegyek után vágyódik, pedig azóta, amióta eljött szülőfalujából, már hatvan év elmúlt, nem járt otthon. Egyetlen emléke szülőföldjéről a guzsalya, amelyet édesapja faragott.

Brena néni ragaszkodik házához, vagyonát senki sem tulajdoníthatja el. Abban az akaratában sem akadályozhatjuk meg, hogy utolsó óráit ebben a házban élje le. Olyan megoldást kell keresnünk, amely lehetővé teszi, hogy az idős asszony érdekeit ne sértsük meg, de a házat is megőrizzük a további pusztulástól. Jogi és humánus problémákat kell tehát tisztáznunk, s míg ezeket nem rendezzük megbízhatóan, addig nincs erkölcsi jogunk arra, hogy ezt a házat védetté nyilvánítsuk.

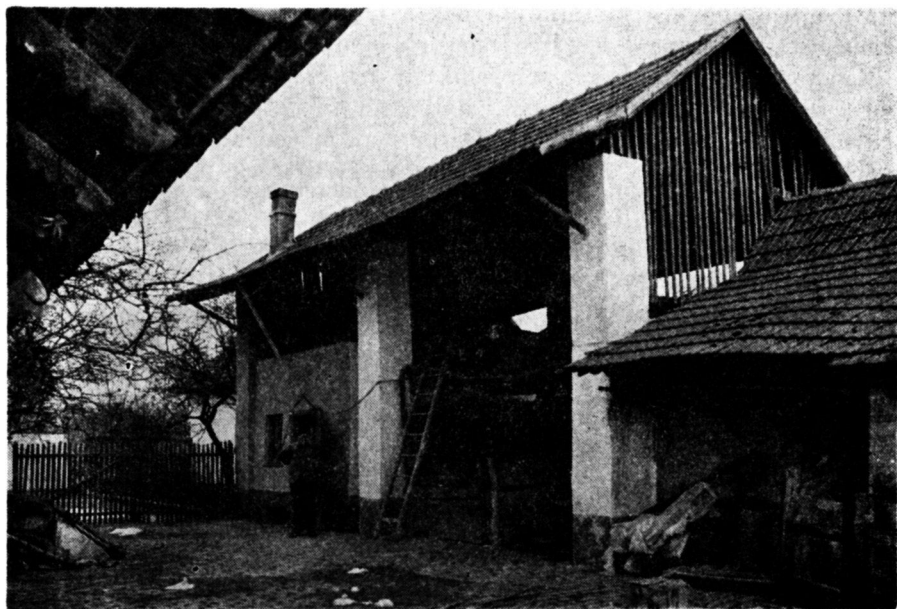
Remélhetőleg felülkerekedik bennünk az emberiség, és megvédjük ezt a valóban értékes épületet. S míg a jogi problémákat elintézik, gondolkodnunk kell az épület új funkciójáról is. Mivel nagy telken áll, gazdasági és kulturális célokra is felhasználható. A restaurált ház mellé felépíthető egy olyan épület, ahol elhelyezhető lenne a martonosi, illetve a kanizsai irattár. A legértékesebb iratokat a szobákban ki lehetne állítani. A falu további fejlődése szempontjából a kanizsai Majolika gyár kihegyezett gyáregységet létesíthetne. Itt készítenék a gölönacsérmunkákat, a kiegészített nyers cserepeket pedig Kanizsára szállítanák. Hisszük, hogy a szállítási költségek nem lennének nagyobbak, mint az az összeg, melyet az ingázó dolgozóknak útiköltség címén kifizetnek. A restaurált házban a gyár legszebb termékeit kiállíthatnák, s a meghívott művészeknek az épület szállást adhatna. A jugoszláviai paprikakultúra központja Horgoson van, de Martonos is jelentős paprikatermelő központ. Össze kellene

itt gyűjteni ennek a kultúrnövénynek a termesztéséhez szükséges tárgyi emlékeket is. Lehetne a ház műterem, írói alkotóház is.

Csak néhány lehetőséget soroltunk itt fel. Kérdés, megvalósul-e bármi is belőle, vagy Obrenija néni halála után a ház lassan összedől, s vele eltemetjük a Tisza-vidék egyik legszebb népi műemlékét is. Mi pedig tovább tanácskozunk a népi műemlékek megvédésének lehetőségéről, hiszen kiemelt társadalmi tevékenység.

A martonosi szántalpas bombár

Századunkban épültek és terjedtek el a paprikaszárítók

A fotókat Augustin Juriga készítette.

Jegyzetek

- ¹ Zaštita spomenika narodnog graditeljstva. Zbornik radova sa savetovanja o zaštiti spomenika narodnog graditeljstva Beograd, 1984. Društvo Konzervatora Srbije 201. oldal
- ² Bela Duranci: A györgyéni tanyák — tanyaház és környéke. Műemlékvédelem XXVIII. évf. Budapest, 2. szám 72. l.
- ³ VSZT Hivatalos Lapja, 1984. március 5—6. szám
- ⁴ Dr. Kornel Djere — Dr. Pavle Tomić: Opština Kanjiža. Novi Sad, 1982. 168 l.
- ⁵ Iványi István: Martonos Község története. A BBVTTE 1896. 51. l.
- ⁶ Bálint Sándor: A Szögedi nemzet. A szegedi nagytáj népelete A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Szeged, 1977, 198. l.
- ⁷ Dr. Djere—Dr. Tomić: I. m. 169. l.
- ⁸ Milenko Beljanski: Postojbina predaka današnjih Staparaca. Zombor, 1972, 90—92. l.
- ⁹ Magyar László gyűjtése a bécsi levéltárból, a másolatok a kanizsai Művelődési Érdekközösségben található
- ¹⁰ Dr. Djere—Dr. Tomić: I. m. 172. l.
- ¹¹ Zentai Történelmi Levéltár Martonos Nagyközség Jegyzőkönyvei 32. fond, 1879. 39. napirendi pont
- ¹² Uo. 1877. 28. napirendi pont
- ¹³ Dr. Djere—Dr. Tomić: I. m. 172. l.
- ¹⁴ Zentai Történelmi Levéltár Martonos Nagyközség jegyzőkönyvei 32. fond. 1902. 93. napirendi pont

¹⁵ Uo. 1884. 74. napirendi pont.

¹⁶ Uo. 1878. 103. napirendi pont

¹⁷ Uo. 1878. 103. napirendi pont

¹⁸ Bálint Sándor: A Szögedi nemzet. Szeged, 1977, 258. l.

Simon Zsuzsa

A GICCS VONZÁSÁBAN

(LÁZADÁS ÉS MENEDÉK)

A modern művészet előttünk játszódó változását, a postmodern fordulatot és annak teóriáját kissé máshonnan nézve, azaz a szigorúan vett művészettörténeti szempontokon kívül eső nézőpontból figyelve, a jelenségek megnevezésére egyre tolakodóbban merül fel az a fogalom: giccs. A giccs, mint életérzés. A giccs, mint világnézet. A giccs, mint stílus, és mint művészetszociológiai kategória. — És mindez együtt: a giccs, mint metafora látszik a legalkalmasabbnak a jelenségek leírására.

Úgy tűnik, a művészet a modernizmus utáni útkeresésében a giccs felé közeledik: tartalmát tekintve olyan gondolatokat és érzéseket közöl, amelyeket régebben csak a giccsben találhattunk, és mindebből egyre inkább kirajzolódik egy olyan világkép, amely régebbi fogalmaink szerint csak a szórakoztató művészetben, a slágerben, az operettben, a tömegkultúrában nyilvánult meg.

A modern művészet, — ebben az összefüggésben az elit művészet —, amely az elmúlt száz évben, kétségekkel, megtorpanásokkal, kiábrándulásokkal meg-megszakítva, de végeredményben töretlenül haladt a maga szellemi útján, és ezen az úton kérlelhetetlen szigorral kutatta az igazat, a lényegeset, kereste a végső tökéletességet és kendőzetlenül mutatta fel az elérhetetlenség fájdalmát — s eközben gögösen maga mögött hagyott, kidobott magából mindent, ami ezen az úton akadályozta, amit lényegtelennek, hazugnak és illúzióknak nyilvánított: a szépséget, harmóniát, boldogságot, vagyis mindazt, ami már csak a giccsben létezik. A művészet most mintha megelégedte volna gögös szellemi útjának magányát, ezoterikus levegőjét, szigorúságát, intellektualizmusát — és valami egyszerűre, harmonikusra, valami „emberi”-re vágynak, vagy mindennek csak illúziójára — s amit már csak a giccsben találhat meg. Az elit művészet, amely kezdettől fogva megtagadott minden közösséget azzal a „másikkal”, most viszolyogva, de vágytól hajtva a giccs karjaiba hullik, annak a könnyed, vonzóan romlott álművészetnek a karjaiba, amely az igazi művészet ruhájában tetszelegve olyan könnyedén nyújtja az embe-

reknek azt, amire vágnak, boldogságot, harmóniát, kalandot, vagy mindennek az illúzióját.¹

A szellem önmagához méltatlan szerelme, a „szellem bukása”? — túlságosan ismert szókapcsolatok, mégis, ha követni tudtuk a szellem felfelé ívelő útját, most ellentmondásos érzelmekkel figyeljük ezt a jelenséget. Érzelmeinkben aggodalom, viszolygás keveredik egymással — és némi (tudatalatti) káröröm, amely mindig fellép, ha a gőg megtöretését látjuk. És végül reménység, hogy ez az alászállás nem bukás, hanem az átváltozás záloga, ígérete; ígéret, hogy ezek a polarizált és kibékíthetetlen fogalmak, mint szellem és mindennapiság, igazság és boldogság, elit művészet és giccs, kibékülnek, egymásra találhatnak, hogy a partikulárisba bezárt lét valami módon összekapcsolható az egyetemessel — ahogy ez, talán a régi művészetben, megtörtént már néhányszor.

A GICCS ÍGÉRETE

Ebben a jelenségben, mint már említettem, egybefonódik a giccs, mint jelenség, mint világnézet, mint stílus, és mint metafora. De — azt hiszem — mindezek között mégiscsak a giccs életérzés-tartalma a fontos. Az elit művészet, világhódító és a lehetetlent ostromló szellemi kalandjából és aszketikus magányából erre a tartalomra vágyik. De ezt az életérzést, a köznapi, bensőséges boldogságot úgy szeretné elérni, magáévá tenni, hogy ne kelljen feladnia szellemi törekvéseit, igényességét, mindazt, ami eddig sajátja volt, ne kelljen elmerülnie a tudatlanságban.

Egyelőre ez a vágy az, ami biztosan állítható. De ez a vágy nem új jelenség: a modern művészet sokfelé kereste már ezt az elveszett paradicsomot, magában az emberben, a „ártatlan” emberben, a történelemben, a régi művészetben. A modern civilizációs életben azonban nyilvánvalóan nem található olyan életformák vagy szituációk, amelyekben ezek a tartalmak tisztán és öntudatlanul megőrződtek. És ugyanígy kérdéses, hogy magában a modern emberben fellelhető-e még az ősiségnek, természetességnek, naivitásnak azok a zugai, amelyek ezeket a tartalmakat őrizhetnék. Ezért vall kudarcot az a művészeti elképzelés, amely ezt a rejtett tartalmat akarja *közvetlenül* felszínre hozni. A művész, bárhová menekül is, a külvilágba vagy befelé az emberbe, mindenütt kultúrát, nyelvet talál.

A történeti kultúrában valóban sok helyen megtalálja a keresett tartalmakat, többszörösen feldolgozva, megformálva, reflektálva. Ezért fordult a modern művészet nemegyszer a történelemhez, a művészettörténethez — de itt újabb kudarcra kellett szembesítenie.

A hozzánk időben legközelebb álló stíluskorszakok, amelyekben még a bensőségesség, a boldogság kifejezését megtalálhatjuk, s amelyekben ez az egyedi a teljességgel valamilyen viszonylatba hozható, a 18. és 19. századi

nagy stíluskorszakok, a klasszikus és romantikus zene, a német és francia romantikus irodalom, az orosz és francia realista regény, a klasszicista, biedermeier képzőművészet, a francia realista festészet. A modern művészet útkeresésében valóban követendő modellként használhatná ezeket a nagy stíluskorszakokat — s mégsem teheti, nem csak azon közhelyszerű igazság miatt, hogy a „történelemben nem lehet visszafelé menni”, hanem egyrészt azért, mert az említett harmóniaképük drámaian megküzdött, differenciált, és kritikailag sokszorosan megkérdőjelezett harmónia, amely éppen a kibillenés határán van — ettől igazak, de innen minden további lépés már felborítaná ezt az egyensúlyt — ezért folytathatatlan.

Másrészt ez a harmónia a 18—19. században éppen azért volt lehetséges, mert azok a fogalmak, amelyek között létrejött, nem távolodtak olyan messzire egymástól, mint amilyen mértékben az a modern művészetben történt. Egy egyszerű bensőséges dallam és annak feldolgozása a szigorúan kötött, bonyolult és nagyformátumú szimfonikus kompozícióban, a klasszikus zenében olyan természetes egységet alkottak, amelyben ez a kétféleség, a kettő közti különbség nem ismerhető fel, csak az analitikus elemzés számára. Ugyanez a dallam — amely már nem is ugyanaz, hiszen a modern zene felől nézve ez már csak egy szentimentális dalocska —, a modern zene komponálási módjával, például a tizenkétfokúsággal már semmilyen viszonyba nem kerülhet, legfeljebb mint a múltra vonatkozó nosztalgikus-ironikus idézet szerepelhet a műben.

Mindezért a ma művészetének a történelem nagy zárt stílusformái nem kínálnak járható utat, inkább az elérhetetlen harmónia nyomasztó érzését okozzák. Könnyű és járható az út viszont a giccs felé, mely szintén messze távolodva a természetestől és szintén sokszorosan reflektálva, de mégis felismerhetően és leplezetlenül nyújtja a közvetlenül átélhető bensőségességet, és mindezt a teljesség és harmónia illúziójával együtt. A giccs minden kérdésre válaszol, minden ellentétet felold, minden fájdalmat enyhít — ezért az ígéretért fordul a ma progresszív művészete felé, ígéret elviselhetetlen szellemi és etikai terhének könnyítésére.

A MŰVÉSZET PLATONI KONFLIKTUSA ÉS A GICCS

Kapcsolatteremtő szándék, vágy, ígéret, illúzió, lealacsonyodás — ezek a szavak mutatják, hogy ez a kapcsolatkeresés mennyire nem konfliktusmentes, hogy milyen távolságot kell itt a modern művészetnek áthidalnia. Hiszen a két szféra, mint tartalom és mint kulturális jelenség, mára már olyan távolságba került egymástól, és ez a távolság olyan véglegesnek és rögzítettnek tűnik, hogy szinte lehetetlen valamiféle kapcsolatról beszélni.

Az elit és kommersz mint történeti és kulturális jelenségek szétválása-

nak történeti és társadalmi okai ismertek: az elidegenedés „hű tükre”. A szétválás szellemi-esztétikai tartalma az előbbiekkal összhangban szintén ismert. Az elemzések természetesen a kettő különbségét hangsúlyozzák. Ha viszont a kettő összefüggését nézzük, az elit és kommersz szétválása, az elszakadás minősége, esztétikai tartalma szorosan összefügg a művészet esztétikai-filozófiai alapkonfliktusával, amely természetesen nem csak a modern, hanem az egész művészet alapkonfliktusa, de amelyet éppen ez az elit-kommersz szétválás tett olyan fájdalmasan nyilvánvalóvá a modern művészetben, és tette lehetővé ennek modern felismerését.

Ez a konfliktus, ahogy azt Platon² és követői olyan világosan és költőien, és ahogy Hegel³ és az utána következő esztéták tudományosan, de lényegében azonos tartalommal megfogalmazzák, az, hogy hogyan fejlődjék ki a nembeli, a lényeg, az általános, a tisztán szellemi a partikulárison, a szubjektumon, az anyagon keresztül. Hogyan nyilvánuljon meg a szellemi az ellentétén, az anyagin keresztül — a forma, a kifejezés milyen messzire távolodhat az anyagtól a szellemi felé, hogy még művészet, még kifejezés maradjon, azaz, ne veszítse el formai-materiális és humánus kapaszkodóját —, és viszont: milyen messzire távolodhat a forma, az élet felé, az érzékiség felé, hogy szellemi tartalmait is megőrizze és kifejezze. Mennyi szellemiséget képes hordozni a forma, a nyelv, a hang, a kép. Bármilyen régi is ez a felismerés, a történeti korok művésze nem mindig élte át konfliktusként ezt a kettősséget. A modern művészet számára éppen a „könnyű művészet” tartalmainak „leválása” tette nyilvánvalóvá és átélhetővé ezt az amúgy is meglévő és továbbra is megmaradó konfliktust. És tovább élezte a konfliktustudatot, hogy a modern művészet, bármilyen változatos és sokszínű, kezdettől fogva a *tisztán szellemi felé* vette az irányt, ahogy Musil mondja kissé gúnyosan pl. a modern festészetről, „ahol a szellemi vonatkozások netovábbját kívánták a színek és vonalak mikevesebbjével kifejezni” — s ezen az úton többször eljutott a kifejezhetőség, az elhallgatás határához.

De ugyanide jutott a másik irányban is, amikor az ösztönös, a szélsőségesen individuálisat, az érzékit akarta ugyanolyan igénnyel, *közvetlenül és torzítás nélkül* megjeleníteni. S ebben az irányban, a művészet „dionüoszsi” szférájában ugyanúgy eljutott a kifejezhetőség határáig, csak itt nem az eszközök, szegényessége, hanem túlburjánzása és beolvadása az életbe, jelentette a határt — és a kétféle szféra között szintén nem sikerült kapcsolatot találni — ez is az alapkonfliktus része. A kommersz és az elit között azonban *nem itt* következett be a kettéválás. Az elit művészet az egyik irányban az elvont, a transzcendens szellemi, a másik irányban az ösztönös, a démonikus felé, tehát mindenképpen a lényegszerűség felé való törekvésében a mindennapiság élményét, a közvetlenül átélhető érzékiséget, a pusztán egzisztenciális élményeket hagyta maga mögött, dobta ki magából. A fájdalom kérlelhetetlen kifejezésére törekedve kidobta magából az öröm, a kellemesség élményének kifejezését, mint olyant, amely a modern korban csak hazugság lehet. Adorno: „Míg hajdan az askézis reakciós módon ledorongolta az esztétikai igényessé-

get, ma az az avantgardista művészet pecsétje lett: természetesen nem az eszközök valamely archaizáló szegényességével, melyben a szükség és szegénység felmagasztosul, hanem mindazon kulinárisan tetszetős elemek szigorú kizárásával, amelyek azt akarják, hogy közvetlenül önmagáért konzumálják, mintha a művészetben az érzéki elem nem valami szelleminek a hordozója lenne, amely igazából az Egészenben, nem pedig elszigetelt mozzanatokban mutatkozik meg. A művészet éppen azt a boldogság lehetőségét könyveli el negatívan mellyel manapság megrontóan áll szemközt a szerencsének pusztán részleges pozitív előnyben részesítése. Valamennyi ‚könnyű‘ és kellemes művészet látszatszerűvé és hazuggá vált: az, ami az élvezeti kategóriákban esztétikailag fellép, többé már nem élvezhető, és a boldogság ígérete, ahogyan régen a művészetet meghatározták, többé sehol nem található, csupán ott, ahol a hamis boldogságról lerántják az álarcot. Az élvezetnek már csak a legközvetlenebb testi jelenlétben van helye. Ahol igényt tart az esztétikai látszatra, ott esztétikai mérce szerint látszatszerű és egyszersmind megcsalja maga felől az őt élvezőt. Egyedül ott marad hű lehetőségeihez, ahol látszata hiányzik.”⁴

Adorno nem vádol, csak megállapítja a kettészakadás fájdalmas tényét, amely szerint egyfelől, az elit művészet felől nézve a kellemesség, a boldogság már csak illúzió, hazugság. Másfelől azonban az emberekben tovább él az igény a boldogság, kellemesség kifejezésére, ezért ezek az elemek megtalálták a maguk kifejezési módját. Ez a kifejezés mód valóban nem nevezhető művészetnek, mert pusztán funkcionálisan működik: kiszolgálja az élvezetvágyat, boldogságigényt úgy, hogy ennek látszatát nyújtja és azzal, hogy ezt az igényt azonnal, rövid távon kielégíti, egyszersmind éppen ezen az alacsony szinten rögzíti is azt. Így rögzíti, sőt erősíti az elidegenedést, a munka-szabadidő kettősségét, amelyben az ember lényegi megvalósításának helyét a szórakozás foglalja el — a kommersz, a giccs álboldogsága a fennállót, a rosszat igenli és erősíti.

És mégis, és ennek ellenére! Nyilvánvaló, hogy az a boldogság, az az öröm, amely itt megnyilvánul és kifejezésre jut, hamis és illúzió —, de az is nyilvánvaló, hogy megformálva, reflektálva sehol máshol fel nem lelhető.

Az elit művészet szigorú, embertelen magányából a közvetlenségnek, az „emberi”-nek erre a kifejezésére vágyik, még akkor is, ha tudja, hogy mindez csak illúzió. De ebből az is következik, hogy ez a tudás mennyire megnehezíti a hozzá való közeledést. Adorno esztétikájában is hangot kap ez a vágy a két szféra közeledésére, de szerinte ez megvalósíthatatlan anélkül, hogy az elit művészet fel ne adná igényességét, szellemi törekvését. És konkrét zenei elemzéseiben a tiszta szellem nevében kérlelhetetlenül elutasítja azokat a művészeti jelenségeket, amelyek megpróbálják az „áttörést” a másik szféra felé.

Thomas Mann egész életműve szintén ennek a váagnak az elméleti kifejtése, amelynek legtömörebb megfogalmazását József alakjának jel-

lemzésében olvashatjuk: József, aki „egyaránt áldott az ég áldásaival felülről s a mélység áldásaival, amely alant terül el”, s a kettőt összekapcsolja a mindennapi barátságosság szférája, a „tegezõ viszony” az emberiséggel. Th. Mann minden regényében találunk egy ilyen figurát, aki ennek a teljességnek szinte modellszerű megtestesítõje — de maga a Thomas Mann-i regény mégsem felel meg ennek a modellnek — nem is felelhet — ez egyértelmûen a szellemi, intellektuális elit-szférába tartozik.

A modern mûvészet kezdete óta ott munkál tehát ez a vágy a mûvészetben, s ha a távolság áthidalása nem is sikerül, ha a konfliktus feloldása nem is lehetséges, a vágy kifejezése szép és igaz mûveket hoz létre. Camus *Közönye* a társadalmi és etikai vonatkozásoktól megfosztott ember pusztá létélményének kifejezésével — ha nem is kínál boldogságot, mindenesetre közel kerül a bensõségességhez, hasonlóan más egzisztencialistákhoz. Richard Straussnál, Stravinszkijnál már a modernizmus elején feltörnek a bécsi keringõ nosztalgiaelemei, igaz stilizálva, félõsen, diszszonánsan, vagy ironikusan, de mégis jelzik a közeledési vágyat. Graham Green régivágású gentlemanjai egy letûnt vagy nem is létezett polgári világ utolsó igazi becsület-lovagjai, akik gyõzelemre viszik az igazságot, vagy meghalnak érte — a szerzõ krimiszerű regényeiben —, de senki sem gondolja, hogy ez „így van”, vagyis G. Green nem csúszik bele a giccsbe, csak érinti azt. Mert a veszély itt mindig fennáll, hogy a mû ezen a határon menthetetlenül a giccsbe csúszik — Gerschwin, Orff pl. mintha már átcsúsztak volna ezen a láthatatlan határon.

A modern mûvészet minden ilyen közeledési vágyát átszínezte és egyben akadályozta a távolságtartó ironia. És ehhez hasonló, ellentmondásos-konfliktusos viszony: az elit mûvészet szellemi fölényének biztos tudatából, védett pozíciójából letekintve „gyönyörködik a rosszban”, az esztétikai rosszban.

A ma mûvésze viszont nem elégszik meg az ironikus idézettel, és a rosszban való „perverz gyönyörködés” nem elégíti ki. Kiábrándulása és vágya az elveszett iránt sokkal erõsebb, ezért sokkal közvetlenebb kapcsolatba akar kerülni a banálissal, mint ez valaha is a modern mûvészetben történt. Ennek a vágnak a beteljesítéséhez napjainkban a film jutott legközelebb. De itt viszonylag kisebb távolságot kellett áthidalni, mint más mûvészetek esetében, hiszen a film a maga tárgyiasságával, érzékilátványbeli konkrétságával mindig is közelebb volt a mindennapisághoz és a szórakoztató mûvészethez. De éppen abban a filmfajtában, amelyik eddig a legmesszebb volt ettõl a szórakoztató jellegtõl, tehát az ún. modern mûvészi film kategóriában figyelhettük meg az elmúlt néhány évben a giccshez való közeledést, az iróniával alig színezett visszatérést a nagy szupergiccshez. Herzog *Nosferatuja*, *Fitzeraldója*, Fassbinder *Maria Braun házassága*, Antonioni *Oberwaldi titokja*, — igazi, szép, szentimentális mesefilmek vagy szórakoztató filmek, amelyekben a szerzõ intellektuális modernsége fõleg a megformálás filmes tökéletességében mutatkozik meg — és csak olykor csillan át ezen a tökéletességen

némi keserű irónia —, amelyet azonban csak a beavatott kevesek ismernek fel.

Sokkal konfliktusosabb ez a vágy a többi művészetben, pl. a képzőművészetben, zenében, ahol a művészet fokozottabban érzi ennek a vonzalomnak a lealacsonyító voltát, és úgy szeretne ezzel a könnyedebb világgal kapcsolatba kerülni, hogy közben megőrizze értékeit, mintegy „átmentse” kedvezőbb időkre. Vagy, nem törődve jövővel, túléléssel, anyag nagyvonalú göggel odadobja, feláldozza értékeit a banalitás oltárán.

A SZUBJEKTIVITÁS VISSZAVONULÁSA

Művészek és teoretikusok napjaink művészetét elemezve sokszor hivatkoznak a szubjektumra (új szubjektivizmus, új expresszionizmus) mint az alkotás alanyára és tárgyára, amelyben még olyan rejtett tartalékok vannak, amelyek a jelenlegi művészeti útkeresésben megoldást nyújthatnak.

A művészet egy bizonyos alaprétegében mindig is szubjektív, itt azonban arról van szó, hogy a művészet kifejezésmódját, szimbólumait, formáját és értékeit kizárólag a szubjektumra, mint egy lehetséges önálló és a külső vonatkozásoktól, meghatározottságtól mentes világra vonatkoztatja. Kétségtelen, hogy az ilyen kifejezésmód mindig kevésbé determinált és mindig közelebb van a szabadsághoz. Az azonban már kérdéses, hogy ma, a nyolcvanas években, tudatában mindannak, ami a szubjektummal a modern művészetben (a filozófiában és a pszichológiában) „történt”, lehet-e még egy „új” szubjektivitásra hivatkozni, és ez vajon nem csupán a szubjektivitás látszata, a szabadság illúziója-e. A huszadik századi művészet- és emberkép legneuralgikusabb pontja az individuum, amelyre túlságosan sok terhet róttak és amely így mindenképpen fájdalmasá vált a művészetben, akkor is, ha minden reményét belevetette és akkor is, ha teljesen ki akarta kapcsolni az alkotás folyamatából.

A modern individualizmus a modern kapitalizmussal együtt formálódott. Ezen belül Max Weber, Dürkheim stb. szerint a protestantizmus játszott nagy szerepet a modern individualista gondolkodás kialakításában, mert feloldotta a vallás átélésének és gyakorlásának szigorúan kötött formáit; az új vallásban az egyénnek magának kellett az isteni lényeggel való találkozás módszerét megtalálnia. Ezzel, hogy az embert egyedül hagyta istennel, óriási terhet és felelősséget rótt az egyénre — ugyanakkor ez a felelősség nagy öntudatot is adott számára, amely segítette ennek a tehernek az elviselését. (És persze, az akkor még szilárd etikai normák és azok teljesíthetősége is segítette az egyént ennek a felelősségnek a vállalásában.) Az igazi egyedüllét azonban akkor következett be, amikor mindenféle vallás valódi érvényessége megrendült és az egyének egy isten-nélküli világgal kellett szembenéznie, és mint ilyenek kel-

lett önmagát meghatározni, és újraértékelnie a külső és belső meghatározottságát. A pszichológia, a természettudomány feltárja az egyén gazdag bonyolultságát — ösztönvilágát, tudatalattiját és tudati működését — s ezzel tulajdonképpen megmutatja a gazdag, „belülről vezérelt” autonóm individuum lehetőségét és kényszerét. A modern társadalom és civilizáció azonban éppen ellenkező irányban hatott, és éppen ezt a belülről vezéreltséget akadályozta, tette lehetetlenné. A filozófia (Heidegger, Kierkegaard) és a szociológia (Riesmann) feltárta az egyénnek ezt a többszörös konfliktusát: egyfelől belülrőlvezéreltségének szabadsága és kényszere —, másfelől mindkettőtől való megfosztottsága, kívülről irányítotttsága — annyira, hogy maga az individuum léte vált kérdésessé. És természetesen mindez a konfliktus visszahárult az egyénre, aki az individuum, mint gazdag lehetőség eleve elvesztését eredendő bűnként élte át és fejezte ki a művészetben. Az elit művészet ezt a konfliktust a maga teljes mélységében magáévé tette, sőt azt mondhatnánk, hogy éppen a művészetben kapott plasztikus, karakteres formát ez a konfliktus. A kérdés analízisében és megformálásában mindkét irányban elment a végső határig: egyik irányban az elvont szellemiséget, a transzcendenst ostromló művekben a szubjektum teljes tagadásáig — másik irányban pedig, a különböző expresszív, szürrealista művészeti módszerekben a szubjektum teljes feltárásáig. S mindkét irányban az elérhetetlenség fájdalomát kellett átélnie: egyrészt a szubjektum megszüntetésének, másfelől a belső világ, az ösztönök, a valóban individuális tartalmak áttétel nélküli, közvetlen nyilvánításának lehetetlenségét. Az elit művészet ennek a fájdalomnak kendőzetlen kifejezése. Ismét Adornot idézve: „Az a kérdés, mi lesz a szubjektumból teljes tehetetlenségének és ájultságának és regresz-sziójának korszakában, nem reakció csupán, hanem egyben a metafizikus egzisztencia-minimumot is kutatja, mintha a művészi magatartás módzatai reális magatartásformákat akarnának begyakoroltatni, melyek a megcsonkított életnek segítenek majd, hogy áttelelhessen valahogy a beköszöntő jégkorszakban.

Ebből olyan zene keletkezhetett volna, amelynek csapásai alatt az Idő darabokra hull szét, olyan zene, amely a negatív örökkévalóság képe, nem pedig a múlhatatlanság hamis ígérete; romokból épült volna ez a zene, amelyben a szubjektumból többé nem maradt volna egyéb, mint önmaga csonkjai és annak kínjai, hogy az egész mégsem akar véget érni. Lecsupasította volna a szubjektum erejét, mely valaha a zenében egész világot teremtett saját képmására, leleplezhette volna, hogy csak kint okozni tud, amely ellen nincs vigasz és vigasztalás. De Sade márkitól kölcsönözhetne volna témáit, akinek orgiái úgy vannak megszervezve, akár a mechanikus balettek.”⁵

Ha Adorno nem lett volna ilyen szigorú kritikus, akkor mindezt kijelentő módon is írhatta volna. Nyugodtan mondhatjuk, hogy az elit művészet kiemelkedő alkotásaiban nemcsak kendőzés nélkül, hanem szinte büszkén és gögösen mutatja fel a műben ezt a kint, amely olyan törvényt-szerűnek mutatkozik, hogy ez adja meg a személyiség még meglévő töre-

dékeinek etikai igazolását, sőt, ez a mű minőségének mércéje is. *Csak a szorongás, a szenvedés igazolhatja az elit művészet kvalitását, a jó—rossz ellentét helyébe a szenvedés—boldogság ellentéte lépett.*

Amikor tehát arról beszélünk, hogy az elit művészet regresszív irányban keres kivezető utat saját válságából, akkor ebben az útkeresésben nagy része van ennek a szubjektum válságnak. Sőt, azt is mondhatjuk, hogy ennek a regresszióknak egyik fő oka, fő mozgatója ez a *szinte kórosan nagyra növelt és azért túlságosan fájdalmassá vált személyiségtudat*, amelytől a művészet szabadulni akar és nem a konfliktus további élezésére, kifejtésére törekszik, hanem egy szűkebb, egyszerűbb, közvetlenebb személyiségképet akar megrajzolni. Egy olyan személyiségképre vágyik, amelyet Kierkegaard (még a modernizmus előtt) „közvetlen érzéki”-nek, „bensőségességnek”⁶ nevezett, és amelyben ez a közvetlenség az ember letagadhatatlan belső démonaival és felismert totális szellemi vágyaival, ha nem is harmóniában, de legalább békés konszenzusban élhet. De a közvetlen érzéki és a totális nembeli harmóniájának megvalósítását tekintve már Kierkegaard is csak Mozarra tudott hivatkozni, mint az utolsó olyan műre, amelyben ez még lehetséges volt. A ma művésze az azóta felismert tudás birtokában még inkább tudja, hogy ma ilyen mű nem jöhet létre, ezért a ma művészenek be kell érnie ennek illúziójával, le kell mondenia totalitásigényéről, és ha erről lemond, ezzel a kiegyezéssel visszanyer bizonyos közvetlenséget, harmóniaélményt. És ennek huszadik század végi művészi megnyilvánulásában nem lehet a mozarti teljességre hivatkozni, sokkal inkább annak kései visszájára, az offenbachi léha, felelőtlen vidámságra. A giccs tudatlanságára, fájdalomnélküliségére, illúziókeltő tulajdonságára és okos kiegyezési hajlamára. Vagy valami másra. Hogy a Thomas Mann-i, adorno-i nagy kérdések többé föl se merülhessenek.

A filozófiában is hasonló jelenségeket látunk. Papp Zsolt írja a hetvenes évek filozófiai fordulatáról: „Talán sejthető, hogy az újhegelianus életfilozófia, a transzcendentálcritikai fenomenológia, a filozófiai antropológia, az egzisztencializmus avagy a frankfurti iskola kritikai elmélete *nem ennek* a világnak a létkifejeződése. Még ha a nosztalgiahullámtól a filozófia sem maradt mentes, lásd biográfia nagyipar.

És szembeötlő: a kortárs polgári filozófia — amennyiben még filozófia — mágnesként szippantja magához a nyelvre, az interakció és pszichikum fejlődésére, az állam, a politika és a tudomány státuszára vonatkozó egzakt ismereteket. De említhetnénk a néprajz, a jogtörténet, a gazdasági antropológiák hatását is. Behatoltak a diszciplínák. Némi önkény-nyel: „szociologizálódott” a filozófia.”⁷

A MODERN MŰVÉSZET SZÉLSŐ ÉRTÉKEI

Számomra mindez — a művészet alapkonfliktusa, szellemi törekvése és anyagi-formai-érzéki kötöttsége — a képzőművészetet jelenti, a huszadik századi képzőművészet nagy szellemi kalandját és mai regresszióját, menekülési kísérletét. Ez a konfliktus természetesen a képzőművészetben sem új. Werner Hofmann ezt így fogalmazza meg: „Ez elvezet bennünket a két példászerű magatartáshoz, a művész két magatartásához, mindkettőnek az a célja, hogy tökéletességet, befejezettséget hozzon létre. Mindkettő ismert a mitikus és történeti hagyományból. Mindkét esetben a művész ismeri saját alkotóereje határait és megpróbálja legyőzni azokat. Az egyik esetben a művész felfedezi a különbséget a tiszta idea és az anyagi megvalósulás között — a veszteséget, amellyel a művészetelmélet Platon óta foglalkozik — a második esetben a művész azért panaszkodik, mert képeiből hiányzik az élőlények teljes vitalitása és a művek egy mesterséges világhoz tartoznak... Ez a mindenütt jelenlévő elégedetlenség hozza magával a művészek teljesen ellentétes két típusát és eredményezi az egyik esetben az ikont (mint a szellem látható képét) és másik esetben a kísérletet, hogy a művész a művészetet beolvassza az életbe. Távolság, szemben a távolság hiányával. A purista meg akar szabadulni a romlandó anyagtól és megpróbál keresztülhatolni a szigorú forma médiumán, hogy behatoljon az idea érintetlen zórájába, hogy kielégítse tökéletességi vágyát. Ezzel szemben a másikat, valami ösztönzi a teljesebb, vitálisabb művészet felé, hogy átlépjen minden esztétikai határt.”⁸

Ez a „mindenütt jelenlévő elégedetlenség” a modern képzőművészetben a művészet minden előző korszakánál erősebben munkált s minden megelőző korszak eredményeinél messzebb űzte-ösztönözte a művészetet — mindkét irányban.

A modern művészet sokszálú, bonyolult, elágazásokkal és visszafordulásokkal teli történetének jellemzésénél ez a „két irány” kifejezés természetesen önkényes leegyszerűsítés, de mint modell használható a fogalmak világos elkülönítésére.

A tiszta idea felé: az absztrakció

E szerint a modell szerint a modern képzőművészetben az egyik legvilágosabban kirajzolódó vonal: törekvés a tiszta idea, a tiszta szellemiség, a transzcendens kifejezésére-megjelenítésére. A művészet — történetében először — érzéki-anyagi kötöttségétől, tehát mintegy önmagától akart megszabadulni. Ez egy iszonyú küzdelem volt, a lehetetlen ostromlása, amelynek során a művészet fokozatosan maga mögött hagyta szinte mindazt, ami eddig ő volt: a festészet maga mögött hagyta az imitációt, az ábrázolást és mindazt a konkrét, vallásos, mitológiai, irodalmi, etikai tartalmat, amelynek ez az ábrázolás eszköze volt — azután minimálisra

redukálta a szint és a formát, azután magát az alkotó személyének szerepét, a személyes kézjegyet — és végül szinte magát a művet is, mint az utolsó kapaszkodót.

Ez a Cézannel kezdődő, merészen felfelé ívelő vonal, amelynek során a művészet szédületesen gyorsan távolodott a formai-érzéki szférától a szellemi felé, első csúcsát a kandinszkiji, mondriani, malevicsi absztrakcióban érte el.

Természetesen ez csak utólag írható le ilyen tömör formában és főleg ilyen teleologikus folyamatként; a valóságban a művészek nem racionális és céltudatos lépésekként haladtak előre — az egyes lépések egymással párhuzamosan, egymásnak ellentmondóan és az intuíciótól vezérelve történtek. Ugyanakkor az is igaz, hogy annak idején az egyes művészek maguk is nagyon világosan látták az egész folyamatot és a célt, amely felé törekedtek, és az egyes formai megoldásokkal egyidőben filozófiailag is pontosan megfogalmazták törekvéseiket, világosan felismerve és megnevezve azokat az elemeket, amelyekkel küzdöttek: az anyag a nehéz, a lehúzó, a negatív elem, a szellem az aktív, a mozgató, a pozitív. F. Marc arról beszél, hogy ezért látja csúnyának a természetet. Kandinszkij szerint a művészetnek „az anyagi valóság nehéz és megalázó csapdájából a tiszta látás elvont szabadságába kell jutnia”.⁹ Klee szerint a művész feladata, hogy ne a már meglévő jelenségeket ismétlje és imitálja, hanem a „teremtő erők” közé iktassa magát és ezzel egy új világot teremtsen. És Mondrian szerint „(az ember) önmagában senki lesz, csak egy része az egésznek és csak akkor lesz boldog abban az Édenben, amit teremtett, ha elveszíti kicsiny és nyomorúságos egyéniségének hitványosságát”.¹⁰ Nagy igényű, a lehetetlent ostromló program, amely szándékában túlmutat a filozófiának a transzcendenst megfogalmazni kívánó szándékán, és azon túllépve, mintegy „megkerülve a teremtőt”, új „magábanvalót” akar teremteni. Másfelől a művészek felismerték, hogy a szubjektum, a maga pszichikai és intellektuális korlátaival, esetlegességével és fájdalomával csak akadályozza ezt az egeket ostromló szándékot, ezért törekedtek a pszichikumon túli, nem-emberi törvényszerűség elérésére.

És itt nem az a kérdés, hogy mindez sikerült-e, hiszen az egyes életműveket nézve ezek a művészek nagyon messzire jutottak ezen az úton, Mondrian alapszínekből és négyszögekből álló, zárt, a humánnummal és a külvilággal alig érintkező, öntörvényű és „majdnem végső” rendje; Malevics fekete négyzete, amely valóban már csak önmagára vonatkozik; Kandinszkij vonal—szín gesztusai, amelyekben ugyan nagyon erős szubjektív energiák működnek, de egy, a partikuláris létről és fájdalomtól megszabadult szubjektum világteremtő megnyilvánulásai; Klee zenei tisztaságú szín- és formadarabjai ennek a szellemi törekvésnek a csúcspontjai, és egyben ennek a szellemi útnak a szélső értékei, ahonnan nincs tovább. Mindez tehát „sikerült”, ami nem mond ellent annak — hiszen itt most nem az egyes életművekről, hanem a művészetnek magának a folyamáról van szó —, hogy a művészetnek ez a metafizikai programja, a maximális célkitűzés felől nézve reménytelen, és a művekben

éppen ez a lehetetlenség és az elérhetetlenek az ostromlása a szép, az, hogy a vonalak és színek még mindig a látható világon belül maradnak, az, hogy a műbe beszüremlenek a világ fizikai, materiális törvényei: a súly, az egyensúly, a fény, a tömeg, és beszüremlenek az „esztétikai törvények”: a kompozíció, stílus, ízlés, és hogy a legegyszerűsebb vonalba is belopózik a személy, sőt a nyelvi, szimbolikus elem. Az absztrakció tette továbbá nyilvánvalóvá — miután létrejött és kiteljesedett — éppen azt, hogy filozófiailag a transzcendencia elérésére nem csak a (direkt) absztrakció az egyetlen út. Ez főleg a kései, a második-harmadik generációs absztraktok elemzésében lett azután nyilvánvalóvá. Mert, ha összehasonlítunk például egy Noland képet Cézanne egy csendéletével, akkor nem biztos, hogy ahhoz a bizonyos ideához Noland jutott közelebb. Először is az absztrakt óta Cézanne műveit is absztraktnak látjuk, az imitációs elemtől tehát eltekinthetünk, ugyanakkor Cézanne szinte öntudatlan, nem verbalizált törekvése, hogy a tárgyi világon és a kötött formákon keresztül eljusson egy nem eleve elképzelt, ismeretlen szellemi rendbe — s ennek a küzdelemnek a személyes drámája, amely a távolság tudatából adódik, mindez mégis mintha jobban csökkentené ezt a távolságot, mint például Noland szín és forma redukciója. Noland, aki már mindent tud, aki az absztrakció tanulságaiból tudja, hogy a személyespszichológiáit mint visszahúzó erőt el kell hagyni, hogy a színeket és formákat minimálisra kell redukálni — de képében így inkább a dehumanizált civilizáció személytelenségének egy fájdalomon-túli igénylése, tehát egy társadalmi aspektus, mintsem a transzcendensnek a reménytelen ostroma volna jelen.

A személyen keresztül a személytelen felé

A „mindenütt jelenlevő elégedetlenség” a szürrealistákat és a metafizikus festészetet megint más irányba űzte: a purista absztrakciótól a konkrét tárgyias kifejezőmód felé fordultak, hogy azután ezen a tárgyiságon keresztül, de ennek konkrét tárgyi jelentését megszüntetve, és ugyancsak túljutva a személy felszíni-tudati rétegén, az ember belső, nem-pszichológiai lényegéhez, tehát a *még-nem* egyedi rétegéhez jussanak el, így szándékuk lényegében megegyezett az absztrakt festészet törekvéseivel.

A szürrealista költészet az automatikus írással kívánta kiiktatni a szubjektum tudatos rétegét. A festészet azonban nem ezt a módszert követte. Magritte, Miro, Dali nagyon is tudatosan használták eszközeiket és nem titkolható gyönyörűséggel festették valóságos vagy eltorzított, elvarázsolt tárgyaikat. Egyedül Max Ernst bízta magát a véletlenre, s ezzel a módszerrel sikerült átlendülnie a tudatosból az irracionálisba — az ő festői módszere állt legközelebb a szürrealista költészet automatizmusához.

A tudatos módszerrel — és a legkevésbé „szürreális” kompozícióval — talán Chirico metafizikus festésze jutott legmesszebbre; konkrét és

ugyanakkor gazdag történeti, szimbolikus jelentéssel telített tárgyaival (vagy azok ellenére) sikerült átlendülnie egy személytelen és irracionális világba.

Ezt a konkrét-tárgyas szürrealizmust Dali a „konkrét irracionális gyorsfényképének” nevezte, kifejezve ezzel a szürrealizmus „elégedetlenségét”, azt, hogy szándékuk a művészetnek egy nagyon bizonytalan, keskeny ösvényén valósulhat csak meg, ahonnan nagyon könnyű letérni, lecsúszni — a kép nagyon könnyen válhat érdekes, bizarr tárgyakkal együttesének ábrázolásává.

A szürrealizmus vágyott céljához az absztrakció második nemzedéke, az amerikai absztrakt expresszionisták és a velük rokontörekvésű irányzatok, tacheizmus, informel, jutottak közelebb, akik a szürrealista költészet módszerét követve az automatikus festést használták, mint módszert. Pontosabban, a szubjektum megnyilvánulásait, a festői gesztusokat, a színválasztást, a formaképzést „szabadon engedték működni”, médiumként, üzenetközvetítőként használták. Pollock egész testét, mozdulatait, festészeti eszközeit ilyen médiumnak használta, hogy annak öntudatlan működésén, automatikus táncán keresztül egy számára is ismeretlen üzenet szólalhasson meg. Pollock hatalmas vásznai vagy Hartung erőteljes gesztus-festményei, ezek a fantasztikus kalligráfiák, kompozíció nélküli kompozíciók, amelyek semmilyen kulturális jelentést nem hordoznak, és semmilyen személyes tudatos megnyilvánulást, valóban egy ismeretlen világban történő energia-, szín, formamozgásokról tudósítanak. Vagy egyszerűen csak szép, színes, dekoratív felületek. Ugyanaz az elégedetlenség mint a purista absztrakcióban: meddig lehet elmenni ezen az úton, hogy még kifejezés, még kommunikáció maradjon.

Ezt a szálát, a személyen keresztül az irracionális felé később is többen felvették és tovább fonták. A happening, performance, akció közös vonása, hogy az ősi varázsláshoz, rítushoz leginkább hasonló konkrét, mindennapi cselekvéseken keresztül közelítettek az irracionálishoz. A médium szerepét itt használati tárgyak, anyagok, állatok és olykor maga a művész töltötték be. Ezek a cselekvések, amelyek eszközeikben és lehetőségeikben határtalanul gazdagok és tágasak voltak — az alkotót itt semmiféle törvény, szabály nem kötötte — éppen ezért nagyon hatásosak, olykor drámaian megrázóak voltak, (sőt pszichológiailag és társadalmilag is aktivizálták a közönséget) —, de ezen a ponton nagyon ritkán jutottak túl. Itt még plasztikusabban kirajzolódott az alapkonfliktus: a cselekvésben részt vevő művész, különösen, ha a médium szerepét játssza, élménye, bármilyen igaz és teljes legyen, ha nincs plasztikusan megformálva, akkor nem közölhető, nem adható át — ha viszont látványos történésben megformálja, akkor fennáll a veszély, hogy vissza-csúszik a pusztá demonstrációba, illusztrációba.

A technikai médium

Pollock tehát médiumként használta önmagát és eszközeit. Később, a hatvanas és hetvenes években a technikai eszközöket használták médiumként — ez a törekvés szintén az elvont szellemi felé való törekvés egy másik szálán, amelyben éppen azok az eszközök váltak alkalmassá ennek megközelítésére, amelyek eddig erre a legalkalmatlanabbak voltak. A fotó, film, video, ahogy azt a tömegművészet használta, nagyon szűk terület „vételére”, a látvány, tehát a látszat látszatának az imitációjára volt alkalmas. Ezzel szemben már a húszas-harmincas években felfedezték — az absztrakcióval egyidőben —, hogy a fotó, a film ugyanúgy alkalmas azoknak az elvont szellemi tartalmaknak a kifejezésére, amely akkor az absztrakciót foglalkoztatta. A hatvanas-hetvenes években ennek tehát újrafelfedezése, illetve továbbvitele történik, amennyiben itt a technikát, a fotót, videót, filmet, magnót mint önálló médiumot használták. Felhagytak azzal a tudatos és már görcsössé váló törekvéssel, hogy azt a bizonyos elképzelt tökéletességet minél kisebb torzulással fejezzék ki, és mintegy „rábízták” magukat a technikára. Egyrészt úgy, hogy alig avatkoztak be a működésébe, másrészt olyan lazán, könnyedén használták, mintha nem ismernék annak működését. A technika ilyen „nem rendeltetészerű” használatából olyan hibák, torzulások keletkeztek, amelyeket új információkként lehetett olvasni. Ezek az információk legtöbbször persze semmi másról nem tudósítottak, mint a technika hibás működéséről és a titoknak csak a látszatát keltették, némely esetben azonban valóban „új” volt az információ, olyan, amelyet az alkotó nem „táplált be előzetesen”, s ezek valóban egy megfejthetetlen titokról, egy ismeretlen világról tudósítottak. S ezek a művek valóban kikerültek az individuuum tudati és érzelmi torzító csapdáját.

Az elhallgatás határán

Az absztrakció maximális igénye és ahhoz képest elégtelensége és későbbi konzumálódása, valamint a szubjektum olyan nehezen kiírható volta — az ebből adódó elégedetlenség összesűrűsödése egy újabb, radikális újratekintést indikált. Ahogy annak idején Mondriant és Kandinszki a modern német filozófián kívül elsősorban bizonyos távolkeleti filozófiák segítettek szellemi törekvésekben (és segítettek, hogy ne legyen nyilvánvaló számukra az absztrakció kifejezési eszközeinek nyelvszerűsége) — a hetvenes években, amikor már Amerikában is közismertté vált a nyelvfilozófia — már nem lehetett nem észrevenni és nem tudatosítani Wittgenstein és követőinek megállapításait. Az igényes és a szellem felé törekvő művészetnek ez egy újabb kihívás volt, amellyel kénytelen volt szembenézni, és kénytelen volt eszközeit, módszereit felülvizsgálni, újra tudatosítani. A „kénytelen volt” azért helyénvaló kifejezés,

mert ez 'a szembenézés, tudatosítás, önvizsgálat ebben az esetben inkább gátja, mint ösztönzője volt a művészetnek.

A konceptuális művészet felelt erre a kihívásra. A kiindulópont és a törekvés hasonló volt, mint az absztrakció kezdetén. Joseph Kosuth arról beszél, hogy a műtárgy morfológiája (ez alatt az anyagot és a stílust érti) megrontja, érvényteleníti az Idea tisztaságát. Az Idea géppé válik, amely létrehozza a művészetet, mondja Sol Lewitt. Mégis más a helyzet, mint Kandinszkij idején; az Idea már nem azt jelenti, mint a kandinszkiji Geist, vagy a kanti magábanvaló — az idea szó itt a lét-filozófia általános visszavonulása, elhallgatása után, Wittgenstein után nem „jelent” semmit, nyelvi formula, s mint ilyen használható. (A jelentés a használat, Wittgenstein.)

A konceptualistáknak, akik ezzel a tudással és ezzel a racionális kritikával nézték a művészetet és saját művészetüket, s akiket már nem fűtött a korai absztraktok szinte vallásos pátosza — tulajdonképpen el kellett volna hallgatniok. A művészetnek, amely ráébred, hogy ott, ahol azelőtt az elérhetetlen volt, most nincs semmi, el kellett volna hallgatnia, mint ahogyan a filozófia is a hallgatást választotta, illetve átmentette magát a szociológiába.

Az egyes életművekben ez a hallgatás nagyon is közeli veszély volt, de úgy látszik, az elhallgatáshoz is pátosz, hit, talán még nagyobb hit kell, mint a továbbműködéshez — és ebből a racionális művészelemző irányzatból természetesen hiányzott ez a pátosz. Továbbműködött, egy tiltásokkal körülvett keskeny ösvényen, ahol majdnem minden, elsősorban maga a mű, továbbá az individuum, a tudat és érzelem, stílus, forma stb. meg volt tiltva illetve kérdéssé vált.

Ezen a keskeny ösvényen azonban — valóban elkerülve ezeket a csapdákat — meglepő eredmények születtek, amelyek művészeti szemléletünket máig befolyásolják. Mintegy megkerülve a filozófia által állított tilalmat, tehát megkerülve a kimondható és a kimondhatatlan konfliktusát, a koncept ön maga felé fordult, magát a művészetet elemezte, a művészet „mindezek utáni” létére tett javaslatokat. Mű és teóriája, mű és interpretációja itt teljesen feledésbe került, Kosuth tanulmányai és művei egyaránt tekinthetők műnek és interpretációnak. Ezek a művészetről szóló közlések egyrészt „A művészet az művészet” reinhardti állításában foglalhatók össze, — vagy ahogyan Kosuth fogalmaz: „A művészet megfelel a kanti analitikus állításnak: érvényessége azoknak a szimbólumoknak a meghatározásától függ, amelyeket tartalmaz, de nem függ a tapasztalati tényektől. Ha másként közelítünk hozzá, akkor olyanokra helyezzük a hangsúlyt, amelyek idegenek a művésztől. A művészet tautologikus. Más szóval: a művészeti állítások nem ténybeli, hanem nyelvi kijelentések.”²¹ Ebben az irányban azonban valóban nincs tovább, ezért Kosuth sem tudja elkerülni, hogy valamilyen irányban „túllépjen” ezen a tautológián, ezért ő is kénytelen a művészet metafizikája felé tapogatózni: „Itt tehát egy javaslatot teszek a művészet életképességére vonatkozóan. Egy olyan

korban, amelyben a filozófia irreálissá válik saját feltevései következtében, a művészet léte nem csak attól függ, hogy nem teljesít bizonyos szolgáltatásokat — például mint a szórakozás, a vizuális vagy más élmény, a dekoráció, amelyek olyanok, hogy igen könnyen a giccs és a technológia hatása alá kerülnek, hanem attól is függ, hogy nem foglalja el a filozófia helyét, mert a művészet különleges jellemzője, hogy független marad a filozófiai ítéletektől. Ez azt jelentené ebben az összefüggésben, hogy a művészet hasonlít a logikára, a matematikára és a tudományra. De ahogyan ez más törekvésekből is ismert, a művészet nem az. A művészet saját magáért létezik.

Ebben a korszakban a filozófia és a vallás után a művészet törekedhet arra, hogy betöltse azt, amit más korokban úgy neveztek, hogy az ember spirituális szüksége. Más szóval feltételezzük, hogy a művészet úgy foglalkozik a dolgok fizikán túli állapotával, ahogyan azt azelőtt a filozófia tette. És a művészet ereje, hogy még a megelőző mondat is csak egy feltevés és nem igazolható a művészettel. A művészet csak a művészetre vonatkozóan jelent ki valamit. A művészet a művészet definíciója.”¹²

Ez a „spirituális szükséglet” végeredményben ugyanaz, mint a mondriani, kandinszkiji igény a Geistre — az elhallgatás és általános lehetetlenség tudatában heroikus vállalkozás még spirituális igényről beszélni.

De heroizmusról sem lehet beszélni — a konceptuális művekből minden heroizmus, minden érzelem száműzve van —, a művek olyan személytelenek, hogy bárki csinálhatta volna őket. Ezek a minimális verbális és kép jelekre épülő művek a logikai állítások szélső határain járnak, ahol a tautológiából, a paradoxból és egyáltalán a logika és a nyelv konvenciómentes használatából adódó hézagokban nyilvánul meg valamiféle metafizikai jelenség. Mel Ramsden befest egy négyzetet feketére és mellé odairja: „Ennek a festménynek a tartalma láthatatlan, a tartalom milyenségét és dimenzióit csak a művész ismeri, aki viszont titokban tartja.” On Kawara táviratai arról, hogy él, Jan Burn Xerox könyvének leírása: „Egy üres fehér papírt lemásoltam a Xerox 720-as géppel. azután a másolatról egy újabb másolatot készítettem, majd a másodikról a harmadik másolatot — és így tovább, így készült ez a százoldalas könyv.”

Ez az aszketikus művészeti magatartás, amely, ha valóban igényes volt és valóban elutasított magától minden személyest, minden stílus- és formai elemet, akkor már csak egy vékony és ingatag szál maradt a kezében, s nagyon közel járt az elhallgatáshoz. Vagy másfelől, éppen ezen ingatagsága következményeképpen — ha nem volt olyan igényes — a zsurnalizmushoz. Ugyanis éppen szigorúsága, kötöttsége — azt is mondhatnánk, hogy dogmatikussága — miatt nagyon könnyűvé vált konceptuális műveket előállítani, s azok a művek, amelyek így mintegy receptre készültek, amelyekből hiányzott a szellem felé törekvés egyéni küzdelme, lecsúsztak a „hogyan csináljunk koncept művészetet” szintjére.

A modern művészetén végighúzódo absztrakció, valamint a minimal art, a konceptuális törekvések, a médiumba vetett hit részben egymáshoz kapcsolódva, részben egymástól függetlenül, külön szálon haladtak ugyanazon irányba és egymástól függetlenül eljutottak a fehér monokróm festményekig, a fehér papírlapig és az üres kiállítóteremig — látzólagos végpontok ezek, ahol egy hajsza választja el a műveket attól, hogy még művészetről lehessen beszélni, egy hajsza a semmitől, az ürességtől, amely azonban még mindig lehet a tiszta, vonatkozásoktól mentes szellem, a megvilágosodás üressége, de ugyanúgy lehet — s ez is a tragédiája — a modell, a váz, a poén üressége. Nagyon könnyű a következtetés, hogy erre nincs tovább — annyi igaz, hogy most, pillanatnyilag, egyelőre erre nincs tovább — a művészet megriadt önnön mindentudásától és egyelőre másfelé, „visszafelé” indult el.

A MENEDÉK FELÉ

A művészet „visszafordulása az elhagyott tartalmak és formák, az elhagyott élet, szubjektum stb. felé, szintén nem most a hetvenesnyolcvanas években kezdődött, hanem mint tendencia, végighúzódo a modern művészet történetén, olykor vele párhuzamosan fut, olykor összefonódo vele.

Lázadás és menedék: a szecesszió

A szecesszió, amely születésekor a modern művészet előfutárának látszott, és valóban el is indult egy bizonyos szellemi irányba, de már az első lépéseknél megtorpant, sőt visszafordult, mintha megriadt volna attól, ami ezeknek a lépéseknek a következménye lehet a jövőben. Ez különösen a bécsi szecesszióra érvényes, amelyre ugyan hatott az angol pre-raffaeliták spiritualizmusa és reformszelleme, de sohasem volt olyan elkötelezett, mint angol mintája.

Bécsben a századfordulón még békésen együtt élt (és talán utoljára) a tizenkilencedik századi hagyomány és a kezdődő huszadik század radikalizmusa. A művészetet és a szellemi életet a 19. századi hagyományos gondolkodás és művészet határozta meg, az akadémizmusba merevedett klasszicizmus, a tizenkilencedik századi racionális gondolkodás, és a könnyű műfajban ekkor virágzott a bécsi keringő és operett —, ugyanakkor már kezdtek kirajzolódo azok a szellemi áramlatok, amelyek majd a modernizmus talpkövei lesznek: Freud pszichoanalízise, Schönbörg, Webern zenéje, Karl Kraus írásai és Wittgenstein filozófiája.

A szecesszió kérdésfeltevésében, kiindulópontjában természetesen efelé az új felé fordul — tagadja a megmerevedett akadémizmust, de tagadja már az impresszionizmus racionalizmusát, felszínességét is, és új em-

ber- és világképet akar megalkotni. Egy olyan totális, kozmikus, mitikus világképet akar az érzéki művészet eszközeivel felrajzolni, amelyben a szellemi-világos és a sötét-démonikus elemek egyaránt helyet kapnak — s ennek a kozmosznak a csúcán az ember áll, szintén a maga kettős, szellemi-démoni, férfi-nő természetével.

A 19. század felszínes naturalizmusával, vagy a mitológiai-vallásos jelképek formalista ismételtetésébe fulladt akadémikus festészetével szemben ez az új mítoszteremtő szándék ígéretes és előremutató szellemi program volt. De ez az ígéret nem teljesült, a művészet mintha megriadt volna nagyigényű programjának beláthatatlan következményeitől, inkább visszafordult és a felvetett nagy kérdésekre egy azonnali, az ellentéteket kibékítő-összemosó harmonikus megoldást keresett. Klimt festészete pl. egy ilyen harmonikus-kibékítő megoldás: a születés-élet-halál jelképei, a szellemi és démoni elemek, mint a kompozíció motívumai, nem ütköznek össze drámaian, hanem belesimulnak egy harmonikus dekoratív kompozícióba, a mítosz megjelenítése színekkel és formákkal teljesen kitöltött, kellemes, dekoratív felületté szelídül, amelyben semmi „tere” sincs többé a titoknak, az ellentéteknek. A dekoratív felületen minden kérdés feleletet nyert, minden vágy beteljesült. „A művészet menedéket nyújthat a modern élet nyomása elől menekülő ember számára”¹³ ez a korabeli megfogalmazás világosan vall erről a művészetképről — és ez a giccs művészetképe is. Forradalom és menedék, elit művészet és giccs —, ezzel az ellentmondással és kétfelé irányulással, és az ellentmondás könnyed feloldásával a szecesszió már a modernizmus kezdetén tökéletes modellje mindannak, amiről itt szó van. A modernizmus tehát már az indulásánál kereste azt a megoldást, hogy nagyigényű szellemi törekvéseivel, az igazság kimondásával mégis *ott-hon lehessen* a világban, hogy elit és giccs kettőssége helyett egy harmadikat, az egységes művészetet hozza létre. Tegnapi értékfogalmaink szerint ez már a modernizmus kezdetén sem sikerülhetett, a kettő szellemileg már akkor is olyan távol volt egymástól, hogy semmiféle kibékítés nem volt lehetséges — s a szecessziót a modern művészeti értékelés jobb esetben mint „a tizenkilencedik századtól a huszadikba való átmenetet”, szigorúbb esetben mint szimpla giccset értékeli. Nem véletlen azonban, hogy a hatvanas években és különösen most a nyolcvanas években megújult az érdeklődés a szecesszió iránt, és éppen ez iránt a „menedék” vonása iránt.

Szintén még a modern művészet kezdetén, vagy közvetlenül előtte, Gustav Moreau művészete hasonló kettősséget mutat: lázadás és menedék. Lázadás az akadémikus művészet üres reprezentációja, imitatív jellege és mindazzal szemben, amit ez a művészet reprezentál. Ezzel a XIX. századi racionalizmus pragmatikus filozófiájával és a még jól működő polgári rend önelégült optimizmusával szemben Moreau festészetének érzékisége, titokzatos misztikája, dekadenciája, a mindenütt jelenlevő általános csüggedés, enerváltság, halálvágy bevallása valóban leleplező igazságtartalmat hordozott, s ezért a modern művészet előfutá-

rai közé szokták sorolni. De ez az igazságtartalom Moreaunál nem volt több — dekadenciánál, a tagadás felvillantása és a dekadencia kiszínezése —, de ezt nem akarta konfliktussá élezni: művészete a polgár éjszakai nyugtalan és titkolt álma, és az ebből fakadó nappali homályos rossz érzése, arról, hogy itt valami „nem úgy van”, valami „nem stimmel”, s ahova elvágódik ebből a nappali, nem megfelelő világból. De álma nem az igazság, hanem a rafinált és romlott érzékiség, amely nem szembeállít, hanem kibékít a fennállóval. Ezt az érzést Salome alakjában testesíti meg: „ez a táncosnő valamiképp jelképes istennője lett az elpusztíthatatlan Fényűzésnek, a halhatatlan Hisztériának, ő volt az átkozott Szépség, a mindegyik közül kiválasztott, kinek görcsben megmerevedik a húsa és összedermed az izma, a közönséges állat, a közönyös, felelőtlen, az érzéketlen, aki mint az ókori Helén mindenkit megmérgez, akihez közeledik és akit szemügyre vesz”.¹⁴

Ebben is az elit művészetnek a közvetlen érzékiségre való eltévedt vágyát látjuk, amely a mozarti teljesség helyett már csak erre a késői, giccses dekadenciára találhat. Ezek a művészeti megnyilvánulások, azonban még az „előtt”-ről valók, amikor a modern művészet nagy kalandja éppen csak hogy elkezdődött. Az igazán izgalmas jelenségek azonban azok, amikor a művészet már felfedezéseinek teljes tudatában fordul a köznapian-közvetlen felé.

Az abszurd banalitás

Az első világháború után a dada a maga negativisztikus-gúnyos szemléletével nem csak a hagyományos, akadémikus művészetet és a hivatalos reprezentatív kultúrát, hanem a modernista művészetet is tagadta. A modern művészet ezoterikus-elvont világa szerint ugyanolyan hamis és üres, mint az akadémikus művészet. S mindkettővel szemben, mindkettő tagadásaként a közönséges-köznapis elemeket hozta be a művészetbe: köznapis tárgyakat, a szemetet, az ócskaságot, a közönséges, ízléstelen megnyilvánulásokat — s egyik lefontosabb megnyilvánulási formája a kabaré volt, az akkori polgári szórakozás egyik reprezentáns helye és műfaja.

A dadaista kabaré, spontán megnyilvánulásaival és banális eszközeivel, nagyon közel jutott a kommerszhez — mégis merült el benne. Mert a dada gyilkos humora ettől is eltávolította, s ebben a mindent tagadásban a használt banális elemek végül is önmagukkal ellenkező jelentést is kaptak, a létezés abszurditásáról beszéltek.

A fenséges együgyű festészet

A húszas években kezdődő neo-irányzatok (Neue Sachlichkeit, neoklasszicizmus) művészete szintén már az avantgard szellemi törekvések

teljes ismeretéhez nyúlt vissza, az avantgard által elhagyott témákhoz, tartalmakhoz, életérzéshez. Az olasz neoklasszicizmus kettős nosztalgiából táplálkozott a valóságábrázolás és a történeti stílusok iránti nosztalgiából. Mindkettő benne volt már a chiricoi metafizikus festészetben is —, de míg ott ezek a vonzódások egy transzcendens szellemi törekvéshez szolgáltatták a tárgyi, képi és gondolati fogódzót, s az említett keskeny úton egyensúlyoztak a „fizika és a metafizika” között — az olasz neoklasszicizmus lemondott a metafizikai igényről, helyette a valóságábrázolást egy harmonikus, klasszikus rendbe próbálták illeszteni, de egy olyan rendbe, amely nem támaszt teljesíthetetlen szellemi követelményeket, mint a metafizika, hanem egyszerű eszközökkel megvalósítható és közlendőjük a képről közvetlenül, világosan leolvasható.

A neoklasszicizmus tárgyias rétege, a festészet hagyományos témái: Severini, Sironi, Felice Casorati „újra” portrét, tájat, csendéletet festenek — és bármilyen hűvös is előadásmódjuk, képeiken átsüt a valóság látható felszínében való érzéki gyönyörködés. De nyilvánvalóan nem akartak a tárgyiasságnak ezen a szintjén megmaradni — csendéleteiket, tájaikat, portréikat az örökkévaló-fenséges aurájával vették körül —, egy női portré sohasem maradt pusztán portré, hanem az örök asszony, Vénusz vagy Mária megtestesítője, s mögöttük a háttérben görög oszlopok, reneszánsz csarnokok, nagyformátumú tájak adták meg a történeti mítikus perspektívát.

Ez a perspektíva azonban nem mutat messze, ez a neoklasszikus már nem lehetett igazán klasszikus, de nem is akart az lenni. A művészetnek ekkor, a modernizmustól való távolodásában egy olyan klasszicizmusra volt szüksége, amely nem a nehezen megküzdött teljességet hordozza vagy az elérhetetlenség fájdalomtól telített, hanem olyanra, amelynek távlatai beláthatók, közvetlenül átélhetőek. A festmények fenséges hangulatában, a klasszikus díszletekben, a pontosan megfestett reneszánsz, kockás padlóknban és boltívekben van valami ártatlan együgyűség, amely a „kisember” számára is átélhetővé teszi ezt a történeti mítikus perspektívát, amellyel közvetlenül azonosulni tud. Otthonos mitológia: ezzel a novecento is közel került a giccs szemléletéhez. Ezért tudta — kis módosítással — a fasizmus is magáénak tekinteni ezt a művészetet, mert alkalmas volt a demokratikus tömegművészet szerepének a betöltésére is.

A német Új Tárgyiasságban is megtaláljuk a látványban való gyönyörködést, de nem olyan erős benne az a mítikus-történelmi nosztalgia, amely az olasz festészetet olyan fenségesen együgyűvé tette. Itt a modernizmus, ezen belül az expresszionizmus hatása sokkal erősebb. Ott Dix, Georg Grosz az expresszionista hagyományra támaszkodva, de az expresszionizmusnál sokkal hűvösebb tárgyilagossággal ábrázolja az emberi arc groteskségét, az ember esendőségét, szociális nyomorúságát. Carlo Mense, Georg Schrimpf, az irányzat szelídebb képviselői viszont az olaszokhoz hasonlóan a történeti-mítikus nosztalgiát is érzékeltetik bizonyos melankóliával.

Picabia

Egészen más indíttatásból fordult a köznapian banális felé Picabia a negyvenes években, miután részt vett az avantgarde mozgalmakban, megfestette kubista képeit, abszurd gépszerkezeteit, és egyszerre elege lett a modern művészet intellektuális-teoretikus jellegéből, amelyeket az „unalom legmagasabb rendű formáinak nevezett”, és figurális, ábrázoló zsáner-szerű képeket kezdett festeni. Nem a gyötrődő útkeresés vagy nosztalgia vezette ide, hanem a dadaistákéhoz hasonló fölényes — könnyed kiábrándulás, és valamiféle lázadás. Lázadás minden stíluskategória, gondosan felépített életművel szemben — zsánerképei a „polgárpukkasztás” analógiájára „avantgardpukkasztás”. Portrét, bordélyházi jeleneteket, bikaviadalt fest, élénk, vad színekkel, erőteljes formákkal, nagy mesterségbeli tudással. Nyilvánvaló, hogy nem „azonosul” ezekkel a képekkel, inkább megvetés, utálat és könnyed-fölényes gyönyörködés olvasható le a képekről. Úgy veszi magára az ártatlan tájképfestő, zsánerfestő attitűdjét, hogy nem azonosul vele, mindvégig megtartja itt is fölényes-gúnyos kivülállását. Picabiának ezeket a képeit, hasonlóan Chiricio kései, jelmezes önarcképeihez, most fedezik fel, mint a post-modern művészeti magatartás és ízlés elődjait.¹⁵

A tökéletes tömegkultúra

Egy másik nagy összefonódás a kommersszel, amely igazi nagy stílust hozott létre, a hatvanas évek pop művészete volt. Az a populáris kultúra, amely a pop művészet médiuma, már alig hasonlított a háború előtti hagyományos polgári giccse. Azokat a tartalmakat, amelyeket az elit művészet maga mögött hagyott, és amelyek így leszorultak a populáris kultúrába, a közvetlen bensőségességet, boldogságot, a polgár elfojtott vágyait — a modern tömegkultúra a fejlett technika eszközeivel — egyre tökéletesebben, egyre színesebben és egyre standardizáltabban fejezte ki. És elképzelhetetlen mennyiségben állította elő; a tömegtermelés mindenki számára lehetővé tette, hogy vágyait felnagyítva, azonnal és tökéletesen kielégítve lássa viszont a TV-ben, a filmen, a magazinokban, a hanglemezeken. Ezzel ugyan elveszítette maradék közvetlenségét is, de ki törődött ezzel, amikor ezen a mass médián érkező kép-hang-esemény sokkal valóságosabb, színesebb, izgalmasabb és totálisabb, mint az életbeli tapasztalat, amely ehhez képest halvány és vérszegény, amikor már semmi különbség a „megvalósulni” és „megvalósulva látni” között, sőt inkább az utóbbi javára billen a mérleg. A hatás fő eleme éppen a standardizálásában és tömegességben rejlett: a filmek, TV-játékok, slágerek kész, bevált elemekből épültek, amelyekben csak annyi volt az új, a váratlan tényező, amennyi az érdeklődés fenntartásához feltétlenül szükséges volt. Ez a tökéletes gépiesség, monoton ismétlődés, maga a megvalósult fájdalomnélküliség, személytelenség —

ez tette fogyaszthatóvá egyrészt a tömegek részére. Másrészt az elit művészet részére. Az elit művészet kezdetben természetesen viszolygással nézte a tömegkultúrának ezt az előretörését — az absztrakt művészet úgy, hogy egyszerűen távol tartotta magát tőle — a különböző mediális törekvések azonban arra is irányultak, hogy leleplezzék a technikának ezt a totális uralmi eszközeit.

Azután a hatvanas években néhány amerikai művész egyszerre más-ként kezdte nézni ezt a tagadhatatlanul virágzó kultúrát. Rauschenberg, Lichtenstein, Warhol — alig volt átmenet — szinte megvilágosodás-szerű gyorsasággal felismerték, hogy ebben a tömegkultúrában sok minden található, amire az elit művészetnek — akkori állapotában — szüksége van, a megoldatlan, heroikus szellemi küzdelmek után. A tömegkultúra problémamentessége, a slágerek, filmek, reklámok vonzó harsánysága és izléstelensége — ez csak a felszíni rétege a vonzóerőnek. Felismerték, hogy a monoton ismétlődés, a tökéletes gépiesség, a váratlan elemek teljes hiánya, a személytelenség — ez nem csak a tömegkultúra osztorozni való negatív vonása, hanem (tartalmától eltekintve) éppen a szellem felé törekvés útja, hiszen például az absztrakció, a geometrikus absztrakció éppen a személyes-fájdalmas elemtől a szürrealizmus pedig a tudattól kívánt megszabadulni szellemi céljai érdekében. A kleisti marionett felülről mozgatott mechanizmusa,¹⁶ amelyben már nyoma sincs az emberi szenvedésnek, és így tökéletessége itt most megvalósult, vagy megvalósulni látszott. Ezért is a vonzalom. Azt is egyszerre felismerték és elfogadták, hogy a század kultúrájának törvényszerű vonása a közvetítettsége, másodlagossága, amelyet nem lehet többé nem tudomásul venni — s ha nem tulajdonítunk többé értéket az eredetiségnek, ha elfogadjuk a közvetítettség tényét, szintén kevesebb konfliktussal dolgozunk.

Elit és tömegművészet viszonyában az idegenséget tehát a vonzalom váltotta fel — a pop művészetben látenszen vagy tudatosan ezek a felismerések segítették a vonzalmat. És ami ebből a vonzalomból született, az ennek a gépiességnek és közvetítettségnek a gyönyörteljes elfogadása. Úgy stilizálták, transzponálták a tömegkultúrát, hogy a transzponálás módjában is kifejeződik, mennyire elfogadták annak szellemét: továbbmásolták, tovább sokszorosították a már eleve másolat, sokszorosítottat. A sztárok fényképeit tovább fényképezték, a magazinok nyomatait tovább sokszorosították, vagy kézműves módszerrel lemásolták. És mindezt felszabadult vidámsággal és gyönyörűséggel csinálták, vagyis a személyestől való megszabadulás a sok gyötrő, meditatív küzdelem után, itt természetesen és vidáman megvalósult. Persze a személyes kézjegy és a tökéletes személytelenség az azonosulás és a kritikai távolságtartás az egyes életművekben különbözőképpen valósult meg. Rauschenberg még az absztrakt iskola határvidékén, az absztrakt iskola szemével kissé távolságtartóan szemlélte ezt a világot és ha gyönyörködött is a banalitásban, de művészen azt egy bizonyos szikár költőiséggel átszellemítette. Warhol viszont azt mondta: „szeretnék géppé válni” — amely a kleisti vágynak tömör, modern újrafogalmazása —, s neki sikerült a legmesz-

szébb menni ezen a személytelen úton úgy, hogy mégsem merült el a tömegkultúra áramában.

Az a kérdés, hogy meddig mehet el az elit művészet ebben a hasonulásban úgy, hogy még önmaga marad, nem csak elméleti, hanem reális kérdés, és megvan az a reális veszélye, hogy az elit művészet lesüllyed a giccsbe, amint azt a szecesszionál vagy Gustav Moreau-nál láttuk. A pop egyes művészeinél ez nem történt meg. Andy Warhol képei nagyon közel vannak egy-egy jobb Vogue illusztrációhoz, és egy naiv szemléletben ugyanazt az élményt keltheti, mégsem téveszthető össze azzal, mert a további másolásban, a transzformációban mindig van egy olyan elem, amely összetéveszthetetlenül mutatja a különbséget, a távolságot. És ez az elem nem is mindig a személyes kézjegy vagy az egyediség — sőt ellenkezőleg, a pop művészetben a transzformáció mindig az általánosabb, az emblematis felé közelít. A tömegművészet sohasem éri el az emblematisnak ezt a fokát, mindig megáll előtte egy lépéssel, mindig meg akarja őrizni az egyediség, a valóság látszatát. A pop művészek azonban éppen a tipikus kiválasztásával, és annak további transzformációjával, a formai egyszerűsítés felé haladva hozzák létre az emblematis képet, amely éppen ezen formai egyszerűség és gazdag mögöttes tartalom révén marad a magas művészet határain belül. Ez lényegében a realista művészet módszere.

A fotorealizmusban, hiperrealizmusban hasonló problémákat látunk. Látszólag itt még kevesebb a személyes elem, látszólag a legesetlegesebb eredetit, magazin képet, családi fényképet, egy arcot a tömegből választanak ki és ennek kézi másolásánál is minden egyéni megnyilvánulást elkerülnek; a leghűvösebb, legtárgyilagosabb módszerrel készítik a másolatot — alázattal hasonulnak, azonosulnak a hétköznapnak, a mindennapinak, a giccsesnek azzal a világgal, amelyet a választott képek képviselnek. Ezzel ugyan tagadják a tipikus, vagy az emblematis lehetőséget a művészetben, s a tipikussal szemben az egyszerűt, az esetlegeset mutatják fel, de ezeknek a felületen könnyen átlátható képeknek ugyancsak nagyon gazdag a mögöttes tartalmuk, amelyben a távolságtartás a lemásolt dologtól ugyanolyan erős, mint az azonosulási vágy — s így máris tipikusak. Morley képeslapjain, Estes New York-i képein — a láthatólag érzéki örömmel ábrázolt felület mögött — a kérdések és kétségek sora húzódik a valóságra, a művészetre, a valóság leképezésére vonatkozóan. Végül is a kérdés: sikerült-e a pop festészetnek és az újrealista törekvéseknek az elit művészetben olyan régen várt áttörése, az elit művészet rideg magánya és a tömegművészet közötti fal áttörése. Talán. Ha úgy tetszik, Warhol, Lichtenstein művei mélyen gyökereznek ebben a tömegkultúrában anélkül, hogy azzal azonosak volnának és szellemi törekvéseiket feladták volna.

Az így létrejött művészet státusza azonban nem változott, megmaradt az elit egy rétegéhez szóló arisztokratikus művészetnek. Egyedül Warhol munkássága a kivétel, aki maga is sztár, és életmódjával, sajtójával

nemcsak az elit, hanem egy szélesebb réteg számára diktált divatot, stílust.

Azonban itt most nem a szociológiai szempont a döntő, hanem a művészet belső szellemi folyamata, és ebből a szempontból a pop művészet azt mutatja, hogy ha nem is ez az egyetlen modell, de mindenesetre az áttörés lehetséges.

*

Az európai művészetben nem jött létre ez a modell. Először is Európában a tömegkultúra nem érte el azt a „fejlettségi” fokot a sokszorosításban, a személytelenségben, a standardizálásban, mint Amerikában. A tömegkultúra itt még mindig őriz valamit a század eleji érzelmességből, szentimentalizmusból. Ugyanakkor az elit művészet sem rendelkezett azal a felszabadult magabiztossággal, amely a New York-i absztrakt expresszionizmust vagy az újgeometrizmust jellemezte és amely lehetővé tette a tömegkultúrához való félelem nélküli közeledést. Az elit művészet továbbra is a szenvedően konfliktusos, intellektuális utat járta. Persze itt is megfigyelhettük a popnak bizonyos hatását: Sigmar Polke, Gerard Richter — szintén közeledtek a kultúra populáris rétegéhez, de korántsem olyan felszabadultan és derűsen, mint amerikai társaik. Közeledésük sokkal konfliktusosabb: fotófeldolgozásaik-másolataik egyszerre mutatja az érzelmes, olykor költői vonzódást és az intellektuális távolságtartást. Richter elmosódott családi fényképei, tájképei inkább egy romantikus vagy szentimentális vágyódást, mintsem a kommerszhez való vonzódását mutatják, s így inkább a nyolcvanas évek szemléletéhez állnak közelebb.

„Az Angol Kert és a fényes palota”

Európában a hetvenes évek végén és a nyolcvanas évek elején jutott el a művészet arra a pontra, hogy a kiutat a visszafordulásban lássa. És a poppal ellentétben, nem jókedvűből és magabiztosságból, hanem kényszerből. Azok a szellemi törekvések, amelyek meghatározták a modernizmus egészét, folytathatatlaná váltak — mint láttuk a koncepciónél és az absztraktnál —, a művészet igényességében az elhallgatás vagy az önmagáról való meditálás zsákutcájába jutott. Ehhez nem csak magának a művészetnek az öntörvényű belső útja járult hozzá, hanem a gondolkodás általános megváltozása: a hatvanas években az avantgarde maga mögött tudhatta a radikális forradalmi értelmiséget és az ifjúságot, és maga mögött tudhatta ennek radikális filozófiáját. A hetvenes évek végére ez a forradalmi hullám az egész világon elmúlt, hogy átadja helyét a különféle konzervatív vagy legalábbis a meglévővel, a fennállóval konszenzust hirdető gondolkodásnak — a filozófiai ontológia pedig átadja helyét a szociológiának, amely éppen ennek a konszenzusnak a

lehető legoptimálisabb működését kutatja. A művészet pedig átadja helyét . . .

A művészet, kényszerűségből, riadtságból, magánytól űzve visszafordul kisebb tájak felé. Rudi Fuchs így fogalmazta meg a 82-es Dokumentán a művészetnek ezt az új fejezetét: 7. Dokumenta, „amelyben hőseink a sötét erdőkön és félelmetes völgyeken át vezető fáradságos utazás után végül megérkeznek az Angol Kertbe, egy ragyogó palota kapujához.”¹⁷ A teória itt mintha előbb járna, mint a művészet: ez a megérkezés egyelőre ábránd, vágy, az „Angol Kert otthonossága, barátságossága, a palota pompája”, azok a vágyképek, amelyekre a művészet magányából, a sötétségből vágyik, és keresi ennek kifejezési formáit — miközben persze nem felejt, nem felejtheti el az eddig megtett utat, nem teheti hiábavalóvá utazását a sötétségen keresztül. De a kihívás végletes: nem segít az irónia, nem segít az intellektuális távolságtartó stilizálás, sokkal végzetesebb visszafordulásra van szükség.

Ahogy még Thomas Mann a Doktor Faustusban megrajzolhatott egy olyan modellt, amelyben az etikai gonosszal való szövetség megmentheti a művészetet esztétikailag — ez ma már nem lehetséges —, ma az esztétikai gonosszal kell szövetkezni a művészet megmentése, vagy legalábbis túlélése érdekében. És ez az esztétikai gonosz a giccs — a régi vagy új giccs, az operett, a sláger, a sanzon, a régi idők mozija, a régi idők olajnyomata — és mindaz az életérzés, amely ebben olyan könnyedén megtalálható, és amely a személy számára valamely identitás-illúziót nyújthat: boldogság, otthonosság, Gemütlichkeit, a szépség, gazdagság, pompa élvezete, szexuális gyönyör, azonosulás másokkal, hazával, vallással, jóság, igazságosság győzelme, amelyeknek nálunk Európában különösen gazdag hagyományai vannak.

A teória itt valóban előbb jár: Rudi Fuchs idézett mondatát, amely jelen időben és kijelentő módban van, inkább feltételes módban és jövő időben lehetne fogalmazni: valószínű, hogy így lesz, vagy szeretnénk, ha ez lenne. Ami „van”, az inkább a sokféleség, útkeresés sokféle irányba. Ha közelebbről nézzük a legújabb irányzatok sokaságát és az egyéni alkotók tömegét, nem könnyű a közös nevezőt megtalálni. Új figurativitás, transz-avantgarde, új szenzibilitás, új expresszionizmus, új vadak, új naivak, pattern painting — közös bennük, hogy mindegyik neoirányzat, valami réginek, már voltak a felújítása; és közös vonásuk, hogy a festészetben belül visszatértek a figurális, tárgyias festészeti gondolkodáshoz. Ez azonban csak formai közös jegy, amelyen belül az attitűdök, gondolkodásmódok, életérzések széles skáláját látjuk. Az új figurativitásban továbbélhet az avantgarde szellemi törekvése, kritikai attitűdje, amelyben megváltozott formában és talán kevésbé szélsőségesen, de mégiscsak a tökéletesség utáni vágy és elérhetetlenségének kínzó fájdalma munkál, mint például a német új expresszív festészetben. Az ugyan-csak figuratív új naivitásban, vagy az olasz anakronisztikus irányzatban viszont az erről való lemondás, a fájdalomtól való menekülés munkál.

A hetvenes években olasz festők egy csoportja mintha újra felvette volna a neoklasszicista festészet elejtett fonalát. A neoklasszicizmus a legközelebbi szál, amelyhez munkáik köthetők, de ahogy már a neoklasszicizmus is többféle történeti hagyományt elevenített fel, úgy a hetvenes évek olasz „anakronizmus”-ában is fellelhetők a klasszicizmus mellett a giottoi egyszerűség, a manierizmus, a barokk, a metafizikus festészet stílushagyománya, valamint a görög—római és a keresztény mitológia jelképei — ez a neo irányzat is egy hosszú kulturális csóvát húz maga után.

A logikus-elméleti következtetés itt az volna, hogy tudatában mindannak, ami már ezzel a történeti-kulturális hagyománnyal „megtörtént” — és nem csak a modern művészetben —, a múlt kultúrájának ezt a „csődtömegét” már csak ironikusan lehet kezelni, sőt itt már az irónia is kevés, mindebből már csak egy utolsó komédiát kellene írni, hogy egyszer s mindenkorra el legyen intézve.

De nem ez történt. A művészet vágya az identitásra, a menedékre olyan erős, hogy nem vesz tudomást erről a logikus következtetésről, illúzióját újra és újra beléveti a hagyományba. Természetesen némi iróniával, eklektikával enyhítve-takargatva ezt a hitet. Ezek a legújabb „történelmi” művek a hit-irónia két ága között egyensúlyoznak, de mintha a hit lenne a súlyosabb.

Tomassi Ferroni anakronisztikus-eklektikus festményeiről is nehéz eldönteni, hogy az irónia vagy a komolyság felé billentik-e a mérleget. Ferroni „témái”: szex, erőszak, halál, művészet, szépség — a legérzékibb, legrafináltabb manierista stílusban megfestve. Témája és előadásmódja annyira vonzó, hogy az már maga a giccs. Elidegenítő effektusaiban látszólag modern kritikai szellem van jelen, ez azonban csak látszat: a szerelem, mint erőszak; a nő, mint tárgy, mint leigázott lény a szerelemben; a művész, a voyeur, aki csak szemlél, de nem cselekszik, ezek közhelyek, amelyekben semmi kritikai szellem nincs, nem beszélnek „fájdalomról”, „lehetetlenségről”. Ezeket a „jeleneteket” Ferroni úgy festi meg, úgy kínálja, ahogy annakidején az (ál)szemérmes, valójában perverz polgárnak kínálták az érzékiséget a különböző kommersz műfajokban: nem zavarták álszemérmét a szerelem meztelen naturalizmusával, hanem felöltöztették mitológiai jelmezekbe, kultúrával, műveltséggel körítették, ugyanakkor perverzióját is kiszolgálták enyhébb engedélyezett formában, egy kis dekadenciával, szelíd borzalommal fűszerezve, mindezt freudi engedéllyel. Ferroni „kellékei” ehhez a világhoz: a betegesen sovány modern Vénusz, az arctalan, páncélos vitéz: Mars, a polgáriruhás idős kéjenc, és a voyeur, a művész — mindezek nem leleplezve vagy irónikus előadásban; hanem úgy, hogy a szerelem képét vonzóvá, izgalmassá tegye a néző számára és még a tudás, a beavatottság illúzióját-látszatát is keltse. Ferroni tehát a század eleji giccsből meríti világát, csak éppen annyi igazságot, éppen annyi titkos perver-

ziót kínál, amennyit már a század eleji polgár is el tudott viselni, és amelyhez a ma polgára most szeretne visszatalálni — és éppen annyit giccset kínál, amennyit a ma művészete el tud viselni, vagyis harmóniát teremt. Ferroni kéjes gyönyörűséggel festi jeleneteit, amelyen nem az ő, legfeljebb a szemlélő iróniája csillan meg. Szó sincs itt paródiáról, a modern festészet itt örömmel ünnepli lemerülését a giccses érzékibe, illetve abba, ami számára ma ebből megadatott.

Ferroni szereplői, Vénusz, Mars, Amor — azzal a közhellyel szemben, hogy ezek még mindig használható szimbólumok és különösen Olaszországban ez még „élő” hagyomány, Ferroni nagyon jól tudja és láttatja, hogy ezek már nem az eredeti antik Vénuszok, hanem a sokat próbált, sok országot, sok kultúrát, sok stílust, sok színpadot megjárt, igencsak használt Vénuszok (legutóbb Bécsben a századfordulón találkozhattunk vele) —, de a mai kornak, és Ferroninak éppen erre, a középeurópai, ismerős, barátságos Vénuszra van szüksége, aki semmiféle végzetes és teljesíthetetlen kívánsággal nem fog előállni.¹⁸

Hasonlóan használja az antik „hagyományt” *Carlo Maria Mariani*, aki gátlástalanul festi az antikabbnál antikabb jeleneteket (persze nem riad vissza egy kis stíluskeveréstől, anakronizmustól sem). Az ő Orfeuszai, Vénuszai ugyanezek a sokat megjárt istenek, akik nála inkább Németországból jöttek. Ebben sincs semmi irónia, Mariani is ugyanolyan őszinte örömmel festi az idillt, ahol a tengerparton pihenő gyönyörű Orfeusz mögött a sziklákat is görög oszlopok tartják, de ezen csak mi derülünk. Ezek a művészek, Vito Tongiani, Franco Piruce stb. mintha a látszat, a tartalmát veszített, de gyönyörködtető üresség becsületét akarnák helyreállítani, rég elveszett becsületét, hiszen az olümposzi istenkar európai pályafutását már Offenbach kigúnyolta — mi más ez, mint a giccs becsületének helyreállítása az elit művészet eszközeivel.

Egy másik igen erőteljes kifejezése ennek az érzésnek *Pierre Klossowski* francia festőművész művészete. Hasonló témát választott, mint Ferroni: szex, erőszak, perverzió — de nála már semmi nyoma a konfliktusnak — még a látszatát is el akarja kerülni, hogy a testiségben valamiféle sóvárgás volna a szellemi iránt, és a „kép”-nek a „nem-kép” iránt. Úgy tesz, mintha reménytelenül belenyugodna a kép pusztán imitatív jellegébe, nem akar több lenni, mint pusztán *illusztráció* (az illusztráció mindig a művészet perifériáján helyezkedett el, mint a képzelettel nem rendelkező olvasók mankója), tehát még csak nem is a „valóság” ábrázolása, hanem egy fikció imitációja. (Klossowski az illusztráció alapjául szolgáló művet is maga írta, ez azonban most csak annyiban lényeges, hogy ezzel még fiktívebb fikciót ábrázol.)

Ami lényeges, hogy ezek az „illusztrációk” tulajdonképpen pornográf képek, a főszereplő, Roberte szexuális kicsapongásainak és megáldoztatásainak képei. Klossowski tehát a pornográfiában találja meg a menedéket. A pornográfia szintén giccs, a régi polgári világ giccse, amely csak látszólag érinti a polgári erkölcs tabuját, voltaképpen annak egyik szilárd

tartópillére, amely mindenféle elfojtás, szorongás tüneti kezelésére szolgál. Egy végsőkig egyszerűsített gondolkodásmóddal teszi ezt, az ismétlődésre, a bábu mechanizmusára redukálja a dolgokat. Klossowski ezen megbékítő — mechanikus vonásaiért nyúl ehhez a „hagyományhoz” — és művészi pornográfiát csinál: hűvös eleganciával, ízléses pasztell színekkel, az illusztrátor mániákus precizitásával rajzolja-festi kicsit klasszicista, kicsit preraffaelita stílusú képeit. Ez a személytelen, hűvös előadásmód, amelyben és amellyel elkerüli az egzisztenciális, etikai, szellemi konfliktusokat — a nyolcvanas években mai szemléletünkkel nézve — ez az igazi menedék, igazi idill, ez maga a giccs.

Persze, nyilván ennek is megvan a maga másik oldala, mint ahogyan Sade-tól, Kleisttől és legutóbb Warholtól tudjuk milyen „előnyt” jelent a bábu-lét mechanizmusa a szellemi és egzisztenciális törekvések szempontjából, valamint a teológiából, majd a Doktor Faustból tudjuk, hogy a legnagyobb bűn, s egyben kihívás az isteni bűnbocsánatra; nyilván Klossowskiban is munkál ez a vágy a szellemi törekvések felé. A Roberte-ről szóló regényében olvashatjuk: (Roberte mondja) „Ő (Octave) azt hiszi, hogy házasságtörést és prostitúciót követek el, amitől a lelkem szenved és halhatatlanná válik és a szégyen majd rákényszerít érzéseim lecsillapítására, és hogy végül széthullok és kegyelemben részesülök azáltal, hogy elfogadom azt, amit ő úgy nevez: a bűn.”¹⁹

Klossowski mesteri rajzai azt mutatják, hogy ő a megformálásban esztétikai rosszal nem szövetkezik, sőt, a művéség, a minőség az, amiben egyedül hisz, a régi mesterekhez hasonlóan és Octave-val együtt úgy gondolja, hogy az „ábrázolást”, a formát kell tisztességesen megcsinálni, a többit, a szellemit majd az fogja elvégezni.

A dekadens popizmus

Az amerikai művészet sokszínűségében is megtalálható ez a visszahúzó tendencia — amennyire ez nálunk a katalógusokból és kiállításokból megítélhető. Természetesen náluk hiányzik az az európai történeti hagyomány, amely sokszor olyan nehézkessé teszi az európai művészetet, és amelyből a nosztalgia táplálkozhat. Az amerikai művészet saját hagyományaira támaszkodik — a legközelebbi példa számunkra a hatvanas évek pop művészete, amely olyan ragyogó példáját adta a populárisvaló kapcsolatnak.

A pattern painting-nek (MacConnal, Zakanitch, Kushner) is a pop mutatta az irányt a giccs felé. De a tapéta, mint valóságos tárgy és mint metafora, szemben a pop által feldolgozott tömegkultúra hidegségével, elidegenedtségével, magát a polgári otthonosságot, védettséget jelenti. Képeiken a tapétarózsák és angyalkák — élénk vagy „finom” színeikkel — derűt, melegséget, biztonságot árasztanak, másfelől a minták tépettsége, a kompozíció befejezetlensége — olyan, mint az időpusz-

tította málló tapéta egy régi házban — ironikus, melankolikus, nosztalgikus lemondás erről a harmóniáról, és vele együtt a művészet totalitás igényéről. A tapétafestés a pop művészet dekadens leszármazottja.

A „tökéletes” tömegkultúra mellett Amerikában is létezik egy régebbi populáris kultúra amelyet ők népművészetnek neveznek, de amely a mi fogalmaink szerint az elvárosiasodott hagyományos kézművesség, a naiv művészet, a make yourself ötvözete, amely a tömegkultúra fogyasztására beállított társadalomban még őriz bizonyos régimódi kreatív gondolkodást és bizonyos mértékig érintetlen a tömegkultúra hatásától. Az amerikai festők közül sokan ehhez a hagyományhoz fordulnak, belőle formai és gondolati ösztönzést merítenek a hetvenes években. Nicholas Africano hétköznapi jeleneteket ábrázoló apró festett reliefeket készít és helyezi el a figurákhoz aránytalanul nagy üres képmezőben. Igazi, hamisítatlan zsánerképek, hétköznapi, banális jelenetek és hétköznapi, banális érzelmeket fejeznek ki, szeretetet, fájdalmat, boldogságot s itt még azt sem mondhatjuk, (amit eddig a legtöbb elemzett festőnél meg kellett jegyezni), hogy ezt az őszinteséget ironiával, torzítással vagy más elidegenítő eszközzel teszi „elviselhetővé”. Képei hátsó gondolat nélkül őszinték, ártatlanok, bensőségesek, ezt erősítik a formai jegyek is, a gyermeki naivitású formai megoldások, a nagy gonddal megformált és színezett domborművei, amelyek olyan domborúak, mintha az alkotó még sohasem látott volna klasszikus reliefet, — amelyeket olyan ügyetlenül helyez el a nagy üres térben, mint aki sohasem hallott kompozícióról, arányokról.

Kelet-európai menedék

Popizmus, pattern painting, új naivok — az amerikai példák ellenére — a művészetnek ez a viszonyulási vágya originálisan európai jelenség. Egyrészt, mert az amerikai művészet sokkal egyenesvonalúbb fejlődésével szemben (ahol az absztrakt expresszionizmustól valahogy természetes módon nőtt ki a pop), az európai avantgarde sokkal nagyobb szélsőségek között hanyódott, sokkal messzebb jutott az egyes irányokba, ezért erősebb és őszintébb a vágya a visszavonulásra, másrészt mert itt még úgymond „van hova visszavonulni” — emberileg, tudatilag és kulturális értelemben.

És még inkább kelet-európai jelenség, (elméletileg legalábbis annak kellene lennie). A kelet-európai ellentmondásos társadalmi fejlődés, és az, hogy ezek az ellentmondások — néhány kivételtől eltekintve — az ingadozóan, de mégiscsak működő különféle manipulációk hatására rejtve maradnak, nem éleződnek ellentétékké — s mindezzel együtt az egyetlen, de inkább elmaradott kulturális tudat, ugyanakkor gazdag kulturális hagyomány következtében itt még jobban található a társadalomban és a tudatban olyan „búvóhelyek”, ahol a normától eltérő viselkedés és gondolkodás menedéket kaphat. Ez persze kevésbé igaz a nor-

mától eltérő radikális gondolkodás esetében, amelynek művészeti megnyilvánulását, az avantgardot a társadalom nem tolerálta vagy éppen, hogy megtűrte. És ezzel egy belterjes működésre kényszerítette, amelyvel azonban másfelől megvédte azt az áruvá válástól és az azzal járó kompromisszumoktól, amely így megőrizhette, igaz, csak ebben a belterjes körben, idealizmusát.

Ugyanígy, a tökéletlenül működő kulturális manipuláció, a szinte kézműves előállítású és terjesztésű „tömegkultúra”, a nyugati információk és inspirációk egyenetlensége következtében menedéket kaphat a normától eltérő hagyományos gondolkodás, megőrződhetnek az életérzésben az elidegenedéstől és modernizmustól érintetlen tartalmak, amelyekre ma a modern művészetnek szüksége van, s amely, ha a norma felől nézzük, ugyanúgy radikálisnak számít, mint az avantgarde. Elevenen élnek továbbá ennek az életérzésnek hagyományos kulturális kifejeződései is.

A kelet-európai tudatállapot tehát most kedvez a művészetnek, rajta áll, hogy elidegenedett radikalizmusából, kritikai szelleméből és hagyományörző, megbékélő életérzéséből milyen ötvözetet tud a világnak felmutatni. De ez már egy másik történet.

Jegyzetek

- ¹ Vö. Abraham A. Moles: *A giccs a boldogság művészete*, Bp. 1975. és Gillo Porfles: *Der Kitsch*. Prisma Verlag Gütersloh, 1977.
- ² „Szókratész: Tekintsd tehát a dolgot éppen ebből a szempontból: mire irányul a festészet minden egyes esetben? Vajon a létezőnek — úgy, ahogy az látszik — az utánzására? Vagyis: a látszatnak, avagy a valóságának az utánzása-e a festészet?
Glaukón: A látszaté.
Szókratész: Az utánzó művészet tehát nyilván igen távol van az igazságtól, s minden valószínűség szerint éppen azáltal tud mindent ábrázolni, hogy minden dolognak csak egy kis részét ragadja meg, s ez a kis rész is csak egy ködkép.”
Platón: *Állam*, 598 b. Magyarul: *Platón összes művei*, I—II—III. Bp. 1984. 659. Ford. Szabó Miklós.
- ³ Hegel: „A szellem ugyanis a műalkotás érzéki jellegében nem konkrét anyagságot keres, hanem az organizmus empirikus benső teljességét és kiterjedését (mint a vágy), és az általános, csak eszmei gondolatot sem kutatja (mint az elméleti intelligencia), hanem olyan érzéki jelenlétet akar, amelynek érzékinek kell maradnia, ám ugyanakkor meg kell szabadulnia pusztá anyagságának terhétől. Ezért a műalkotásban az érzéki elem — a természet dolgainak közvetlen létezésével összehasonlítva — pusztá látszattá emelkedett, és a műalkotás közben áll egyrészt a közvetlen érzékiség, másrészt az eszmei gondolat között. Még nem tiszta gondolat, de érzékisége ellenére

már nem is pusztán materiális létezés, mint a kövek, a növények és a szerves élet.”

Hegel: Esztétika, Rövidített változat, Bp. 1979. 19.

- ⁴ Theodor W. Adorno: Fétis-karakter a zenében és a zenehallgatás regressziója. Zene, filozófia, társadalom. Bp. 1970. 233.
- ⁵ Th. W. Adorno: Sztravinszkij, in i. m. 198—199.
- ⁶ Kierkegaard ezt a Lezáró tudománytalan utóirat a filozófiai töredékekhez c. tanulmányában fejt ki legrészletesebben. „Íme az igazságnak egy ilyen definíciója: a legszenvedélyesebb bensőségesség elsajátításában foglalt objektív bizonytalanság az igazság, mégpedig a legfőbb igazság, mely egy egzisztáló számúra adott. Ahol az út eltér (a helyét nem lehet objektíve megmondani, hiszen éppen ez a szubjektivitás), ott időlegesen nyugalomba kerül az objektív tudás. Csak a bizonytalanság van itt meg objektíve, de épp ez teszi feszessé a bensőségesség végtelen szenvedélyét, s az igazság éppen az a vakmerőség, hogy a végtelenség szenvedélyével az objektíve bizonytalant választjuk.”
Kierkegaard írásaiból, Bp. 1982. 391.
- ⁷ Papp Zsolt: Hétköznapok és filozófiák, Bp. 1981. 285.
- ⁸ Werner Hofmann: Einführung. cat. Arnulf Rainer, Biennale di Venezia, 1978. 9.
- ⁹ Idézi Mario de Micheli, Az avantgardizmus, Bp. 1979. 92.
- ¹⁰ Idézi M. de Micheli i. m. 245.
- ¹¹ Joseph Kosuth: Art After Philosophy, in Ursula Meyer: Conceptual Art, New York, 1972. 169.
- ¹² J. Kosuth, i. m. 170.
- ¹³ Idézi Carl E. Schorske: Fin-de-Siècle Vienna, New York. 39.
- ¹⁴ J. K. Huysmans: A rebours. Paris. 76. idézi M. de Micheli i. m. 47. Kosztolányi Dezső fordítása.
- ¹⁵ I. erre vonatkozóan Peter Winter: Das Picabia Syndrome, Das Kunstwerk 1981/6. 34. és Bernard Blistène: Francis Picabia, Flash Art 1983. Summer 24—31.
- ¹⁶ Heinrich von Kleist: A marionettszínházról. „— Igaz is — fordítottam a szón, mivel némiképp kedveszegetten a földet mustrálta —, melyek volnának azok a különös erények, mikkel a marionettnek rendelkeznie kell?
— Semmi olyan — válaszolta C. úr — mit az imént emlegetett bábuinkban is meg ne találnák: arányosság, mozgékonyosság, könnyedség, csak éppen valamivel nagyobb mértékben; főként pedig a súlypontoknak természetük szerinti jobb elosztása.
— És mi volna e bábu előnye az élő táncosokkal szemben?
— Az előnye, derék barátom, ugyanaz volna, mint ami a hátránya: nem tud szenvelegni. A szenvelgés oka ugyanis mindig az, hogy a lélek (vis motrix) a testnek valamely más pontján tartózkodik, nem az érintett súlypontban. Ha mármost ugyanazt a mozdulatot a masiniszta váltja ki a bábuból, ő a szükséges hajtóerőt (lélek) csak a súlyponttal tudja közölni, mivel, drót vagy zsinór útján csak ahhoz fér hozzá, s így csak a megmozdított súlypont hatáskörébe eső rész mozdul, míg a többi rész nem egyéb a nehézkedésnek alávetett élet-

telen ingánál. Ezt a ritka erényt pedig a legtöbb eleven táncosban hiába is keresnénk.”

Kultusz és áldozat, Bp. 1983. 95—96.

¹⁷ R. H. Fuchs: Einführung cat. Dokumenta 7. Kassel, I., 1982. XIII.

¹⁸ Ferroniról lásd még: Valentine Tatransky: Portraiture and excellence of Ferroni's New Painting, Art International, 1980. Szeptember—október.

¹⁹ Roberte ce soir. Editions de Minuit, Paris. Idézi: Catherine Francblin: Pierre Klossowski: the Voyeur and his Counterpart. Flash Art 1982. May 27.

NEMZETKÖZI SZEMLE

Sebestyén Imre

A MAGYAR SZOCIALISTA MUNKÁSPÁRT KONGRESSZUSA

A FŐ IRÁNYVONAL VÁLTOZATLAN

1985. március 25-étől 28-áig Budapesten megtartotta XIII. kongresszusát a Magyar Szocialista Munkáspárt. A magyar kommunisták legfelsőbb fórumának munkája több szempontból is igen jelentősnek ítéltető meg, nem hiába nyilvánult meg a korábbi kongresszusokhoz képest nagyobb nemzetközi érdeklődés a négynapos tanácskozás iránt.

Az alábbiakban ismertetjük a kongresszus munkáját, eredményeit, szólnunk a két kongresszus közötti időszak sikereiről, gondjairól, problémáiról a legfelsőbb pártforum értékelése alapján, kitérünk a kongresszus előtti vitára és a következő időszakra szóló feladatokra, ezenkívül beszámolunk a párt vezető szerveinek megválasztásáról, ami szintén nem mellékes a párt további fejlődése szempontjából.

A kongresszust megelőző széles körű vita

A csaknem egyéves előkészületi munkában több szakaszt különböztethetünk meg. Először, kevésbé látványosan, a politika és a tudomány belső műhelyeiben, íróasztaloknál, tanácskozásszobáknál, számítógépek termináljai előtt indult meg és lendült mozgásba, bontakozott ki a tapasztalatok összegyűjtése, a tények, adatok mérlegre tétele, a jövőt illetően pedig az esélyek, lehetőségek számításba vétele. Az ősztől nagyobb fordulatszámra kapcsolt a kongresszus előkészítése. A pártalap-szervezetek, a helyi és területi pártbizottságok meghatározták tennivalóik időrendjét és hozzáfogtak saját számvetésük elkészítéséhez. A következő lépésként az MSZMP Központi Bizottsága, miután kidolgozta, megvitatta és elfogadta, decemberben nyilvánosságra hozta a kongresszusi irányelveket, amelyeket azután megvitattak a pártcsoportok, közös állásfoglalást készítettek és fogadtak el róla a vezetőségválasztó párttaggyűlések, majd az üzemi-intézményi, a községi, a városi, a kerületi, a megyei párttertekezletek és a budapesti párttertekezet. Ezekben a gyűléseken minden negyedik-ötödik kommunista elmondta, hogyan látja a

párt politikáját, annak megvalósulását, milyennek tartja az ország, a gazdaság, a társadalom helyzetét, miben látja a nehézségek megoldásának útját stb. A magyar párt Központi Bizottsága kikérte a legfontosabb állami szerveknek, a tömegszervezetek vezető testületeinek, a legfelsőbb társadalmi szerveknek a véleményét is, tehát a pártönkívüliek véleményét is, amelyet nemcsak az említett szervek közvetítettek, hanem a kommunisták is tolmácsolták környezetük meglátásait. A cél nyilvánvaló: a „politikacsinálás” ne kevesek privilégiuma legyen, milliók vegyenek részt a politikai irányvonal kidolgozásában, ne csak végrehajtásában.

Hangsúlyoznunk kell a vita nyíltságát, amely nemcsak az előkészületekre volt jellemző, hanem magára a kongresszusra is. Az irányelvekről folytatott vitában rámutattak a hibákra, gondokra, nehézségekre és a Központi Bizottságnak a határozatok végrehajtásáról és a párt feladatairól szóló beszámolója már valamelyest eltért az irányelvekben foglaltaktól. Az előkészületek folyamán felszínre jutó vitatott kérdések elhangzottak a kongresszuson is: mit sikerült elérni és mit nem és miért nem. Ezt egyébként tartalmazza a KB beszámolója, amelyben a vezető pártszerv számot adott arról, mi valósult meg a feladatokból.

Az MSZMP KB írásos beszámolója a XII. kongresszus határozatainak végrehajtásáról, a párt feladatairól

Az alábbiakban röviden ismertetjük a KB beszámolóját, amely Kádár Jánosnak a szóbeli kiegészítésével, valamint a Központi Ellenőrző Bizottság jelentésével és az ehhez kapcsolódó szóbeli kiegészítéssel együtt a kongresszusi vita alapját képezte.

A Központi Bizottság a XII. kongresszus óta végzett munkáról, a párt, az ország helyzetéről, a nemzetközi viszonyok alakulásáról, a párt és a társadalom előtt álló feladatokról szóló beszámolója kiemeli, hogy a kongresszus abban az időszakban ült össze, amikor a magyar nép felszabadulásának 40. évfordulóját ünnepli. A szovjet hadsereg győzelmi nyomán felszabadult Magyarország történelmében új szakasz kezdődött és a nép élni tudott a lehetőséggel, áll a beszámoló bevezető részében.

Az MSZMP leküzdötte a szocializmus építése kezdeti szakaszának torzulásait, hibáit, levonta a tanulságot, s a munkásosztály érdekeinek szolgálatára törekedve vált a társadalom vezető erejévé, folytatja a beszámoló.

A KB úgy ítéli meg, hogy a szocializmus építése a XII. kongresszuson megjelölt fő irányban halad.

A nemzetközi helyzetről, a külpolitikáról szóló részben a beszámoló hangsúlyozza, hogy a nemzetközi szintéren felerősödtek a kedvezőtlen irányzatok, ezért az USA szélsőséges köreit tette felelőssé, a fegyverkezési versengésért pedig a NATO-t hibáztatja.

A beszámoló egyebek között megállapítja, hogy a kedvezőtlen nem-

zetközi fejlemények ellenére nem alakult ki közvetlen háborús veszély, fennmaradt a szuperhatalmi és a tömbök közötti erőegyensúly, amely, szerinte, a világbéke legfőbb biztosítója.

Miután leszögezi, hogy a nemzetközi helyzet további romlásának megakadályozásában döntő szerepe van a szocialista országok békepolitikájának, felsorolja a Szovjetunió és a Varsói Szerződés enyhülést célzó kezdeményezéseit, amelyekre az USA és a NATO eddig nem adott pozitív választ.

A fejlődő országokról többek között megállapítja, hogy a nemzetközi erőviszonyok alakulását jelentősen befolyásolja küzdelmük a függetlenségért, ennek megszilárdításáért, a haladásért.

Az írásos beszámoló egyik hétsoros bekezdése az el nem kötelezett országok tevékenységét méltatja, s a mozgalom imperialistaellenes jellegét emelve ki megállapítja, hogy ezzel erősítette a nemzetközi élet pozitív irányzatait. A mozgalom az elmúlt években is határozottan követelte a nemzetközi feszültség csökkentését, a veszélyes világpolitikai irányzatok visszaszorítását, a nemzeti függetlenséghez és az önálló fejlődéshez való jog érvényesítését, az igazságos gazdasági világrend megteremtését.

Elismeréssel szólt a háborúellenes mozgalomról. Jelentősnek ítéli meg a genfi tárgyalásokat.

A KB javasolja a kongresszusnak, hogy erősítse meg az eddigi külpolitikai irányvonalat. A továbbiakban leszögezi, hogy Magyarország számára meghatározó jelentőségű a Szovjetunióval való együttműködés, s alapvető feladatnak tartja a Varsói Szerződés és a KGST keretében megvalósuló együttműködés erősítését, tökéletesítését.

A beszámoló ezt követően a belpolitikai helyzetet, a társadalmi és politikai viszonyok fejlődését taglalta és kedvezően értékelte. A magyarországi nemzetiségekkel kapcsolatban síkraszáll jogaik minél teljesebb érvényesítéséért. Az elmúlt időszakban tovább javultak hagyományaik, sajátosságaik megőrzésének, anyanyelvük és kultúrájuk ápolásának lehetőségei. A nemzetiségeknek fontos szerepük van a magyarok és a szomszédos népek közötti barátság fejlesztésében. A beszámoló hangot ad annak az igénynek, hogy a szomszédos országok magyar nemzetiségű állampolgárai is ápolhassák anyanyelvüket, fejleszthessék nemzeti kultúrájukat.

A gazdasági építőmunkáról szólva a KB, elemezve az elmúlt évek eredményeit és gondjait, közli, hogy sikerült megőrizni a gazdaság stabilitását és az alapvető szociális vívmányokat.

Az ország kiadásai éveken át számottevően meghaladták a bevételeket és ez a gazdaság külső egyensúlyának romlását, jelentős adósságot idézett elő.

A KB beszámolója a továbbiakban ismerteti: a XII. kongresszuson kitűzött célt, hogy megvédjék a már elért életszínvonalat, nem tudták teljes mértékben megvalósítani. Az életkörülmények javítását szolgáló

kongresszusi feladatok megvalósultak. Sikerült fenntartani a vásárlóerő és az árualap egyensúlyát. Az ellátás kiegyensúlyozott volt. Az élet-színvonal szerény, de érzékelhető növelését irányozzák elő. A szociálpolitikával kapcsolatban a beszámoló fontosnak tartja a juttatási rendszer igazságosabbá tételét, hogy mérsékelje az indokolatlan társadalmi egyenlőtlenséget.

A párt helyzetéről és fejlődéséről szóló részben a beszámoló hangsúlyozza, hogy a párt kiállta az elmúlt évek nehéz próbáját. Fejlődött a párton belüli demokrácia. Fejlődtek továbbá a nemzetközi kapcsolatai is. Arra törekedett — közli többek között a beszámoló —, hogy azokkal a pártokkal is rendszeres maradjon az érintkezés, amelyek tőlük eltérő módon ítélik meg a kommunista mozgalomban vitatott kérdéseket. A párt felfogása szerint az ideológiai különbségek, ellentétek nem zárják ki az összefogást az emberiség előtt álló legfontosabb kérdések megoldásáért, áll egyebek között a KB terjedelmes, több mint 80 oldalas beszámolójában.

A kongresszusi vitáról

Az előterjesztett KB-beszámoló, KEB-jelentés és a szóbeli kiegészítések, az ezekről folytatott vita, valamint a kongresszusi határozat alapján megállapíthatjuk, hogy a fő politikai irányvonal változatlan. Nem érdektelen azonban kiemelni néhány olyan kérdést, amelyek hangsúlyozottabbak voltak a vitában, amelyek leginkább kidomborodtak, s amelyek utalnak arra is, hogy mi foglalkoztatja a pártot, a közvéleményt legjobban, melyek azok a célok, amelyeknek a legnagyobb fontosságot tulajdonítanak, melyek azok a problémák, amelyek megoldását sürgetőnek találják. Mindezekkel kapcsolatban idéünk majd egyes fontosabb felszólalásokból és az okmányokból is.

Természetesen a gazdasági problémák kerültek előtérbe és ehhez kapcsolódóan az életszínvonal és a szociális kérdések. Hangsúlyozott volt továbbá a további demokratizálódás igénye, s ide tartozik a problémák nyílt, bíráló megvitatása is.

A kongresszusi vitában elhangzott, hogy a gazdaság a kedvezőtlen külgazdasági körülmények ellenére is általában véve kedvezően fejlődött. Sikerült megteremteni az ország pénzügyi egyensúlyát, megőrizni a fizetőképességet, az életszínvonal megvédése viszont nem járt eredménnyel. Mivel a külső egyensúly javítása a nemzeti jövedelem kéthárom százalékát igényelte (az évi növekedménynél nagyobb hányadot), ezért a belföldi felhasználást csökkenteni kellett, ami döntően mérsékelte a beruházásokat. Az életszínvonal védelmére irányuló politika érvényesítésének eredményeként az életkörülmények javultak, de a reálbér 1980-hoz képest 6—7 százalékkal csökkent.

A gazdaság jelenlegi problémái jelentős mértékben a múlt évtizedei-

ben gyökereznek. Bár távolról sem lehet elmondani, hogy az eladóso-
dottságból származó nehézségek megoldódtak, jelentős eredménynek
könyvelték el, hogy mérsékelni tudták az adósságállományt.

Az utóbbi időben olyan vélemények is elhangzottak, hogy Magyar-
ország gazdasági kapcsolataiban felerősödött a nyugati orientáció. Ezt
azonban a kongresszusi szószékből cáfolták, hogy nem az utóbbi évek-
ben, hanem a hetvenes években adósodott el az ország, s a mostani
években csökkent az adósság, a pénzügyi egyensúly nem mostanában
bomlott meg, hanem most állították vissza, és a tőkésimportot nem
mostanában bővítették, hanem éppen most mérsékeltek.

Az áremelkedés kedvezőtlen társadalmi-gazdasági hatásai azt diktál-
ják — hangzott el a felszólalásokban —, hogy fokozatosan mérsékeljék
a drágulást, de inflációcsökkentő gazdaságpolitikával, ne mesterséges
úton.

A jövedelempolitikában érvényesíteni igyekeznek a mindenki képessé-
gei szerint és mindenki munkája szerint elvet. Továbbra is szükségesnek
neveztek a munkaidőn túl végzett tevékenységet, a kis vállalkozásokat.

Számos követelmény hangzott el a szociálpolitikával szemben, főként
az, hogy igazságosabb legyen, a szociális juttatásokat a rászorulóknak
kapják.

A felszólalók közül többen szóltak a nyugdíjasok és a pályakezdő
fiatalok nehézségeiről és hangsúlyozott volt az igény, hogy a lakosság
ezen kategóriáin segíteni kell.

Lázár György miniszterelnöknek, az MSZMP KB Politikai Bizottsága
tagjának beszédéből kiragadott gondolatokkal kerekíthetnénk ki a gazda-
sági kérdésekről elhangzott felszólalásokat. Kijelentette egyebek között,
hogy a legfőbb célok teljesültek, s ide sorolta a szocialista vívmányok
megőrzését, a külgazdasági egyensúly romlásának megállítását, az ados-
ságok csökkentését. Elmondta még, hogy a kedvezőtlen világgazdasági
folyamatok mellett a gyengeségeknek is szerepe van abban, hogy a
nemzeti jövedelem a tervezettnél kisebb mértékben nőtt. Két dolgot,
szerinte, nem kerülhettek el. Az egyik az árak, a tervezettnél nagyobb
mértékű növelése, a másik pedig a beruházások visszaszorításából szár-
mazik és abban jut kifejezésre, hogy a fejlesztési célok egy részének
megvalósításáról le kellett mondani. Kiemelte, hogy a gazdaságban
szemléleti megújulásra, több tudásra és korszerűbb munkamódszerre
van szükség.

A felszólalásokban az intenzív gazdálkodás fejlesztését sürgették.

A demokrácia további fejlesztésének szükségességére is igen nagy hang-
súlyt fektettek a kongresszuson. Ezt elvileg és politikailag egyaránt
szükségesnek neveztek. Igyekeznek majd a továbbiakban is nagyobb
figyelmet szentelni azokra a lehetőségekre, amelyek a tanácsok, az üze-
mek, az intézmények önállóságában rejlenek. A demokrácia további
kibontakoztatásához segítséget nyújtanak majd az új vállalatvezetési
formák, állapították meg. Ezek növelik a helyi kollektíva szavának

súlyát. A demokrácia szélesítésének útján a politika fontos próbája lesz az új választási rendszer érvényesítése is.

Szükséges és lehetséges, hogy a dolgozók százezreinek, millióinak beleszólása legyen a kérdések eldöntésébe, a végrehajtás ellenőrzésébe, saját sorsuk intézésébe, mondta például Kádár János vitaindító beszédében.

A szocializmust nem lehet kottából építeni. — A Magyar Szocialista Munkáspárt azon kommunista pártok közé tartozik, amelyek levonták a tanulságot a történelmi tapasztalatokból, tanultak a múlt hibáin, és irányvételével azon van, hogy a múltban előforduló torzulások ne ismétlődjenek meg. Ezen a kongresszuson is nyíltan szembenézett az utóbbi 40 évben jelentkező visszasságokkal. Elhangzott például a párt első emberének szájából is, hogy a szocializmust nem lehet kottából építeni.

Minden pártnak országa sajátosságos feltételeinek figyelembevételével kell tevékenykednie. A módszerek eltérőek lehetnek, a szocializmus építésének számos útjáról beszélhetünk. Persze ez nem jelenti az egymás tapasztalataitól való elzárkózást, mert az eltérő utak, a módszerek sokasága csak gazdagítja, erősíti a szocializmusért folytatott küzdelmet.

„Pártunkat szilárd elvek és nem dogmák vezérlik.” — Ez egy másik mondat, amelyet fontosnak tartottunk kiragadni a kongresszus vitájából. Utal arra is, hogy az MSZMP mind rugalmasabb párttá válik, amely állandóan kész a megújulásra, az új, korunk diktálta megoldások felkutatására a célok megvalósítása érdekében. A múlt hibáin okulva nem rendeli a célok alá az embert, az emberi sorsokat, mert nincsen olyan magasztos cél, amely szentesíti a nem emberséges eszközöket.

Kádár János, a KB-beszámolót betervezve szóbeli kiegészítésében egyebek között kijelentette, hogy az MSZMP-t szilárd elvek, nem pedig dogmák vezérlik, s arra törekszik, hogy a fejlődés új problémáira is megtalálja a helyes, szocialista választ, hiszen az élet gyorsan halad, a társadalom fejlettebb fokán új kérdések jelentkeznek, amelyekre az évtizedekkel vagy akár a tíz-húsz évvel ezelőtt adott válasz már nem felel meg tökéletesen, ezért folyamatosan meg kell újítani a politikát.

Egy másik fontos momentum, hogy a párt az egész néppel szövetséget keres „Velünk, aki nincs ellenünk” jelszóval.

Kádár erről a következőket mondta: „Államunk alapja a munkáspárti szövetség, amelyhez hozzátartozik az értelmiséggel kötött szövetség is. De létezik a kommunisták és a pártonkívüliek, a különböző világnézetű emberek — nem hívők és a hívők — szövetsége is, mindazoké, akik egyetértenek az alapvető nemzeti célokkal, a szocialista társadalom építésével és készek annak megvalósítására. Ez a szövetség pártunk politikájának rendkívül fontos eleme.”

A kongresszusi vita összefoglalásakor nem törekedtünk a teljességre, lehetetlen szólni mindazokról a kérdésekről, amelyekről a bevezető beszédek, a több mint félszáz beszámoló, a több koreferátum és a vitaössze-

foglaló szolt. Csupán néhány, véleményünk szerint, fontosabb kérdést említettünk.

A vita befejeztével elfogadták a Központi Bizottság beszámolóját, a Központi Ellenőrző Bizottság jelentését és a kongresszus határozatát, majd megválasztották a párt vezető szerveit.

Főtitkár és főtitkárhelyettes

A magyar párt élén továbbra is Kádár János maradt. Megszűnt azonban a Központi Bizottság első titkári tisztsége, és bevezették a párt főtitkári és főtitkárhelyettesi tisztségét. A kelet-európai szocialista országokban csak a Szovjetunióban és Romániában van főtitkár, azzal a különbséggel, hogy a Szovjet KP esetében a párt első embere a Központi Bizottság főtitkára, a Román KP-nál pedig a párté. Magyarországon Kádár János az MSZMP főtitkára lett. A főtitkárhelyettesi tisztség ez ideig nem volt egyetlen kelet-európai szocialista országban sem.

Mi a célja ennek a módosításnak? Feltehetően csupán formai változás azzal a szándékkal is, hogy az idős pártvezető válláról levegyék a mindennapi munka terheinek egy részét.

A kongresszus zárt ülésén megválasztotta a 105 tagú Központi Bizottságot (mintegy harminc új tag) és a 27 tagú Központi Ellenőrző Bizottságot.

Az új összetételű Központi Bizottság első ülésén a Politikai Bizottság tagjainak a következőket választotta meg: Aczél György, Gáspár Sándor, Grósz Károly, Havasi Ferenc, Hámori Csaba, Kádár János, Lázár György, Losonczy Pál, Maróthy László, Németh Károly, Óvári Miklós, Sarlós István és Szabó István. (Három új tagja van. Ezek: Grósz, Hámori és Szabó.)

A Központi Bizottság titkárságának tagjai a következők: Kádár János főtitkár, Németh Károly főtitkárhelyettes, a KB titkárai pedig: Berecz János, Havasi Ferenc, Horváth István, Óvári Miklós, Pál Lénárd és Szűrös Mátyás.

*

Mindent összegezve megállapíthatjuk, hogy az MSZMP XIII. kongresszusa megerősítette a mostani fő irányvonalat, amelyen a párt igyekezett lépést tartani a valóság szüntelen változásaival, igyekezett állandóan megújulni és a problémákkal nyíltan szembenézni.

Csorba Zoltán

A FRANCIA KOMMUNISTA PÁRT KONGRESSZUSA

FÖLFELÉ A MÉLYPONTRÓL . . .

St. Ouen, Párizs munkáslakta külvárosa, még pontosabban a St. Oueni sportközpont volt a színhelye az FKP 25. kongresszusának, amelyre ez év február 6-a és 10-e között került sorra. Az ötnapos kongresszuson a Francia Kommunista Párt 600 000 tagságát képviselő 1722 küldött: A nemzet új tömörülése a többségért jelszóval kereste a választ a mélypontra jutott párt számos égető kérdésére: miért jutott az FKP mélypontra; kik a hibásak; hogyan tudja visszazerezni az elvesztett bizalmat és tagokat; hogyan tud majd új tagokat toborozni; milyen stratégiával, mit kell változtatni, hogy a párt új lendületet kapjon? Egy sorsdöntő kongresszus volt az FKP 25. kongresszusa és több szempontból rendhagyó is, de ezekről majd az alábbiakban.

Az előzmények

A Francia Kommunista Párt története során tagságát illetően sohasem volt ilyen súlyos helyzetben, mint az utóbbi egy-két évben. A tavaly júliusi európai parlamenti választásokon a szavazópolgároknak mindössze 11,20 százaléka adta voksát az FKP-re. Legkisebb százalék ez a történelem során; az 1928-as mélypont 11,40 százalékot tett ki.

Bizonyos felmérések szerint a francia polgároknak csak 16 százaléka vélekedik kedvezően az FKP-ről. A tagság csatlódása nyilvánvaló, és ennek okát sokan abban látják, hogy elmúlt az az idő, amikor az FKP egy társadalmi berendezés-alternatívával reményt keltett. Ebből a szempontból minden perspektíva nélkül maradt, hiszen az FKP, igaz a szocialista párttal koalícióban, de hatalmon volt, a kommunista miniszterek is részt vettek a kormányban, de az 1981 előtti ígéretek közül bizony vajmi kevés valósult meg. Elsősorban ez okozta a tagság csatlódását.

Emiatt az áldatlan helyzet miatt viharos pártvita előzte meg a kongresszust. Az FKP KB határozati javaslatát a tagság 10 százaléka nem fogadta el vagy tartózkodott a szavazástól. A nézeteltérések a tag-

ságban a következő kérdésekkel kapcsolatban támadtak: a baloldali egysége, a kommunisták kapcsolatai a szocialista párttal és a többi baloldali párttal, az FKP viszonyulása a szocialista országokhoz, a párton belüli demokratikus centralizmus elvének továbbfejlesztése, az osztályharc a mai Franciaországban, a gazdasági válság okainak elemzése, a kiütkeresés a francia színezetű szocializmusért... A párttagságban olyanok is akadtak, akik a pártvita során az előállt helyzetért a párt legfelsőbb vezetőségét hibáztatták, mitöbb Georges Marchais főtitkárt, hiszen 1972 óta, amióta ő az FKP főtitkára majd 10 százalékkal csappant a tagság létszáma.

Ilyen előzmények után viharos (a francia ellenzéki lapok egyenesen dramatikus kongresszust vártak), de mindenesetre az előző kongresszusokhoz viszonyítva — ahol többnyire forgatókönyvszerűen simán folyt le a munka — rendhagyó kongresszus volt várható.

És az is volt. Habár a kongresszus első napjától kezdve érezhető volt a pártvezetőség igyekezete, hogy a lehető leghiggadtabb hangnemben folyjon a munka, hogy elejét állja a „kilengéseknek”. Ez abból is látszott, hogy a küldöttek között, de a KB tagjai között is „ki voltak osztva a szerepek és a szereplők” akiknek reagálniuk kellett a „kilengő felszólalásokra”, „oltaniuk kellett a tüzet”, hogy a kongresszus menete a meghatározott, nyugodtabb mederbe terelődjön. Ehhez a törekvéshez, hogy higgadtabb hangnemben folyjon le a kongresszus, tartozik az is, hogy az FKP vezetősége a kongresszus első napjától kezdve egy eleve bíráló, hogy ne mondjuk, ellenséges álláspontot vett fel a kongresszust kísérő sajtóval szemben (kivéve persze a L'Humanité az FKP lapját), mert a sajtó szerintük — persze mindenekelőtt ez a francia sajtóra vonatkozik — kommunistaellenes hangnemben írt, szenzációhajhász módon igyekezett lejártni a Francia Kommunista Pártot.

Georges Marchais főtitkár megadta a hangnemet

A hangnemet a kongresszus első napján felolvasott, minden tekintetben kimerítő beszámolójával Georges Marchais főtitkár adta meg. A 198 oldalas beszámoló, amit a főtitkár több mint öt óra hosszan át olvasott fel választ adott sok kérdésre, sok kételyre, meghatározta az FKP tevékenységi körvonalait a jövőt illetően, valamint stratégiájának és programjának lényegét.

A párt jövőjének vonatkozásában a beszámolóból világossá vált, hogy az FKP a következő időszakban is megőrzi a legutóbbi, 1979. évi kongresszusán meghatározott politikájának fő irányvonalait. Az is világos lett, hogy az FKP a jövőben sem lesz semmivel nyíltabb, hogy határozottan visszautasítja a pártot és a vezetőséget ért bírálatokat.

S a leglényegesebb: a hibákért, a mulasztásokért, a lemaradásért, a hanyatlásért Marchais főtitkár mást és másokat okolt. Az általános gazdasági és társadalmi válságot, továbbá a szocialista pártot, a szocia-

lista kormányt és Mitterand elnököt. Igaz, rámutatott, hogy képtelenség, ellentmondásos lenne azt állítani a két súlyos választási vereség után, hogy a párt stratégiája helyes volt, Marchais helyet adott annak a véleménynek, hogy a kommunista párt késve alkalmazkodott az új körülményekhez, a társadalmi változások okozta új helyzethez. De a hibákért elsősorban másokat okolt: „A szocialista és a kommunista párt közös programja illúzió volt — mondta Marchais —, mert a szocialista párt már 1977 óta inkább a szociáldemokrata irányzatot követi.” Marchais szerint Mitterrand annak köszönhette az 1981. évi választásokon elért győzelmét, hogy a francia nép változásokat akart. „De Mitterrand, miután hatalomra került — mondta Marchais — nem tartotta tovább magát a közösen meghatározott programhoz, sőt a szocialista kormány még az 1981-ben elfogadott szociális intézkedéseket is szétforgácsolta, részben pedig meg is semmisítette.”

A kommunista párt ezekkel a bírálatokkal, ezekkel a kongresszuson elhangzott szavakkal végleg ellenzéki pozícióra helyezkedett a kormánnyal, a szocialista párttal és Mitterrand elnökkel szemben. Kimondta a végleges szakítást.

Demokratikus társadalmi berendezés

Beszámolójában Marchais élesen bírálta a francia alkotmányt is, amelyet „antidemokratikusnak, szinte monarchikusnak” nevezett, amelynek lehetőségeivel, vagy hiányosságaival Mitterrand elnök is, miután hatalomra jutott, alaposan visszaélt.

Georges Marchais ezért 9 pontban előterjesztette javaslatát a demokratikusabb társadalmi berendezés érdekében. Javasolta, hogy Franciaország elnökét a jövőben a hétéves mandátum után ne lehessen újraválasztani; az elnökválasztások második körében szerepelhessenek ismét mindazok az elnökjelöltek, akik a szavazatoknak több mint 10 százalékát kapták, hogy a kormányfő elnököljön a kormánytanácsban és ne a köztársasági elnök; hogy a kormány legyen felelős a nemzetgyűlés előtt; javasolta az alkotmányos tanács feloszlatását; három pontban a nemzetgyűlés szerepének erősítéséért szállt síkra, és a 9. pontban a fokozottabb decentralizációért.

A fent felsorolt javaslatok, illetve a demokratikusabb társadalmi berendezés kiépítése egyik tétele a szocializmusépítés francia változatának. Ennek másik tétele, mint ahogy azt Georges Marchais kifejtette, a gazdaság felújítása, a gazdasági rendszer megváltoztatása, a termelés növelése és a kapacitások jobb kihasználása. Ennek érdekében a francia kommunistáknak harcolniuk kell a tőkés rendszeren alapuló termelési viszonyok ellen, ami fő oka a gazdasági válságnak. „Az egész kapitalista világ válságban van, és Franciaország politikai kötődése a többi kapitalista országhoz még érzékenyebbé teszi gazdasági helyzetét. Mindenekelőtt az Egyesült Államokhoz való kötődésünkre gondolok. A

szakértők felmérése szerint már 1986-tól gazdasági nehézségek rázkódtatják majd meg az USA-t, és ennek súlyos következményei lesznek országunkra is. Miért titkolják ezt a franciáktól? Holnap majd magyarázkodhat a kormány, hogy egy újabb tőlük független gazdasági sokk történt, és ez az új sokk majd rákényszerít bennünket az újabb, a munkásosztály szempontjából hátrányos ipari változásokra, újabb áldozatokra” — mondta Marchais.

Marchais beszámolójában több ízben is foglalkozott az öngazgatással, pontosabban a demokratikus öngazgatású szocializmus elvével, mint a francia színezetű szocializmus jövőjével. Nem világos azonban, hogy milyen öngazgatási rendszert szándékoznak a francia kommunisták kiépíteni. És meglepő, hogy sehol sem említik az egyetlen országot, ahol öngazgatási szocialista rendszer létezik — hazánkat.

A szocializmusépítés francia változatának tételeihez tartozik továbbá Marchais meghatározása szerint az is, hogy gyökeresen meg kell változtatni a munkafeltételeket, el kell érni a munkások nagyobb részvételét az igazgatásban, valamint alkalmazkodni kell az új technológiai forradalom adta helyzethez, és ezért szükséges a munkások átképzése. Mindezek érdekében fokozni kell a harcot a kommunistáknak saját környezetükben, munkahelyükön, szervezett és konkrét akciókat kell indítaniuk. A jövőben nagyobb szerepet kell kapniuk és vállalniuk a pártsejteknek, és létfontosságú cél — Marchais szavai szerint —, hogy mind több munkást toborozzon a kommunista párt soraiba.

Külpolitikai álláspontok

A külpolitikai álláspontokról szólva Marchais rámutatott, hogy a Francia Kommunista Pártnak harcolnia kell mindennemű külső beavatkozás, dominancia ellen, valamint határozottan síkra kell szállnia a fegyverkezési hajsza ellen.

Egyébként a beszámolóban a nemzetközi helyzettel foglalkozó része aránylag rövid és hiányos. Itt is jelen van a válság témája, ez egyébként a beszámoló vezérmotívuma. Az FKP főtitkára szerint azonban a kelet-európai szocialista országokban nincs válság, illetve „a szocialista országokban nem lehet válságról beszélni olyan értelemben, mint a nyugati tőkés országokban”, állapítja meg Marchais, majd hozzáfűzi, „a szocialista országokban átmeneti nehézségek tapasztalhatóak, s míg a nyugati tőkés országokban a rendszer változtatásában kell keresni a kiutat, a szocialista országokban a kiút a rendszer nyújtotta lehetőségek nagyobb kihasználásában rejlik”. Marchais rámutat, hogy a szocialista országokban kifejezettebb a demokrácia, és hogy a munkások egyre inkább részt vesznek az igazgatásban.

A kongresszust megelőző pártvita során elhangzott olyan vélemény, bírálólat is, hogy az FKP „nem lehet alárendelt viszonyban a szocialista

országokkal”. Válaszolva erre a bírálatra Marchais a következőket mondta: „Ha ez azt jelenti, hogy szakítani kell ezekkel az országokkal és pártaikkal, legjobb, ha világosan kimondjuk, hogy ez nem jön számításba.” Majd hozzáfűzte, hogy az FKP viszonya nem feltétel nélküli viszonyulás, hogy a francia kommunisták minden határozatot függetlenül és Franciaországban hoznak meg, és hogy „nem létezik egy központi párt, amely tömöríti és vezeti a világ szocializmusért harcoló erőit”. A más pártokkal fenntartott kapcsolatok a kölcsönös megértés, a függetlenség és a be nem avatkozás elvén alapulnak, szögezte le Marchais.

Pierre Juquin és az újítók

A Francia Kommunista Párt XXV. kongresszusáról szólva külön tejezetet érdemel az úgynevezett újítók csoportja. Ők voltak azok, akik a vezetőség álláspontjától eltérő hangnemben szóltak, és kifejezetten bírálták a vezetőséget a mulasztásokért. Ők voltak azok, akik az előzetes pártvita során nem fogadták el az FKP KB határozati javaslatát.

A kongresszust kísérő számos francia újságíró számára, főleg a jobb oldali lapok tudósítói számára mellesleg az egyetlen téma az volt, hogy mi lesz az újítókkal, hogyan számol le velük a párt vezetősége. Egyesek írásaikon keresztül azért szurkoltak, hogy a kongresszuson egy végső szakadást hozó leszámolás történjen, ami végképp lejártná az FKP-t.

Az újítók csoportjának legjelentősebb képviselője Pierre Juquin. Juquin korábban az FKP KB szóvivője volt, de az előzetes vitában nem fogadta el a határozati javaslatot, ő volt az egyetlen a KB tagjai közül, aki ilyen álláspontra helyezkedett.

„Ezentúl is a többség határozataihoz tartom magam, és ezeket fogom érvényesíteni”, emelte ki felszólalása elején Juquin, azonnal rámutatva, hogy az eltérő vélemény még nem jelenti a véglegesített nézetkülönbséget. Higgadtan és megfontoltan kifejtette véleményét a demokratikus centralizmus elvéről. Már a kongresszus előtti vitában is ennek az elvnek az elmélyítését követelte, és ez volt az egyik tétel, amely miatt nem fogadta el a határozati javaslatot. „Sémákkal nem nyerjük meg a harcot, a kommunistáknak olyan szükségük van a vitára, mint az emberi szervezetnek a levegőre, az oxigénre” — mondta Juquin, majd hozzáfűzte: a demokratikus vita és az ellenzékieskedés két különböző dolog, és a kettőt nem szabad összetéveszteni.

Akárcsak a francia kommunisták többsége, Juquin is bírálta a Szocialista Pártot és síkraszállt azért, hogy az FKP-nek egy másmilyen társadalmi rendszert kell felkínálnia a francia népnek, egészen másilyent, mint amilyent a jobboldal és jelenleg a szocialisták előtérbe helyeznek.

Azért is síkraszállt azonban, hogy a kommunista pártnak nem szabad eltávolodnia az időszerű társadalmi folyamatoktól, a hagyományos

politikai harctól, hanem az adott politikai jelenben kell tartózkodnia és megtalálnia helyét. Juquin felszólalása során is megismételte azt az elvet, hogy a kommunista párt „nem tart lépést” az időszerű folyamatokkal, nem alkalmazkodik az adottságokhoz és hogy állandóan késik. „Késtünk 1956-ban, 1968-ban és 1979-ben, s ezek a késések sokba kerültek” mondta. Véleményem szerint, emiatt az FKP-nek kétségtelenül változtatnia kell magatartásán.

Pierre Juquin a kongresszuson is lényegében megismételte korábbi téziseit, de ezúttal sokkal-sokkal higgadtabban, mértéktartóan. Érezhető volt elővigyázatossága, hogy ne adjon okot a KB-ből való kizárására.

Ennek ellenére szinte mindenki biztosra vette, hogy sem Juquin, sem Felix Damette — aki sokkal hevesebben szólalt fel a kongresszuson és szinte kiprovokálta a replikázók beavatkozását —, sem Marcel Rigout — aki ugyan a kongresszuson nem szólalt fel, de az előzetes vita során annál hevesebben fejtette ki bírálatait —, nem maradnak az új központi bizottság tagjai.

„A Francia Kommunista Pártban nincsenek fejedáaszok”

De elsőrangú meglepetés történt. Mint ahogy azt az egyik francia újságíró találóan megjegyzte, „a tábornokok maradtak, az ezredeseket nyírták ki”, azaz: Pierre Juquin az 1717 szavazatból 1265-öt, Felix Damette 1320-at, Marcel Rigout pedig 1328 szavazatot kapott, és mindhárman tagjai maradtak a 150 tagú új központi bizottságnak.

„A Francia Kommunista Pártban nincsenek fejedáaszok” — magyarázta Georges Marchais főtitkár, majd hozzáfűzte: „A három elvtársat, noha a többségtől eltérő véleményt fejtettek ki, a kongresszus újból megválasztotta. Ez precedens nélküli eset. De felhívom a figyelmet, hogy ez a precedens nem jelentheti azt, hogy a jövőben gyakorlattá válik kongresszusainkon...”

Juquin tehát nem jutott arra a sorsra, mint Roger Garaudy, akit eltérő véleménye miatt 1970-ben az FKP XVII. kongresszusán (akkor Garaudy volt az egyetlen, aki szembeszállt a vezetőséggel, most pedig egész csoportról volt szó), kizárták a Központi Bizottságból. Juquin maradt a KB tagja, de az újonnan megválasztott 150 tagú Központi Bizottság akkora bizalmat már persze nem szavazott neki, hogy megőrizze helyét a Politikai Bizottságban is.

Marcel Rigout, a volt koalíciós kormányban szintén miniszter volt és a kongresszuson szinte biztosra vette, hogy kizárják. Ő volt ugyanis a Haute Vienne föderáció titkára, amely a kongresszust megelőző vitában a legélesebb hangon szólt. Felelősségre vonta a vezetőséget az FKP hanyatlása miatt, és föderációja egyike volt a három közül, amely a határozati javaslat ellen szavazott. A kongresszuson Rigout nem szólalt fel, helyette Ellen Konstans beszélt. Ő tolmácsolta a föderáció véle-

ményét, mellesleg a KB újítók csoportjának tagjai közül ő szólalt fel elsőnek a kongresszuson. És ő lett az áldozat — nem maradt a KB tagja, visszaküldték a bázisba.

Felix Damette Dél-Korzika föderációjának titkára (föderációja szintén a határozati javaslat ellen szavazott) a kongresszuson is élesen bírálta a párt eddigi stratégiáját és a vezetőséget is. De maradt a KB tagja, mert ő is, mint Juquin és Rigout végül beleegyezett és szavát adta, hogy maradéktalanul tartja magát a többség által meghozott határozatokhoz.

Yvan Tricart volt egyike azoknak, akik a volt KB tagjaként a határozati javaslat ellen szavazott. Őt föderációja, Essone buktatta meg, amely nem támogatta ismertetett álláspontját. Ezek után nem is maradhatott a KB-ban. Alain Annicibile, a volt KB egyik legfiatalabb tagja, Marchais egyik kedvence volt. De ő is az újítókhoz csatlakozott és... vissza a bázisba! Hasonlóképpen járt Marc Zamechei és Francois Asensi is, akik az újítók most már csak volt KB-tagjai.

Ennyit az újítókról és sorsukról. A párt vezetősége feltételes bizalmat szavazott nekik. Legalábbis a fő képviselőiknek. Valószínű, hogy az elkövetkező időszakban enyhébbek lesznek, és azzal igazolják majd a bizalmat, hogy maradéktalanul síkraszállnak a programért és azért a stratégiáért, amelyet a kongresszus többsége elfogadott. De meg kell jegyezni, hogy jelenlétüknek, felszólalásaiknak és új téziseiknek köszönhetően az FKP XXV. kongresszusa dinamikusabb, mozgalmasabb volt, mint bármelyik az eddigiek közül. És függetlenül attól, hogy a kongresszus végső sorban leszámolt velük — az újítók új életerőt adtak a pártnak.

Továbbra is Georges Marchais

Ami az új főtitkár megválasztását illeti, nem született meglepetés. Az FKP főtitkára továbbra is Georges Marchais maradt.

Mindent összegezve: a francia kommunisták ezen a sorsdöntő kongresszusukon úgy döntöttek, hogy ellenzéki politikát folytatnak, hogy hátat fordítanak a baloldal egységének, a Szocialista Pártnak és önállóan, csak saját programjuk alapján próbálják tömöríteni soraikat a végső cél érdekében: a francia színezetű szocializmus kiépítése érdekében. Egyelőre azonban a mindössze 600 ezres tagsággal, a legutóbbi szavazáson elért eredménytelenséggel, amikor a szavazópolgároknak csak valamivel több mint 11 százaléka adta le voksát az FKP-ra, ehhez jelenleg még túl gyenge a Francia Kommunista Párt.

Georges Marchais főtitkár zárószavai szerint azonban ez a kongresszus új lendületet adott a pártnak és a francia kommunisták megvannak győződve róla, hogy elmozdulnak a mélypontról, és hogy az FKP-re már a közeljövőben sikeresebb időszak vár.

*

A kongresszus óta máris volt egy „próbavizsgálója” a francia kommunistáknak: a márciusi megyei választások. Ezeken a választásokon még nem volt tapasztalható előrelendülés a tagság számát és a párt befolyását illetően. Lényeges pozitív változás az elmúlt két, két és fél hónap alatt tehát nem történt.

De a mélyre hatóbb értékeléshez — hogy mennyire helyes a kongresszuson meghatározott program, mennyire mozgósító a stratégia — mindenesetre hosszabb időszak eltelte szükséges.

Vladimir Goati:

KORUNK POLITIKAI PÁRTJAI

A politikai pártok az utóbbi két évszázad folyamán rendkívül gyors társadalmi fejlődésen mentek át. Lét-rejöttük sajátos módon kötődik a tőkés társadalom kialakulásához és fejlődéséhez, de mint azt napjaink gyakorlata bizonyítja, jelentőségükből nem veszítenek a szocialista társadalmakban sem. Amikor egy — ahogyan A. Philippe, a kiemelkedő francia szocialista mondta — „felelős emberek irányította felelős társadalom létrehozására törekszenek”, akkor még meg is növekszik a politikai pártok, illetve a szocialista társadalmakban a politikai párt jelentősége. Ilyen értelemben társadalmunk megkülönböztetett figyelmet fordít a forradalmunk szubjektumát képező munkásosztály politikai pártjának, a JKSZ-nek a tevékenységére. Forradalmi élcsapatunk gyakran képezi tárgyát különböző kutatásoknak. Vladimir Goati is úgy véli, hogy „az eddigiek során a kutatók csak nagy ritkán és a teljesség igénye nélkül helyezték pártunkat európai és világméretű összefüggések közé”.

Nyilvánvaló, hogy a párt „függ attól a társadalomtól, amelyben tevékenységét kifejti”, de a pártok nem csak „függőségben vannak, hanem független változók is”, ezért elszigetelt jelenségként vizsgálva a JKSZ sem biztosíthatja minden vo-

natkozásban ténykedésének és a benne végbement változásoknak a megértését.

Az sem véletlen, hogy ilyen komparatív jellegű áttekintés nem sok van a világon. Ennek nem csak a pártok sokasága az oka (a szerző szerint manapság körülbelül nyolcszáz van). Sokkal nagyobb gondot okoz egymástól való különbözőségük, ugyanis egyes vonatkozásait csak nehezen vagy szinte lehetetlen összehasonlítani, mert pártonként más a jelentőségük és más fajsúllyal vannak jelen.

Szerzőnk ebben a könyvében — amelyért tavaly megkapta a NIN-díjat — tízéves kutatómunkája eredményeit összegezte, s ezáltal egy rendkívül érdekes és értékes kiadvánnyal gazdagította közéletünket.

Ez a színvonalas munka már-már teljes betekintést nyújt a mai politikai pártok empirikus gazdagságába. Az empirikus mutatók különbözősége ellenére eredményesen hasonlította őket össze és formálta olyan érdekesítő anyaggá, amelyet az olvasó terjedelmessége ellenére is befo-gadhat.

Az olvasó fokozatosan ébred rá a JKSZ egyes empirikus vonatkozásainak jelentőségére és fontosságára. Ugyanis más politikai pártok heiyzetének az áttekintése nélkül aligha értékelhetjük reálisan a JKSZ bár

melyik elemének a jelentőségét és fontosságát. Szerzőnk viszont ezt rendszeresen megtette forradalmi élcsapatunk elemzése során. Ez minden valószínűség szerint kihatással lesz a JKSZ-szel kapcsolatos eddigi vizsgálódásokra, s így előrehaladás következik be a JKSZ-en belüli viszonyokban és a társadalomnak a pártunkhoz való viszonyában.

Vladimir Goati a mai politikai pártokkal foglalkozó anyagot négy fejezetben tárgyalja, végül pedig összefoglalja a politikai pártok elemzésének legfontosabb eredményeit.

A terjedelmes — 382 oldalas — mű első fejezetében — amelynek A politikai pártok létrejötte és jellemzői a címe — történelmi áttekintést nyújt a XVIII. század végi Egyesült Államokban létrejött pártoktól egészen a második világháború utáni afrikai politikai képződményekig. Ebben a fejezetben tárgyalja a Jugoszlávia területén létrejött politikai pártokat is. Külön figyelmet érdemel a szerzőnek a párt fogalmi meghatározásával kapcsolatos bíráló elemzése. A párt fogalmát több elem segítségével határozza meg, „amelyeket a különböző eszmei és elméleti irányvételű szerzők egyértelműen fontosnak tartanak”: a szervezet létrehozása, a hatalom megszerzésére és ideológia kialakítására való törekvés. Emellett olyan elemeket is figyelembe vett, amelyeket illetően eltérőek a vélemények, ilyen például a pártok osztályjellege. Véleménye szerint „a politikai pártok meghatározott ideológia által inspirált tartós szervezetek, amelyek azzal a céllal jönnek létre, hogy önállóan vagy koalíciós formában szerezzek vagy tartsák meg a társadalmi hatalmat meghatározott osztály érdekében”. A párt illetően meghatározása lehetővé teszi, hogy megkülönböztessük az érdekcsoportoktól és szociális

mozgalmaktól. Külön figyelmet érdemel a pártok jellegére vonatkozó fejtegetése. A pártokhoz való negatív viszonyulást Thomas Hobbesnak a politikai pártok nélküli monarchiájától és a szükségszerűen polgárháborúhoz vezető többpártrendszerű demokráciájától egészen Roger Barreault-ig kíséri figyelemmel, aki szerint a pártok a kelet-európai országokban szükségszerűen váltak az államhatalom kiindulópontjává.

A fejezet végén írunk megállapítást: a különböző szerzők párttal kapcsolatos bírálatáiban közösnek számít, hogy rendkívüli hatalmat és befolyást tulajdonítanak a pártvezetőségeknek. Goati szerint a párton belüli demokráciát illetően nincs ideális párt, és ilyen szempontból a valóságban jelentős különbségek tapasztalhatók a pártok között.

Goati könyvének második részében a pártok belső életével foglalkozik. A pártot olyan rendszernek tekinti, amely egyáltalán nem az azonos érdeket és álláspontot képviselő tagok tökéletes közössége. Betekintést nyújt a világ különböző politikai pártjainak heterogén ideológiai jellegébe, de a Kommunista Szövetség tagságának a soraiban tapasztalható különbségekbe is. A JKSZ-en belüli eszmei különbségeknek hat forrására mutat rá: a nagy taglétszám, a tagságon belüli eltérések, a környezet hatása, a tagság elöregedése, a személyes érdekek hangsúlyozása és az a tény, hogy a JKSZ ideológiája nem zárt jellegű, s így folyamatosan új eszmékkel és állásfoglalásokkal gyarapodik. Könyvének ebben a részében nagy figyelmet szentel a frakcióknak, amelyek a „párttagok vezetésre törvő strukturált csoportját” érti. Ilyen értelemben a frakciók nem valamilyen ad hoc csoportok, hanem ténylegesen léteznek, amelyek a szerző szerint „akkor is léteznek, ha a párt

normái nem ismerik el őket, vagy hivatalosan be vannak tiltva”. Ez a gondolat azért is érdekes olvasóink számára, mert Goati megemlíti, hogy valamennyi mai politikai párt, így a JKSZ szabályzata is tiltja frakció létrehozását. Mivel a JKSZ történetében is nagy gondot okozott a frakciózás, magától értetődő, hogy az olvasó is szeretne betekintést nyerni — mégpedig valóságunkra való tekintettel — ebbe a jelenségbe. Sajnos Goatinak nem volt elég ereje, hogy ennek az érdeklődésnek eleget tegyen, illetve elszalasztotta a fenti állításnak a JKSZ mai gyakorlatára való alkalmazását.

A tanulmánykötet harmadik része a pártot a társadalmi-politikai rendszer részeként tárgyalja. Ilyen értelemben a társadalomnak a politikai pártokra gyakorolt hatása foglalja le figyelmét. A pártrendszer természetét több tényező határozza meg, amelyek közül Goati különösen a társadalmi-gazdasági viszonyok jellegének, a gazdasági fejlődés szintjének és a társadalom politikai szerkezetének ad hangsúlyt. Vizsgálódásai során kitér a párt és a szakszervezet viszonyára, valamint a politikai pártok pénzelésére. Érdekes áttekintést nyújt a világ politikai pártjainak pénzeléséről, amelyből kitűnik, milyen jelentős eltérések vannak az egyes pártok között.

A JKSZ pénzelésére az jellemző, hogy a világ többi polgári és munkáspártjától eltérően jóval kisebb mértékben részesedik az állami költségvetésből (a legutóbbi kimutatások szerint a JKSZ bevételének 89,2 százaléka a tagsági díjból származik). Goati szerint ez annak a tudatos törekvésnek az eredménye, hogy pártunk igyekszik függetleníteni magát az államtól.

Igen figyelemre méltó fejtegetésbe bocsátkozik a párt és a szakszervezet viszonyát illetően is, amikor a

kapcsolat megítélését a szakszervezet országonkénti szerepéhez köti. Mind történelmi, mind konkrét vonatkozásban lényeges eltéréseket mutat ki a fejlett tőkés országok, a szocialista országok és a fejlődő országok szakszervezetei között. Megállapítja, hogy egyes országokban a szakszervezet befolyása semmivel sem marad el a pártokéi mögött, másutt viszont a szakszervezetet alárendelik a különböző pártoknak. Bár dokumentumaink mindenütt a szakszervezet autonóm jellegét hangsúlyozzák, és ennek alapján egyenjogú viszonyra számíthatnánk a szakszervezet és a JKSZ között, az előbbi mégis „mind programját, mind pedig eszmei-politikai vonatkozását illetően a JKSZ-től függ”. Ha figyelembe vesszük, hogy a szakszervezetnek csak 35 százaléka párttag, de a párt még így is domináns hatást gyakorol rá, akkor — mondja Goati — világossá válik, „miért nem érzi *magáénak* a tagság a szakszervezetet”. Eppen ezért nem elég határozott és nem elég önálló nálunk a szakszervezet.

A világ politikai pártjaiban a második világháborútól napjainkig végbement változásokkal a Válság vagy a pártok átalakulása című fejezetben foglalkozik, ami egyben fejtegetései tartalmára is utal. Miután az első fejezetben a politikai pártok válságával foglalkozó szerzők nézeteit vizsgálta, a második és harmadik fejezetben pedig a pártok átalakulására tett erőfeszítések és elgondolások kaptak helyet, a mai, de különösen a polgári pártok válságával kapcsolatos elméletekről megállapítja, hogy a pártoknak továbbra is domináns szerepe és központi helye van mind a polgári társadalmakban, mind a „reális szocializmus” országaiban, mind pedig a fejlődő országokban. A pártok válságával kapcsolatos vita részben a mai politikai pártokban

végbement tényleges változásokhoz kötődik. Ezek a változások Goati szerint mind az ideológia, mind a szervezet, mind pedig az összetétel és a tevékenység szférájában jelen vannak, s ugyanakkor kiterjednek a mai világ valamennyi pártjára.

Külön figyelmet érdemel a pártok tudatos átalakítására tett kísérletek áttekintésével foglalkozó utolsó fejezet. A szerző már az elején felhívja a figyelmünket arra, hogy a korábbi fejezetektől eltérően — amelyekben a politikai pártokban az eddigiek során végbement változások kiértékelésével foglalkozó kutatói erőfeszítéseket tekintette át —, most figyelmét azokra az „aktivista törekvésekre” irányítja, amelyek a párt új modelljének kialakítását tűzték ki célul. Ezeket az „aktivista törekvéseket” Goati három csoportba osztja. Az első csoportba azokat sorolja, amelyek pártkonceptiója csak formálisan „új”. A csoportba tartozók közös meggyőződése, „hogy valamely meglévő pártnak (a szociáldemokrata vagy a kommunista pártnak) a saját keretei között sikerül egyesítenie a munkásosztályt és ezáltal egységes munkáspárttá válnia”. A második csoportba tartozó elképzelések nyomán egy hagyományostól eltérő pártmodell bontakozik ki. Egy olyan új pártról van szó, amely alapvetően különbözik a meglévő kommunista és szociáldemokrata pártoktól. Goati a harmadik csoportba sorolja annak az „új pártnak” a képviselőit, amelyet az ún. „szélső balosok” határoltak körül. Elhatárolja magát a „szélső baloldal” minősítésétől, mert véleménye szerint ebben az esetben többnyire át nem gondolt és dogmatikus értékelésről van szó. Elemzésének ebben a részében elsőként bírálja az elképzelést, miszerint

elégseges visszatérni a forradalmi pártok modelljének megalkotóihoz és hozzálátni koncepciójuk megfelelő megvalósításához. Ezeket az elképzeléseket bírálva kimondja, hogy „az ilyen eszmeileg egymáshoz közel álló csoportosulások közötti heves vita a vallási szekták egymás közötti leszámolására emlékeztet”.

A továbbiakban Goati azokkal a nézetekkel foglalkozik, melyek szerint hatalmas különbségek alakultak ki a munkásosztály tudatában, és ezért — a kommunista pártok jelenlegi gyakorlatától eltérően — kívülről szándékoznak a munkásosztály forradalmi tudatát erősíteni. Külön figyelmet fordít az IL MANIFESTO csoport nézeteinek elemzésére, amely nevét egy olasz folyóiratról kapta. A tanácsoknak a pártok elkerülhetetlen elbürokratizálódási folyamatában lehetséges szerepéről, vagy a szakszervezetnek a párt és az állam közötti erőátviteli funkciójáról vallott nézetei valóban figyelmet érdemelnek. Ezzel kapcsolatban bizonyára Goati álláspontja a legelfogadhatóbb, miszerint a hagyományos munkáspártok szükségszerű adaptálódásának elméleti átgondolása során aligha hanyagolhatók el ezek az elképzelések, de azt sem szabad szem elől téveszteni, hogy miért nem kaptak komolyabb politikai támogatást ez a koncepció még sehol a világon.

Összegezeként elmondhatjuk, hogy Goati könyve alapvető fontosságú olvasmány mindazok számára, akik a politikai pártok világát szeretnék megismerni és tevékenységükkel hozzá szándékoznak járulni politikai pártunk, a JKSZ gyakorlatának fejlesztéséhez.

Szám Attila

EREDMÉNYEK ÉS FELADATOK A JUGOSZLÁVIAI MAGYAR FOLKLÓRKUTATÁSBAN

Jugoszláviai magyar folklór

Válogatta, szerkesztette, az utószót írta és az irodalomjegyzéket összeállította Jung Károly.

A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék, 1983.

Egy tudományág nagykorúságát a közösségben az is jelzi, ha arról összefoglaló, illetve tanulmányaiból válogatás jelenik meg. A jugoszláviai magyar folklórkutatás háború utáni alakulását, a kutatók érdeklődési körét tükrözi Jung Károly válogatásában a *Jugoszláviai magyar folklór*. Sajnos már írásunk legelején meg kell állapítanunk: hazai folklórkutatásunkat mindig az befolyásolta, hogy egy-egy gyűjtőnek mi állt érdeklődése homlokterében. Emiatt a vajdasági parasztság szellemi kultúrájának a megismerésében még mindig sok a fehér folt, a tisztázatlan kérdés. Igazságtalanok lennénk, ha figyelmen kívül hagynánk, hogy az elmúlt tizenöt évben jelentős eredmények is születtek, elsősorban a tragikusan elhunyt Tóth Ferenc és Matijevics Lajos kutatásai nyomán. Az egyetemes magyar folklórkutatásban is figyelemre méltóak azok az eredmények, amelyeket Jung Károly ér el a néphit és a népszokások vizsgálatában. Átfogó néprajzi képünk mindössze két néprajzi csoportról: a szlavóniai magyarokról és az al-dunai székelyekről van. Mindkét népcsoportot elsősorban Penavin Olga tanulmányaiból, monográfiáiból ismerjük. A kötet nem tartalmaz egy tanulmányt sem Penavin Olga közleményeiből, mert ugyanebben a sorozatban külön könyvben tisztelegnek majd munkássága előtt. Elfogadható szempont,

de azért mégis sajnáljuk, hogy legalább egy-két írását nem vette fel a szerkesztő, mert — ahogyan eligazító utószavában írja — a válogatással végső soron az volt a célja, hogy az olvasókat megismertesse a bácskai, bánáti, szlavóniai és baranyai parasztság hagyományaival, márpedig ezeket nálunk Penavin Olga ismeri legjobban.

A könyv első fejezetében a hazai kutatástörténet magyar vonatkozásait taglalja. Kósa László részletesen ismerteti azokat a törekvéseket, eredményeket, amelyek a vajdasági népi kultúra tanulmányozásában felismerhetők. A kezdetektől a hetvenes évekig kritikailag elemzi a közleményeket, s lábjegyzeteiben gazdag bibliográfiát is közöl. Egyet kell értenünk azokkal a megállapításaival, melyek a két világháború közötti időszakban megjelent publikációkra vonatkoznak. Habár színvonalukat tekintve nem mérhetők a korabeli más magyar nyelvterületen megjelent szociográfiai, illetve néprajzi közleményekkel, mégis fontosnak tartjuk őket, mert a harmincas-nyolcvanas évek felvairól belőlük kapnánk némi képet, a vajdasági parasztság életét segítségükkel jobban megismerhetjük. Néhány olyan adatot is tartalmaznak, elsősorban az anyagi kultúra és a társadalmi néprajz köréből, melyet ma már aligha gyűjthetnénk össze. Éppen ezért nem ártana, ha a két világháború közötti időszak írásainak legjava vagy ebben a sorozatban, vagy egy másik kiadványban ismét megjelenne. Mert a Híd és a Kalangya teljes anyaga nehezen hozzáférhető, csupán egy-két könyvtárban, illetve magángyűjteményben van csak meg. Eligazító utószóval, jó jegyzetekkel hasznos ismereteket

nyújthatnának ezek a falukutató riportok nemcsak a beavatottak számára, hanem mindazoknak, akiket érdekel a népi kultúra

Az első fejezet tanulmányai arról tanúskodnak, hogy a felszabadulás után, az újjáépítéssel együtt, a hagyományos életmód kutatása is nagy lendülettel beindult. Megszervezték az első múzeumokat, a zentai diákokat is bevonták a gyűjtésbe, néprajzi kiállításokat rendeztek. De már 1953-ban Bóna Júlia a Hídban közölt beszámolójában felvázolta mindazokat a problémákat, melyek későbbi kutatásainkat is jellemezték. A sikertelenség okát abban látta, hogy a gyűjtést elsősorban a véletlenre bízták, nem készítették egy kerettermet, amely alapján a gyűjtést végezték volna, de kiolvashatjuk az írásából azt is, hogy hiányoztak a szakemberek, hogy a gyűjtők egyéb elfoglaltságuk mellett, érdeklődésből, lelkesedésből végezték munkájukat.

Több mint harminc év múlt el az idézett cikk megjelenése óta, de a vajdasági magyar folklór- és néprajzi kutatás problémái nem sokat változtak. Napjainkban is a legnagyobb gondot a szakemberhiány jelenti, a folklórral főállásban mindössze Jung Károly foglalkozik. Néprajzi és folklórkutatást a Vajdasági Múzeum és a Zentai Múzeum ugyan végez, de nem elég eredményeset, mert ugyanebben a könyvben a korábban már említett Kósa László cikkében ezt is olvashatjuk: „Bácska anyagi kultúrájáról sommásan elmondható, hogy a magyar nyelvterületnek nincs még egy e szempontból ilyen kevésbé ismert része.” 1972 óta a helyzet nem sokat változott. Annál inkább lesújtó ez a vélemény, ha figyelembe vesszük, hogy legfeljebb tíz-tizenöt évig gyűjthetünk adatokat a két világháború közötti időszakról, mindössze néhány évig a századfordulóról. Gyökeres szemléletbeli változá-

soknak kellene történniük a vajdasági magyar néprajzkutatásban, mert féltő, hogy kellő ügyszeretet híján olyan tudományos ismeretekről mondunk le, amelyek máshol Európában nem szerezhetők.

Hogy milyen gazdag és változatos a vajdasági magyarok szokása és hiedelme, ezt ez a gyűjtemény is bizonyítja. Hogy érdemes rá nagyobb figyelmet fordítani, azt az is alátámasztja, hogy a legjelentősebb magyarországi folkloristák is közleményeket, tanulmányokat írtak itteni gyűjtéseik alapján.

Jung Károly azokat a tanulmányokat válogatta össze, melyekből atfogó képet kaphatunk Vajdaság néphitéről és szokásairól. A kötetből és a felsorolt könyvészeti adatokból arra következtethetünk, hogy népszokásaink közül leginkább a téli ünnepek körébe tartozó szokásokat, hiedelmeket dolgozták fel. Gunda Béia a szerémségi magyar falvakban végzett tájékozódó gyűjtőúton a karácsonyi ünnepkör szokásait jegyezte le. A négy községben végzett terepi munka során megállapította, hogy az itteni magyar falvak többsége a magyar népszokások „élő folklórarchivuma, amelynek további tanulmányozása igen gazdag eredménnyel járna”. Katona Imre Kálmány Lajos nyomában Észak-Bánátságban — a balladák mellett — Tóth Ferenccei a naptári ünnepek szokásait is összegyűjtötte. A szegedi kirajzású falvakban mindössze hét adatközlőtől a szokások jó néhány variánsát lejegyezte. Kár, hogy Tóth Ferencet tragikus korai halála megakadályozta, hogy elkészítse ezek szintézisét. Tanulságos az ugyancsak bánáti Torda községben gyűjtött farsangi élő népszokásokról szóló beszámoló. Tóth Ferenc és Katona Imre gyűjtései alapján Dömötör Tekla a Szent Iván-i tűzgrás interetnikus vonatkozásait fejtette ki. A naptári unne-

peket viszonylag jól feldolgozták a jugoszláviai magyar folklórban, de ez a könyv is tanúsítja, hogy a kutatások elsősorban a Tisza vidékére és az al-dunai székelyekre összpontosultak. Közép- és Nyugat-Bácskáról alig van adatunk, pedig hogy ezen a területen is értékes adatokat találhatunk, azt Borús Rózsa könyve, a *Topolyai népszokások* is bizonyítja. Érdeemes lenne Szabadkának és tanyavilágának a szokásait, hiedelmeit is összegyűjteni, mert — tapasztalatból tudjuk — rendkívül gazdag anyag lappang Luda és Kelebia tanyavilágában. Fontos lenne vizsgálni ebben az észak-bácskai városban, hogyan hatottak a bunyevácok és a magyarok egymás szokásaira. Példaként a karácsonyi ünnepkör szokását említjük, a matorica és az oca, a gazda és a gazdasszony felköszöntését. Advent első, illetve második vasárnapján reggel a férfiak, fiúk, legények felköszöntik a házbelleket hasonló jókívánságokkal, mint más helyeken újkor. Kelebiai adatközlőm, aki 1910-ben született, az alábbi köszöntőt mondta el:

Isten éltesse a
 Matoricát az ocával együtt,
 Erővel, egészséggel,
 Több számos esztendővel.
 Adjon az Isten
 Bort, búzát, békességet,
 Kurta farkú malacot,
 Szekerünknek kereket,
 Poharunknak feneket,
 Hogy ihassunk
 Egész évben eleget.

A felköszöntőt, ha felnőtt volt, palinkával és borral kínálták, a gyerekeknek diót és almát adtak, ujabban pénzt is.

Tanulságos lenne alaposan megvizsgálni a bunyevác kraliicák és a magyar pünkösdlő szokást is. Természetesen nemcsak a naptári ün-

nepek alkalmasak az interetnikus kapcsolatok vizsgálatára, hanem a hitvilág, a munkával kapcsolatos szokások is, annál inkább, mert a nagy mezőgazdasági munkákat, az aratást, kukoricatörést, a virosi és tanyasi lakosok nemzetiségi hovartozásra való tekintet nélkül együtt végezték. Az aratóünnepet a szabadkai magyarok is duzsijancának nevezik, de az itteniek, bármilyen nagy munka befejeztével, duzsijancot ulnek, ha mővában dolgoznak. Minden házigazda tudja, hogy illik megvendégelni a munkásait, ha a munkát befejezik.

Ebből a kötetből is kitűnik, de a bibliográfia is azt bizonyítja, hogy a vajdasági magyar folklórkutatásban a munkával kapcsolatos szokások s a hozzájuk kapcsolódó hitvilág elemeit dolgozták fel a legkevésbé. Az emberélet fordulóinak rendkívül összetett problémája a lakodalom, a megannyi néphitelem váltakozik a dramatikus szokásokkal, a népdalokkal, az étkezési szabályokkal, érintkezik a társadalmi néprajz problémáival. A leglátványosabb, ma is élő népszokásunk szinte feldolgozatlan. Ezzel szemben a temetés — a gyűjtemény tanúsága szerint — a naptári ünnepek mellett a leginkább felgyűjtött szokáskör. Körmöczi Erzsébet és Szabó Jolán minden apró részletre felfigyelve ismerteti a Zenta környéki temetkezési rítusokat. A temetkezési körbe tartozik az a tanulmány is, amelyik példamutató az itteni gyűjtők és kutatók számára arra vonatkozólag, hogyan kell egy problémakört megközelíteni, milyen földrajzi távlatokban kell azt vizsgálni, milyen nemzetközi összefüggésekbe kell állítani. Ez Jung Károlynak a kiházásatlanok halotti koronájáról szóló értekezése. Tanulmánya azt is bizonyítja, hogy egy-egy probléma megoldására még a napisajtó is felhasznál-

ható, ha rövid idő alatt viszonylag több helységről akarunk adatokhoz jutni.

A könyv hat tanulmányából kitűnik, hogy egy más etnikai csoport számára készített kérdőív milyen jól használható a mi vidékünkön is. Cs. Pócs Éva Zagyvarékás néphitét kutatta, ekkor készített el egy kérdőívet, amelyet aztán nálunk többen is felhasználtak. A tanulmányban is olvashatunk ennek a hatására készült néhány közleményt, de Kovács Endre doroszlói gyűjtése is ezt bizonyítja, hogy Vajdaság magyar folklórájának sok archaikus vonása van. Az eddigi kiadványok elsősorban a népballadákat, népmeséket prezentálták; lényegesen kevesebb munka foglalkozik a hitvilág elemeivel. Pedig a szellemi néprajz köréből ezt a legkönnyebb gyűjteni. Nem szükséges, hogy különösen tehetséges legyen az adatközlő, elegendő megnyerni a bizalmát.

A gyűjtemény érdeme, hogy attekintést ad az eddigi eredményekről. Terjedelme miatt érthető, hogy néhány tanulmány kimaradt belőle. A szerkesztő feladata mindig háládarlan, mert más-más szempontok alapján esetleg más tanulmányokat vet volna fel. Mi csak Matijevics Lajosnak 1973-ban írt közleményét hiányoljuk, melyet a vajdasági siratóparódia szövegekről írt. Segítségével a halállal kapcsolatos más inozzanatokat is jobban megismertük volna, noha a könyv legjelentősebb, legjobb tanulmányai erről a problémáról szólnak.

Egy folklórkiadványnak nálunk nemcsak az a feladata, hogy megismertesse az olvasóval a parasztság kulturális örökségét, hanem az is, hogy további feladatokra sarkalljon, felhívja a figyelmet, mi az, ami eddig elkerülte a figyelmünket, hogyan

kell továbblépnünk. A *Jugoszláviai magyar folklór* ebből a szempontból is igen tanulságos. Bebizonyította, hogy hasznosak voltak a zentai folklórszeminárium előadásai, mert sokakat ösztönöztek kutatásra. Napjainkban, habár a publikációk mást sugallnak, az az érzésünk, hogy az etnológiai gyűjtés ismét hullámvölgyben van, nem ártana ismét fellendíteni. A tanárok és a diákok többnyire mindig vállalták a többletmunkát, ezért a pedagógusok téli szemináriumán ismét foglalkozni kellene népköltészeti témákkal, első sorban gyakorlati tanácsokkal kellene ellátni őket. Jó lenne, ha az Oktatás és Nevelés kérdőíveket közölne egy-egy témával kapcsolatban, mert nem valószínű, hogy gyökeresen megváltoznak az anyagi lehetőségek, s a közeljövőben több pénzt fordíthatunk e kérdéskör tanulmányozására. Jó lenne, ha folyóirataink novellapályázat mellett folklórpályázatot is hirdetnének. Meggyőződésünk, hogy az írók pályázat nélkül is írhatnak jó elbeszéléseket, de a gyűjtőmunkára jobban kellene sarkallni az érdeklődőket, mert féld, hogy két évtized múlva a folkloristák már csak egymástól gyűjthetnek. Némelyek most bizonyára legyintenek, hiszen ötven-hatvanéves sirámokat ismétélünk, csakhogy ez alkalommal realisabb a veszély, mert az utóbbi harminc évben lényeges változások történtek falvaink, városaink életében, ennek következtében pedig átalakult a tudatunk is. A folkloristáknak, etnográfusoknak, szociológusoknak választ kell adniuk ennek a másfajta tudatnak a kialakulásával kapcsolatos kérdésekre is. Igen ám, de hogyan, ha nem ismerjük e folyamat történelmi gyökereit?

BESZÉDES VALÉRIA

AZ INFORMATIKA MINT GAZDASÁGSZILÁRDÍTÁSI ÉS/VAGY FEJLŐDÉSI TÉNYEZŐ

Pitanja 5/6., Zágráb

A Horvát Szocialista Ifjúsági Szövetség elméleti és társadalmi kérdésekkel foglalkozó lapja, a Pitanja és az informatikusok horvátországi tanácsa 1984. június 20-án kerekasztal-beszélgetést rendezett az informatikáról mint gazdaságszilárdítási és fejlesztési tényezőről. A beszélgetést politikusok, elméleti- és gyakorlati szakemberek részvételével tartották meg.

A következőkben összefoglaljuk a beszélgetés legjelentősebb mozzanatait.

A probléma lényege és jelentősége

A világon lezajló harmadik technológiai forradalom kulcstényezője az informatika. Az informatika és a tőle elválaszthatatlan mikroelektronika létrehozta a nemzetgazdaság új, negyedik ágazatát (a mezőgazdasági, ipari és szolgáltatási ágazatok mellett), az információs ágazatot. A fejlett gazdaságokban ez az új ágazat a bruttó nemzeti termék több mint 50 százalékát adja, az össz dolgozók hasonló részarányát foglalkoztatva. Hatását tekintve sommásan azt lehet mondani, hogy az informatika döntően befolyásolja mindhárom gazdasági ágazatban a termelékenység növekedését, lehetővé teszi a társadalom erőforrásainak hatékonyabb felhasználását.

Általános vélemény, hogy a gazdasági fejlődés és a gazdaság, illetve társadalom informatizáltsága között nagyon szoros az összefüggés. Informatikai fejlődését tekintve hazánk sajnos, Európában az utolsók között van, ami annak a következménye, hogy nálunk még mindig nem tuda-

tosodott az informatika jelentősége. Így például a hosszú lejáratú gazdaságszilárdítási program technológiai fejlődésünk stratégiáját tárgyaló része alig, illetve csak nagy vonalakban foglalkozik a mikroelektronikával és az informatikával.

A lemaradás okai

— A felszerelések, a berendezések és az alkatrészek gyártásában elkövetett hibás fejlesztési stratégia

Az 1970-es évek közepéig úgy véltük, hogy a jugoszláv gazdaság keretei túl szűkek ahhoz, hogy a számítógépek és mikroelektronikai alkatrészek gyártását gazdaságosan megszervezhessük. Ez a nézet 1975-ben változott, amikor viszont szervezetlenül kezdtek bele az egyes munkaszervezetek a számítógépgyártás elsajátításába. Ez az autó- és gyógyszergyártáshoz hasonlóan egy ésszerűtlen gyártási hálózatot eredményezett, amelyben az egyes gyártók a külföldi multinacionális vállalatokkal szemben függő helyzetbe kerültek.

— A telekommunikációs adatátviteli hálózat hiánya

Jugoszlávia az egyetlen ország Európában, ahol több személyautó van, mint telefonvonal. A posta az alacsony szinten tartott egyéb postai szolgáltatás okozta veszteségeket sokáig a telefon használati díjából pótolta, anyagi eszközök híján pedig elmaradt a hálózat bővítése.

A telefonhálózati fogyatékoságok viszont fékezik a telematika mint a legdinamikusabban fejlődő informatikai ágazat fejlődését. Hazánkban

például még nem működik egyetlen telematikai (videotext, elektronikus posta, elektronikus pénzáttaló rendszer, adatbank) szolgáltatás sem.

— Hézagos és felületes szaktudás

Horvátországban mintegy tízezer dolgoznak az automatikus adatfeldolgozásban. Közülük 3000 alkalmazottnak van főiskolai vagy egyetemi képesítése. Ez az állomány a köztársaság gazdasági fejlettségéhez viszonyítva igen szegényes, ha pedig azt is figyelembe vesszük, hogy a dolgozók zöme nem rendelkezik formális informatikai képzettséggel, hanem tudásukat elsősorban a számítógépgyártó cégek tanfolyamain szerezték, akkor egyértelműen levonható a következtetés, hogy nagy a lemaradás az informatikai szaktudás terén.

— A software-fejlesztés elhanyagolása

A felhasználói software-t vagy külföldről importáljuk, vagy saját fejlesztésben drágán és ésszerűtlenül biztosítjuk. Különösen nagyok a veszteségek azoknál a programcsomagoknál, amelyek szabványproblémák megoldására szolgálnak.

— A felhasználók érdektelensége, inkompetenciája

Míg a fejlett országokban az informatikai képzettség a gazdasági vezetők szaktudásának egyik legfontosabb része, addig hazai viszonyokban ennek semmilyen jelentőséget sem tulajdonítunk.

A beruházási döntéseknél olyan pszichológiai momentumok tapasztalhatók, amelyek nem szorgalmazzák az informatikai beruházásokat. Az idősebb dolgozók, akiknek jelenleg döntő szavuk van ebben, megszokták, hogy a nagy beruházásokról csak akkor beszélgetünk, ha nagy tömegű termelést nagy energia- és nyersanyag-felhasználással érünk el. Az informatikai beruházások viszont egészen más paraméterek szem előtt tartását követelik meg.

— A törvényes előírások ellentmondása

A nem termelő és nem gazdasági beruházásokat ideiglenesen tiltó törvény a számítógépeket az irodai felszerelések közé sorolta, ami gyakorlatilag lehetetlenné tette beszerzésüket is. Mindez akkor történt, amikor a számítógépek az egész világon tömegméretekben kezdtek elterjedni.

— A normatív előírások és a gyakorlat közötti ellentmondások

Az informatikai fejlesztés elősegítését és összehangolását jó néhány normatív előírás és projektum tárgyalja szövetségi, illetve köztársasági és tartományi szinten, de mindezekre a dokumentumokra jellemző, hogy jobbra csak elfogadták őket, a végrehajtásukra viszont már ritkábban került sor.

— A társadalmi tájékoztatási rendszer fejletlensége

A társadalmi tájékoztatási rendszer hiányosságai, az ésszerűtlen szervezési formák, az információk elavultsága, az adatgyűjtés módszertani hiányosságai és alacsony szintű gépi feldolgozása jelentős mértékben csökkenti a hatékonyságot.

A társadalmi-politikai tudatban a tájékoztatás még mindig nem kapta meg az őt megillető helyet, de ugyanakkor visszahúzó erő az egyes társadalmi szerveknek az információ feletti monopólium megtartására irányuló törekvése is.

A társadalmi tájékoztatási rendszernek mint az információrendszerek és alrendszerek végső láncszemének fejletlensége egyrészt következménye, másrészt okozója az egész információrendszer lemaradásának.

Mit kell változtatni?

Ahhoz, hogy hazánk behozza vagy legalábbis enyhítse a fejlett országokkal szembeni lemaradását,

gyökeres változásokat kell eszközölni néhány területen.

— Számítógépek és mikroelektronikai alkatrészek gyártása

Az olcsó chippek korszaka lejárt, ezzel együtt pedig bebizonyosodott a behozatali alkatrészekre épülő számítógépgyártás stratégiájának helytelensége is. Az egyéb berendezésekbe beépített mikroelektronikai elemek jelentősége is megnőtt (hazai mikroelektronikai alkatrészek híján visszaesett például a szerszámgépgyártásunk nemzetközi versenyképessége). A számítógépekbe, illetve egyéb berendezésekbe beépített chippek gyártásának elsajátítása létfontosságú. Természetesen nem lehetőséges a chippek széles skálájának elsajátítása, de a mikroelektronika valamely szegmentumának meghonosítása megfelelő alapokat biztosíthatna a nemzetközi munkamegosztásba való egyenrangú bekapcsolódáshoz. Csak hogy a mikroelektronikai fejlesztés annyira tökéletes, hogy az összes hazai erőforrás összpontosítását megköveteli.

— Software-fejlesztés

Az eddigi gyakorlatot, hogy a felhasználói software-t minden egyes felhasználó saját maga fejlesztette, és ezáltal az amúgy is szegényes szellemi erőforrásokat a végéig pazarlóan használta, fel kell váltania egy országosan koordinált, erős software-házakon alapuló software-fejlesztésnek. Az azonos információ-alkalmazó munkaszervezetek számára meg kell teremteni egy szabványosított software-bázist, amelyhez olcsón hozzá tudnak jutni és gyorsan alkalmazhatják.

— Oktatás

A számítógépes szakemberek képzése rendkívül költséges, ezért a társadalomtól nagy anyagi áldozatot követel. A képzést azonban az eddiginél sokkal magasabb szintre kell

emelni és szélesebb körűvé kell tenni ahhoz, hogy be lehessen hozni a software-fejlesztés terén tapasztalható nagy lemaradást.

Egy pozitív gyakorlati példa

Mindazon munkaszervezetekben, ahol a számítástechnika közvetlenül kihat a termelékenységre, az informatikai tevékenység fejlődése is töretlen. Így például a rijekai Május 3. hajógyárban az összes számítógép-felhasználás mintegy 60 százaléka a közvetlen termeléshez kapcsolódik (tervezés, konstrukció, termelésirányítás). Különösen jelentős, hogy a számítógépes programrendszerek mintegy 70 százalékát maguk a közvetlen felhasználók fejlesztették ki.

Mivel a hajógyártásban a termelési ciklus viszonylag hosszú időt igényel, a termelést befolyásoló tényezők időbeli változásának előrelátása létfontosságú. A gyáron belül ezért jó néhány információ-alkalmazást dolgoztak ki a jövőbeli események modellezésére és előrejelzésére.

* * *

A kerekasztal-beszélgetés témája tehát azt sugallja, hogy az informatika a gazdaságzilárdítás tényezője. A beszélgetés résztvevői viszont egyhangúlag leszögezték, hogy ez nem így van. Az informatika hazai helyzete a gazdaság és a piac tagoltságának, anarchiájának, dezintegrációjának, bezárkózásának a tükré.

Ellenben azt is állították, hogy minden további késlekedés az informatikai fejlődésben végzetes következményekkel járhat a gazdaságzilárdítást illetően.

Mák László

NIETZSCHE ÉS A METAFIZIKA

Mihailo Đurić: Niče i metafizika. Prosveta, Beograd, 1984

Mihailo Đurić nem ismeretlen a filozófia és a szociológia iránt is érdeklődő hazai olvasóközönség előtt. 1954-től 1973-ig a politikai filozófia történetének tanára a belgrádi Jogtudományi Egyetemen, majd a szintén belgrádi Társadalomtudományi Intézet munkatársa. Közben több jelentős művet publikált. Ezek közül ki kell emelnünk *A természetjog gondolata a görög szofistáknál* című doktori értekezését, *A szociológiai módszer kérdése, A humanizmus mint politikai ideál és A világ megváltoztatásának utópiája* című könyvét, valamint Max Weber szociológiájáról írt munkáját, melyet gazdag szöveggyűjtemény egészít ki. Mihailo Đurić nemzetközi tevékenysége is egyre jelentősebb. A hetvenes évek közepétől vendégtanárként filozófiai előadásorozatot tartott Bécsben, Nyugat-Berlinben és Augsburgban. Közben Amsterdamban megjelent a *Mitosz, tudomány és ideológia* című tanulmánykötete, írásait rangos szakfolyóiratokban publikálja, 1981-től pedig a dubrovnikai Egyetemközi Központ igazgatójaként évente szervez nemzetközi tanácskozást Nietzsche filozófiájáról.

A *Nietzsche és a metafizika* című legújabb kötete Augsburgban tartott filozófiatörténeti előadásorozatának jelentősen kibővített és átdolgozott változata. Az elmúlt években három nagyobb részlete jelent meg a zágrábi Filozofska istraživanja és a belgrádi Theoria című folyóiratban, valamint a *Gondolkodás a filozófia végén* című, Dušan Pirjevec emlékére összeállított szöveggyűjteményben. Most, hogy a sokat ígérő részletek után az egész mű is megjelent, elmondhatjuk, hogy a jugoszláv filo-

zófiai irodalom még egy európai szintű Nietzsche-értelmezéssel gazdagodott. Ennek jelentőségét csak növeli, hogy eddig nálunk mindössze három-négy nemzetközileg is jelentős feldolgozás született Nietzsche filozófiájáról: Danko Grlić két monografikus műve, a *Nietzsche és a marxizmus* című kötetbe gyűjtött értekezések egyike-másika és Nikola Milošević tanulmányai.

Nálunk is, de nemzetközi viszonylatban is feltűnően sok időnek kellett eltelnie ahhoz, hogy leperegjenek Nietzsche-ről a ráragasztott súlyos ideológiai és politikai jelzők, hogy szét lehessen választani életművét az alattomos hamisításoktól és a közismert fasiszta „értelmezéstől”, egyszóval, hogy végre a filozófus Nietzsche kerüljön az érdeklődés homlokterébe. Erre tulajdonképpen csak a hatvanas évek elején került sor, és az igazi fordulatot Martin Heidegger 1961-ben közreadott kétkötetes Nietzsche-ről szóló könyve jelentette. Mihailo Đurić az előszóban meg is jegyzi, hogy a Heidegger által felállított filozófiai mérce kötelező érvényű a Nietzsche-vel folytatott és ezután folytatandó összes lényegi dialógus számára. E magas értékelés után némi meglepetéssel tapasztaljuk, hogy könyve ennek ellenére nem más, mint egy nagy polémia Heidegger híres munkájának egyik központi jelentőségű pontja ellen. A szóban forgó, egyébként sokat vitatott kitétel lényege, hogy Heidegger úgy közelített Nietzsche-hez, mint a metafizikai hagyomány „befejezőjéhez”, és filozófiáját e hagyomány „végső formájának” tekintette. Elismerte, hogy Nietzsche „megfordította” a metafizikát, de e

„megfordítást” olyan eseményként értelmezte, amely a metafizikán belül marad. Mihailo Đurić egyértelműen azok oldalára állt, akik tagadják e heideggeri értékelés helyességét. Hogy csak a legjelentősebbeket említsük, hasonló álláspontra helyezkedett Eugen Fink, Friedrich Kaulbach, Wolfgang Müllert-Lauter és például Jacques Derrida is, de könyvnyi terjedelmű polémiára ebben a kérdésben Đurić vállalkozott első ízben.

Rögtön meg kell jegyeznünk, polémiája végig implicit jellegű, hiszen a bevezetőn kívül szinte föl sem merül Heidegger neve. Egyszerűen arról van szó, hogy Nietzsche fontosabb műveiből kiindulva Đurić azokra a mozzanatokra helyezte a hangsúlyt, melyek a nagy német filozófus metafizikaellenességét igazolják. Ellentétben Heideggerrel, aki ezeket némileg háttérbe szorította és a nietzsche-i filozófiában található metafizikai maradványokat részésítette előnyben. Đurić értelmezési kísérlete igencsak háttérbe szorítja az olyan híres, sokat elemzett nietzschei témákat mint az Isten halála, a hatalom akarása, a felsőbbrendű ember és az örökös visszatérés elve. Ezek helyett figyelme egy mélyebb és rejtettebb rétegre összpontosul, mely egészében a nagy témák mögöttes mozgatója, egyúttal megértésük előfeltétele is.

Mielőtt rátérnénk e mélyebb réteg đuríci értelmezésének ismertetésére, fel kell vetnünk egy kérdést, amit a szerző, sajnos, nem vetett fel: mit jelent Heideggernél a metafizikán belül maradni? A problémát az okozza, hogy Heidegger is elismerte: Nietzsche számos ponton „megfordította” a metafizikát és vitatkozott hagyománya ellen, szerezte azonban mégis a metafizikán belül maradt. A kérdés úgy tehető fel, hogy a metafizika elleni küzdel-

me *ellenére*, vagy ugyanaz *miatt* maradt keretein belül. Đurić ezzel konkrétan nem foglalkozik, könyvének egésze azonban nyilvánvalóan arról tanúskodik, hogy az első megoldás felé hajlik. Implicit polémiájának ugyanis csak ebben az esetben van értelme: minél több metafizika elleni érvet tud kimutatni Nietzsche írásaiban, annál kisebb lesz a súlya a szórványosan előforduló metafizikai maradványoknak. Nem zárható azonban ki az a lehetőség sem, hogy Heidegger szerint épp azért — vagy azért is — a metafizikán belül maradt, mert oly hevesen tiltakozott ellene — abban az értelemben, hogy az embert tüggővé teszi, rabul ejti, ami ellen tiltakozik. Mivel Đurić e lehetőséget teljesen figyelmen kívül hagyta, attól tartok, nagyon valószínű, hogy Heidegger elleni érvei valójában Heidegger malmára hajtják a vizet: minél több metafizikaellenességet mutat ki Nietzschénél, annál inkább igazolja, hogy a német filozófus valóban a metafizika rabja volt. Hangsúlyoznunk kell azonban, akárhogy dől is el ez a kérdés, jelentősen nem csökkentheti Đurić könyvének érdemeit. Legfeljebb egy dimenzióját, a Heidegger ellen irányulót, függeszti fel, de ettől még nyugodtan beszélhetünk róla felsőfokban.

A szerző szerint Nietzsche kritikai perspektíváját annyira meghatározza az összes eddigi érték összeomlása, a nyugati nihilizmus, hogy filozófiája egészében ennek a sorsdöntő eseménynek a kifejtéseként és értelmezéseként fogható fel. Bölcséletének minden eleme egyaránt releváns e nagy esemény megértéséhez, ami azt is jelenti, hogy egyetlen téma kör kiragadása az összes többi rovására történne és Nietzsche félreértésével járna. Nietzsche nem az addigi filozófiatörténet egyes szempontjaival foglalkozott, hanem kriti-

kája átfogta a filozófia egészét. Elmondhatjuk, szerzőnk ehhez tartja magát, vagyis, noha munkája címe egyetlen téma feldolgozását ígéri, szinte a komplett nietzschei filozófia elemzését nyújtja. A német filozófus szellemével dacolva, a feldolgozás szisztematikus sorrendet követ. Az idealista észfilozófia bírálatának értelmezésével indul, a metafizikai praxis-fogalom körüli vitával, majd a nietzschei játékelmélet ismertetésével folytatódik, és végül a művészetelvű filozófia gondolatának értékelesével zárul. Az utolsó fejezet lényegében összefoglalja az előzőeket, a két függelék pedig önállóan is megállja a helyét: az egyik Arisztotelész és Nietzsche, a másik Hegel és Nietzsche viszonyával foglalkozik.

Đurić értelmezése szerint Nietzsche mindenekelőtt rájött, hogy a logika használhatatlan mint a megismerés eszköze. A valóság annyira változatos, törékeny és illékony, hogy a gondolkodás sehol sem találhat fogódzót. Még az azonosság logikai elvében sem, mert azt Nietzsche — mint szerzőnk részletesen kimutatta — az észfilozófia komplett hagyományával vitázva, egyszerűen hamisnak tartotta. Az észbeli tartalmak fogalmi rögzítésének minden kísérlete szükségszerűen idegeníti el az embertől a valóságot. Nietzsche szerint a logika „perspektivikus látszat”, azért született, hogy megkönnyítse a gondolkodást, vagyis, a könnyebb gondolkodásmódnak a nehezebb felletti győzelmét jelenti. Nietzsche szemszögéből nézve azt lehet mondani, hogy semmilyen logika sem segíthet, még a dialektikus sem: a megismerés „eredendő bűne” semmiképpen sem lehet egyúttal megváltásának eszköze is. Szerzőnk nem győzi hangsúlyozni, hogy mindennek semmi köze az agnoszticizmushoz és az irracionalizmushoz. A lukácsi értelmezéssel ellentétben Nietzsche nem

a gondolat elfojtására vagy elhallgattatására tett kísérletet, hanem serkentésére, megjavítására. A logika elleni polémiaját Đurić úgy értelmezi, hogy Nietzsche a már említett, hagyományos „könnyebb” gondolkodást vetette csak el, vagyis az ember egészétől függetlenített tiszta elméleti ész mindenhatóságába. A kétekedett. De ezzel szembehelyezett egy új gondolkodásmódot, amit szerzőnk már az első részben behatóan elemez, a filozófia művészetelvű meghatározásáról szóló leghosszabb fejezetnek pedig ez lesz a központi témája.

Milyen ez az új gondolkodásmód? Vázlatosan elmondhatjuk, hogy Đurić szerint Nietzsche elhagyta az idealista észfilozófia területét és a művészi intuíciót választotta a filozófiai megismerés modelljévé. A tiszta elméleti ész helyett az érzekek és az ész organikus egységét, más szóval, a „test tapasztalatát” tette a megismerés eszközévé, a filozófia új perspektíváját a dionüoszsi extázis felé fordította, a fogalmak helyett pedig a képekben és a metaforákban látta a gondolatok kifejezésének igazi eszközét. Mindebben Đurić, teljes joggal, gyökeres filozófiatörténeti fordulatot lát. Sokkal nagyobbat és jelentősebbet mint amilyet például Hegel filozófiája jelentett. A következőket írja: „Nietzsche már első pillantásra összehasonlíthatatlanul radikálisabb gondolkodó benyomását kelti, mint Hegel. Az ész újbóli meghatározására tett kísérlete sokkal többet ígér, mint amit Hegel a logika rekonstrukciójával egyáltalán nyújthat. Nem arról van szó, hogy dinamikus akarta volna tenni a logikát, vagy hogy egy új logikai elmélettel akarta volna meghaladni a logikai atomizmust, hanem arról, hogy hihetetlen bátorsággal lázadt fel az ész mint olyan ellen, abban a meg-

győződésben, hogy az igazi gondolkodás az igazság és a hamisság logikai kritériumain túl kezdődik.” Đurić egészen odáig megy el, hogy kétségbevonja Nietzsche racionális bírálatának elvi létjogosultságát. Kérdésesnek tartja, hogy meg szabad-e egyáltalán közelíteni Nietzsche abból a perspektívából, amit ő maga elvetett. Más szóval, mérvadó-e az elméleti ész egy gyökeresen másfajta, rajta túlmutató ész lehetőségeinek megítélésére?

Már e néhány mozzanat alapján is világosan látszik, hogy Đurićnál teljesen új megvilágításba kerül a Hegel—Nietzsche viszony. A közmert, kórosan elterjedt értelmezés kétségtelen hasonlóságot vélt fölfedezni Hegelnek az „értelemfilozófia” elleni érvelése és Nietzsche logika-bírálata között. Eszerint Nietzsche *csak* leegyszerűsített formában megismételte, amit Hegel már elvégzett. Đurićnak egy mélyebb szinten meggyőzően sikerült kimutatni, hogy a két vállalkozás gyökeresen ellentétes, úgyhogy nemcsak valós, hanem formális hasonlóságról sem lehet szó.

A Hegel—Nietzsche viszony újfajta értelmezéséből eredő általánosítás nem kevésbé lényeges. Nagyon radikális Đurićnak a már említett állítása, mely szerint jogosulatlan Nietzsche-t az észfilozófia kritériumaival bírálni. Amennyiben ezt elfogadjuk, a Nietzsche-kritikák túlnyomó többsége érvényét veszti. De akkor hogyan kell megközelíteni Nietzsche-t? Đurić kimondatlan, de egész könyvével demonstrált válasza, hogy értelmezni kell és tovább kell gondolni. Általános benyomásunk, hogy szerzőnk is túlnyomórészt ezt teszi, viszont ő maga sem tud mindig eleget tenni saját követelményének. Egyetlen jellegzetes példát említek. Amikor a művészetelvű filozófia értékelésére kerül sor, a

részletes filozófiatörténeti méltatás után szerzőnk azért bírálja Nietzsche-t, mert újfajta gondolkodásmódjának eredményei nem igazolhatók. Az olvasóban, azt hiszem, joggal merül fel a gyanú, az efféle kérdés-föltevés nem épp ugyanannak az elméleti észnek a kérdésföltevése-e, amely ellen Nietzsche föllázadt és amely helyére egy új gondolkodásmódot állított? Nem ugyanazzal az elméleti ésszel bírálja-e szerzőnk Nietzsche-t, amelynek létjogosultságát Nietzsche nyomán maga is kétségbe vonta?

Nyilvánvaló, hogy ellentmondásról van szó, sőt nem is ez az egyetlen Đurić könyvében. Azonban ahelyett, hogy a többit keresgéljünk, inkább azon kell elgondolkodnunk, hogy honnan erednek. A magam részéről az ellentmondások okát Đurić vállalkozásának egészében látom, abban, hogy saját bevállása szerint is Nietzsche szellemében próbálta meg Nietzsche-t értelmezni. Ez a kísérlet már önmagában is ellentmondásos, mi több, lehetetlen: Nietzsche szellemében nem értelmezni, hanem alkotni kell. Ha az „alkotó értelmezésben” keressük a megoldást, megintcsak nem jutunk messzire, legalábbis nem Đurić könyvéhez jutunk. Még akkor sem, ha azt a magunk részéről valóban alkotó filozófiai műnek tartjuk. Nietzsche szellemével egyáltalán nem egyezik, hogy ez a könyv szisztematikus, hogy a szerző különbséget tesz a valóság és a látszat között, hogy a dionüoszói extázis helyett fogalmi nyelven érvel és például hogy a Nietzsche által oly hevesen bírált logikai szabályaihoz tartja magát. Természetesen ellentmondásmentesen sem szabadna Nietzsche szellemében írni Nietzsche-ről, mert munkássága köztudottan bővelkedik ellentmondásokban, úgyhogy visszajutotunk ki-

indulópontunkhoz: Đurić annyiban mindenképpen hű maradt Nietzsche szelleméhez, hogy néhány helyen el-lentmondásba került önmagával. S

ami a lényeg: közben feltárta Nietzsche szellemének legmélyebb rétegeit.

Sebők Zoltán

SOMOGYI SÁNDOR: AZ AUTOMATIKUS ADATFELDOLGOZÁS SZERVEZÉSE*

Az automatikus adatfeldolgozás szervezése című könyv dr. Somogyi Sándor rendszeres és folyamatos kutatómunkájának eredményeként látott napvilágot, s nemcsak előrehaladást jelent a szervezés területén, de hézagpótló alkotást is a tudományban. A szervezési problematika ugyanis lényeges és időszertársadalmi kérdés. Az elméletben, de még inkább a gyakorlati életben közismert a szervezési szint jelentősége a társadalmi-gazdasági és egyéb szervezetek fejlődésében.

A könyv mindazokhoz szól, akik valamilyen módon kapcsolatban vannak az automatikus adatfeldolgozás szervezésével, de elsősorban a Közgazdasági Kar negyedéves hallgatói számára készült, pontosabban azon egyetemisták számára, akik az Informatikai szakon a számítógépek szervezése és közgazdaságtana tantárgy oktatási programját kísérik.

A szerző feldolgozza az automatikus adatfeldolgozás szervezési problémáit, amelyek között a számítógépek szervezésével kapcsolatos kérdések dominálnak, de helyet ad a szervezéssel kapcsolatos egyéb kérdéseknek is.

Tartalmát tekintve a könyv a következő fejezetekre tagolódik:

— Bevezetés

* A mű eredeti címe: Organizacija automatske obrade podataka. A Közgazdasági Kar Informatikai és Szervezési Intézetének kiadása, Szabadka, 1984.

1. A szervezéstan elméleti alapjai
2. A szervezés alapjai
3. Az automatikus adatfeldolgozás eszközei és a környezet közti kapcsolat
4. Az automatikus információrendszerek fejlesztésének szervezési problémái
5. Az automatikus adatfeldolgozás
6. A számítógépek szervezése
7. Igazgatás és ügyvezetés a számítógépekben

A bevezető részben a szerző meghatározza munkájának alapvető célját és jellegét, kiemelve a hiányosságokat az informatika területén jelentkező problémák megoldásában, s ugyanakkor rámutat a következményekre is, amelyek a helytelen problémamegközelítés velejárói.

Az első fejezetben a szervezéstan elméleti alapjait vázolja, majd áttér a szervezés alapvető fogalmainak definiálására. A szervezés folyamatát a szerző hét egymást követő és kiegészítő fázisra bontja.

A továbbiakban elemzi az informatika és az automatikus adatfeldolgozás fejlődésének társadalmi-gazdasági következményeit, a gazdasági szervezetek és az automatikus adatfeldolgozás eszközei, valamint az ember és az automatikus adatfeldolgozás eszközei közötti kapcsolatot.

Szeretném felhívni az olvasóközönség figyelmét a szerző által ajánlott KADERKÉPZÉSI MODELLRE, mely speciális ismereteket nyújt

mindazoknak, akik a számítóközpontok ilyen jellegű problémáival foglalkoznak.

A negyedik rész az automatikus információrendszerek fejlesztésének szervezési problémáit taglalja. A szerző kiemeli a termelési-gazdasági és egyéb szervezeteken belül a racionális szervezés fontosságát, mint elengedhetetlen feltételt az automatikus információrendszerek sikeres tervezéséhez és az automatikus adatfeldolgozás célszerű bevezetéséhez.

A könyvben helyet kap az automatikus adatfeldolgozás megoldási változatainak bemutatása, valamint az eszközök beszerzésével járó problémák elemzése.

Megkülönböztetett figyelmet érdemel a könyv hatodik fejezete, ugyanis jelentős segítséget nyújt azoknak az érdeklődőknek, akik a számítóközpontok szervezési problémáinak elemzésével foglalkoznak. A szerző válaszol a következő kérdésekre:

— Milyen helyet foglalnak el a számítóközpontok a termelési-gazdasági és egyéb szervezetek szervezési felépítésében?

— Milyen lehet a számítóközpontok szervezési felépítése?

— Milyen feladatokat látnak el a számítóközpontok szervezeti egységei?

— Hogyan történik az ügyviteli funkciók megvalósítása a számítóközpontokban?

— Milyen alapvető követelményekkel találkozunk a számítóközpontok berendezését illetően?

— Melyek az adatbevitel fő jellemzői?

— Hogyan történik az adatfeldolgozás?

— Hogyan történik az operatív

tervezés és elemzés a számítóközpontokban?

— Milyen kísérő dokumentumokkal és milyen nyilvántartással találkozunk a számítóközpontokban?

— Hogyan történik az ellenőrzés a számítóközpontokban?

Az utolsó fejezet részletesen dolgozza fel az igazgatás és az ügyvezetés problematikáját a számítóközpontokban. A szerző külön-külön foglalkozik az egyes vezetési modellekkel, hogy melyek alkalmazhatók a számítóközpontokban, valamint kiemeli a motivációs tényező szerepét a számítóközpontok ügyvezetésében.

Dr. Somogyi Sándor könyve jelentős állomása a szervezési kutatásoknak, útmutató az automatikus adatfeldolgozás szervezési problémáinak megoldásához, s ugyanakkor serkenti a szervezési területén történő további kutatásokat. A könyv alpmunkaként vonult be a hazai szervezési szakirodalomba.

A szerző hangsúlyozza, hogy a könyvben ismertetett problémamegoldó eljárásokból kiindulva és a saját tapasztalatainkra támaszkodva, önmagunk keressünk megoldásokat a mindenkori esetekre. A tárgyalt témák csak kiindulópontjai a gondolkodási folyamatnak, amely a számítóközpontok racionális szervezéséhez, a megfelelő szervezet kialakításához vezet. A mindennapi gyakorlatban azonban a szervezés racionalizálása még várta magára.

Az automatikus adatfeldolgozás szervezése című könyv az elmélet és gyakorlat összekapcsolásának mintadarabja, ugyanis a szerző több éves kutató és szervező munkája, valamint gazdag életpályája alapozta meg a könyv megjelenését.

Dobrodolac Seregély Tünde

KARDELJ ÉLETMŰVÉNEK SZÉLES KÖRŰ HOZZÁFÉRHETŐSÉGE FELE

Informacije, Ljubljana (Jugoslovenski centar za teoriju i praksu samoupravljanja „Edvard Kardelj”) VI. évfolyam, 1985., 1—2. szám (január—február) és 3—4. szám (március—április)

Némi késéssel ugyan, de megjelent az Informacije c. folyóirat idei 1—2. és 3—4. száma. Kiadója az E. Kardelj nevét viselő ljubljana öngazgatási központ (igazgató Borisav Lazarević, tanácselnök Hakija Pozderac). A lap példányszáma 1250—1500. Példányait minden közreműködő tudósnak, közéleti embernek megküldik, akik eddig tevőlegesen részt vettek a központnak az öngazgatás kérdéseit hazai vagy nemzetközi vonatkozásban tárgyaló munkájában. Az Informacije című, most már havonta megjelenő folyóirat, nem csak egyszerű közlöny, mert azon kívül, hogy beszámol a tudományos központ testületeinek munkájáról, és tudósít a nemzetközi együttműködés alapján szervezett kutatások kapcsán megtartott értekezletekről és vitaösszejövelekről, behatóan foglalkozik azokkal a tudományos tanácskozással és kerekasztal-vitákkal is, amelyek a saját fejlődésünkből adódó problémákat tárgyalják. Ez utóbbiak közül a folyó év legjelentősebb országos értekezletét februárban, a névadó Edvard Kardelj születésnapján rendezte meg a minden egyes tanácskozásra külön-külön kinevezett címkés bizottság, amelynek átfogó témaköre „Edvard Kardelj forradalmi gondolatvilága és életműve”. Így 1984-ben Eszéken Kardeljnek a Szocialista Szövetségre vonatkozó nézeteit, valamint a Szocialista Szövetség időszerű kérdéseit és tapasztalatait vitatták meg, főleg a köztársasági és tartományi vezetőségek képviselői. Az idén, 1985-ben, Szkopjében január 28—29-ig a társadalmi tulajdon ellentmondásossága szere-

pelt az országos jellegű tanácskozás napirendjén.

A folyóirat sorra veszi még azoknak a tudományos intézeteknek a kutatási eredményeit, amelyekkel a központ együttműködik. Így az idei szám tárgyalja a már 70 éve működő zágrábi Moša Pijade Munkás- és Népegyetem társadalomkutatási, de elsősorban oktatási és népnevelő tevékenységét, valamint szerteágazó kiadótevékenységét és sokoldalú, állandósult rendezvénysorozatát is (79—93. oldal). Ezenkívül a kettős szám tömören bemutatja azokat a kiadványokat és okmányokat, amelyek a nők egyenjogúságának évtizede kapcsán az 1976—1985-ös időszakban eddig létrejöttek, valamint közli azoknak a tanulmányoknak a bibliográfiáját, amelyek ugyancsak a női egyenjogúsággal foglalkoznak, s a ljubljana központ dokumentációs részlegében megtalálhatók (98—99. oldal). A folyóirat záró részében (100—103. oldal) 28 olyan tanulmány és kerekasztal-beszélgetés bibliográfiáját tünteti fel, amellyel a központ rendelkezik, és amelyeket az érdekelt kutatók igénybe vehetnek munkájuk során.

Az 1—2. számban V. Vukadinović részletesen tudósít Kardelj újabb tematikai kötetének szerkesztési elveiről (a szerkesztést Z. Gruevski, J. Hrženjak, R. Kramer, Z. Tomac és V. Vukadinović végezték el). A kötet címe: A helyi közösség a szocialista öngazgatás rendszerében. Bemutatójában a szerző részletesen foglalkozik Kardelj idevágó írásainak és vitaszövegeinek szerkesztési elveivel, a kötet szerkezetével és az

egy-
szerkesztői az úgynevezett „tisztá”
tematikai elvet követték, vagyis azo-
kat a szövegeket vagy szövegrészle-
teket iktatták ebbe a kötetbe, ame-
lyek kifejezetten a helyi közösségekre
vonatkoznak. A szövegek közlése a
keletkezés időrendjét követi. Így az
első fejezet „Írányvétel az öngaz-
gatású helyi közösségek felé” címen
tartalmazza Kardelj 1941 októberé-
ben az užicei Borbában, majd az
1949 júliusában és az 1950 júniusá-
ban közzétett elméleti fejtegetéseit,
melyekben a demokratikus viszony-
nyok fejlesztéséért száll síkra és az-
ért, hogy a dolgozók és a polgá-
rok közvetlenül vegyenek részt és
érvényesítsék befolyásukat a köz-
ügyek intézésében.

Az öngazgatású érdekközösségek
által megvalósuló szabad munkacsé-
réhez kapcsolódó nyílt kérdésekről
és az elvárásokkal szembeni sikerte-
lenségről tartott értekezés (1984. no-
vember 6., Belgrád) menetét B. Živ-
ković ismerteti (19—26. oldal). De
jelentőségében mindenképpen kima-
gasló az a tömör és tartalmas ismer-
tető is, amelyet a folyóirat N. Švob-
Đokić tollából közöl (1—2.
szám, 36—38. oldal) arról az 1984.
december 10—13. között, Ljubljana-
ban megtartott nemzetközi értekez-
letről, amelyet az 1983. évi újvidéki
el nem kötelezett országok csúcsta-
lálkozójának döntése értelmében egy
nagyarányúnak ígérkező tanulmány
„Tanulmány a nők szerepéről a fej-
lődő országokban” címen készítene-
k elő, a fejlődő országok szakemberei-
nek sokoldalú bevonásával. A de-
cemberi értekezleten a hazai szakem-
berek öt tudományos értekezést ter-
jesztettek be. Nevezetesen Anđelka
Milić: A szakképesítés és a szakké-
pesítési politika hatása a nők helye-
zetére a fejlődő országokban, Điseri-
ka Cvetičanin: A nők szerepe a fej-
lődő országokban: Kultúra, Nada

Švob-Đokić: A fejlődő országok
gazdasági és technikai együttműködé-
se és a nők fejlődése, Breda Tavčić:
A nők helyzete a fejlődő országok-
ban: Informálás és tömegkommuni-
kációk és Edita Vajs: A nők helyzete
a fejlődő országokban — népjólé-
leti nézőpont címen. Megjegyzendő,
hogy a beszámolókat betérjesztő ha-
zai szerzők mindegyike a tudomá-
nyok doktora és a saját szakterüle-
tén már rangos nevet szerzett ku-
tatásaival.

A folyóirat második (ezúttal is
kettős száma), 1985. évi 3—4. má-
rcius—áprilisi száma rendhagyó. A
gyakorlattól eltérően alcímet is visel,
nevezetesen Az 1985. év munká-
programja, és Az 1984. év munkájá-
ról szóló jelentés. Ez a két szöveg
tölti ki teljes egészében a 35 oldalt,
és ezúttal a folyóirat szerkesztősége
eltelkintett a szakásos rovatok és
témák közlésétől. Az öngazgatás
kérdéseivel foglalkozó jugoszláv köz-
pontnak — amely főállásban 32 sze-
mélyt (3—4. szám, 65. oldal) fog-
lalkoztat, de igen tekintélyes számú
szakembert, kutatót és gyakorlati
jártasságú közéleti embert is mozgó-
sít, egész Jugoszlávia területéről —
szerteágazó nemzetközi együttműkö-
dése mellett az első tevékenységi
szektora számíthat még nagy érdek-
lődésre. Ez pedig a jugoszláv kuta-
tási központ névadójának, Edvard
Kardelj életművének a kutatása és
tanulmányozása (3—4. szám, 4—6. és
23—27. oldal).

A folyóirat 1985. évi 3—4. szá-
mából megtudjuk, hogy az eddigi
munkálatok eredményeképpen 1985-
ben meg fog jelenni Edvard Kardelj
összegyűjtött műveinek legabb az
első két kötete, és sajtókész álla-
potba, 1985 végére még 11 kötet
kézirátát készítenek el az összes kísérő
szöveggel és melléklettel. Az 1985-
ben megjelenő két kötet az első (kéz-
irata már 1984 áprilisában nyomda-

kész állapotban volt — 1934, 4. ap-
rilisi szám 13. oldal) és az össze-
gyűjtött művek ötödik kötete, amely-
nek a kézírata szintén már 1984-ben
nyomdakész állapotban volt. Az el-
ső kötet, szerkesztője France Filipič
(szakmunkatársai: Martin Ivanič,
Ljiljana Trampuž, Jure Perovšek és
Janko Prunk) felőleli Edvard Kar-
delj első írásait, azokkal bezárólag,
amelyeket 1934 decemberéig, a Szov-
jetunióba való távozásáig írt. Az
ötödik kötetbe (szerkesztője Ione
Franc, szakmunkatársai Boris Mla-
kar, Vida Deželak, Nada Kobal és
Darinka Dernovšek, valamint a
ljubljanai munkásmozgalmi intézet
dolgozói közössége), azokat az írá-
sokat szerkesztették, amelyeket Ed-
vard Kardelj 1941 áprilisától 1942
októberéig alkotott. A kötet kézírata
34 szerzői ív terjedelmű, a kommentá-
rok 15 szerzői ívet, Kardelj tevő-
kenységi kronológiája 2 szerzői ívet,
az ötödik kötet előszava pedig 0,3
szerzői ív terjedelmet tesz ki.

Edvard Kardelj összegyűjtött, há-
ború utáni műveinek az előkészítésé-
vel a Belgrádban székelő jelenkori
történelmi intézet, valamint az ön-
igazgatás elméletével és gyakorlatá-
val foglalkozó ljubljanai jugoszláv
központ munkatársait még az elő-
készületek során bírta meg a sorozat
szerkesztő tanácsa. Így az illetékes
szerkesztői csoport már nyomdakész
formába elkészítette az 1945—1968
időszak négy, a 9., a 10., és a 12.
kötet kéziratát, valamint Kardelj éle-
te utolsó évtizedének alkotásaiból,
az 1969—1978-as időszakból — en-
nek az időszaknak az alkotásaikat je-
lölte meg az életműsorozat szerkesz-
tő tanácsa, hogy a megjelentetés
szempontjából elsőbbségben részesül
— öt kötet kéziratát fejezte be. Ne-
vezetesen az 51., az 52., az 53., az
54. és az 55. kötet kéziratát. Ezen-
kívül 1985 folyamán sajtó alá ren-
dezik még Edvard Kardelj korábbi

alkotási időszakának két kötetét, a
második és a hatodik kötet kézira-
tát.

Így bizonyosra vehető, hogy a
jugoszláv olvasóközönség már 1985-
ben kézhez kapja Edvard Kardelj
összegyűjtött műveinek első két kö-
tetét szerbhorvát és szlovén nyelven,
pontosabban, Kardelj alkotásainak
az első és az ötödik kötetét 1985
folyamán tehát további 11 kötet
kiadását készítik elő (2 a háború
előtti és a háborús időszak, 4 az
1945—1968-as időszak, és 5 kötet
kézirat Kardelj életének utolsó évti-
zedéből). Lehetséges, hogy ezenfelül
még néhány kötet elhagyja a sajtót,
de ez elsősorban az anyagi lehetősé-
gektől függ.

Ugyanis a Kardelj életművet sajtó
alá rendező tanács és szerkesztőség
még egy sor más jellegű kiadvány
kéziratának az előkészítését is szer-
vezi, melyeknek egy része ugyancsak
1985 folyamán hagyja el a nyomdát.

Így a „Brioni viták” sorozatból
(az előző évek előkészületei alapján)
további két kötet kéziratát A mone-
táris-, hitel- és bankrendszerrel és
A devizarendszerről címűt rendezik
sajtó alá. E két kötet megjelenése
1985-ben még nem bizonyos. A
tematikai gyűjteményes szövegvaloga-
tást tartalmazó kötetek közül azon-
ban 4 kötet biztosra vehetően el-
hagyja a sajtót ebben az évben. Az
első ilyen kötet A Jugoszláv Kom-
munista Szövetség. Ilyen témával
tartják meg 1986 elején azt a tudo-
mányos szaktanácskozást, amellyel
Kardelj születését jelölik meg, az
önigazgatás kérdésével foglalkozó ju-
goszláv központ szervezésében.
Ugyancsak közreadják még azt a
tematikai szöveggyűjteményt, amely
Kardeljnek a helyi közösségekre vo-
natkozó fejtegetéseit tartalmazza, va-
lamint egy további kötetet, amely
Kardelj szövegei alapján a szakszer-
vezetek szerepét és helyét boncol-

gatja szocialista öngazgatású társadalmunkban. 1985-re tervezték egy Kardelj szövegrészleteit tartalmazó kötet kiadását is, amely az etatizmus témakörét öleli fel.

Ezenkívül további 5 tematikus szövegválogatás sajtó alá rendezését fejezték be az 1985. év során. Először is a már beharangozott és késésben levő A szocialista építésünk kérdései sorozat két zárókötete, a XI. és XII. kötet. Megjelenése majd csak 1986-ra vagy még későbbre várható. Továbbá az ifjúsággal kapcsolatos, Kardelj műveiből szerkesztett szövegválogatás, majd végül még egy szövegválogatás a nemzetközi viszonyok és hazánk külpolitikájának témakörből.

Igy a tematikus kötetek előkészítései és megjelentetési munkálatait összegezve megállapítható, hogy 4 kötettel gazdagodik majd marxista irodalmunk 1985-ben, és további 7 kötet kéziratát rendezik sajtó alá.

Az Edvard Kardelj nevével viselő jugoszláv központ első szektora ugyancsak előkészíti Kardelj életrajzát is, amely kötet, természetesen, egész életművével foglalkozik. Az előmunkálatokat 1985-ben fejezik be két szűkebb tudományos tanácskozási megtagartásával Kardelj tevékenységéről, úgy hogy 1986-ban megkezdődhetne Edvard Kardelj életrajzának tényleges megírása.

Előkészületek folynak Kardelj visszaemlékezéseinek az egybegyűjtésére is, amelyről már említést tettek

a Kardelj halála után megjelent: Visszaemlékezések sajtó alá rendezői. Ez utóbbi kötet ugyanis nagy érdeklődésre talált a magyar nyelvű olvasóközönség körében is, hiszen a Forum kiadásában, 1981-ben megjelent kötet (Visszaemlékezések, Küzdelem az új Jugoszlávia elismeréséért és függetlenségéért 1944–1957) hónapok alatt elkelt. A készülő további kötet — amely szerkezetileg szaggatottabb lesz ugyan, hiszen televíziós nyilatkozatok és a sajtóinterjúk alapján készül — is megőrzi az első kötet érényét, mert ahogyan már Kardelj is megjegyezte, nem csupán egyszerű visszaemlékezést szándékozott rögzíteni, személcvs élmenye alapján, hanem vázolni a társadalmi és nemzetközi összefüggéseket, kiértékelnli azokat, amelyekben közvetlenül részt vett.

Az öngazgatás elméletével és gyakorlatával foglalkozó jugoszláv központ Edvard Kardelj életművének minél teljesebb közreadására irányuló erőfeszítéseiről tudósítva, nyilvánvalóan nem feledkezhetünk meg a többi hazai kiadó ide vonatkozó tevékenységéről sem. Hisz több kiadó, figyelemre méltó erőket mozgósítva, társadalmunk és az olvasók igényeinek megfelelően, jelentős mértékben hozzájárul ahhoz, hogy Kardelj életműve tartósan beivódjon elméleti gondolkodásunkba és gyakorlati cselekvésünkbe.

Rehák László

MUNKATÁRSAINK:

Lektor: Tombász Erzsébet

A szerbhorvát nyelvű szöveget Garai László fordította.

Féret nyelvű összefoglalók: Szenes György

A fotókat Augustin Juriga készítette.

Korrektorok: Galambos Irén, Virág Bognár Ágota

SZÁMUNK SZERZŐI

- dr. Móra András,* a közgazdaságtudományok doktora, a Vajdasági Társult Bank elnöke, Újvidék
- Szecei Mihály,* az Agros vezérigazgató-helyettese, Szabadka
- dr. Kovács Oszkár,* a közgazdaságtudományok doktora, a belgrádi Közgazdasági Kar tanára
- Szjepan Han* egyetemi tanár, a Szabadkai Közgazdasági Kar Közgazdasági Intézetének szaktanácsadója
- Fodor Oszkár,* a közgazdaságtudományok magisztere, a belgrádi Ivo Lola Ribar Szerszámgépgyár munkatársa, Újvidék
- dr. Szórád György,* a közgazdaságtudományok doktora, a Szabadkai Közgazdasági Kar tanára, Szabadka Község Fejlesztési Tanácsának elnöke
- dr. Rehák László,* a társadalomtudományok doktora, a szabadkai Közgazdasági Kar tanára, a Létünk fő- és felelős szerkesztője
- dr. Bányai János,* az irodalomtudományok doktora, a Forum Könyvkiadó igazgató-főszerkesztője, egyetemi tanár, Újvidék
- dr. Hódi Éva,* a bölcsészettudományok doktora, magyar szakos tanár, Ada néprajzos, az Észak-Bácska Emlékművédő Intézet munkatársa, Szabadka
- Beszédes Valéria* művészettörténész, a budapesti Múcsarnok munkatársa
- Simon Zsuzsa* a Magyar Szó külpolitikai rovatának vezetője, Újvidék
- Sebestyén Imre,* a Magyar Szó újságírója, Újvidék
- Csorba Zoltán,* a politikai tudományok doktora, a szabadkai Építészeti Kar tanára, a Savremenost főszerkesztője
- dr. Szám Attila,* okleveles közgazdász, Kanizsa
- Mák László* egyetemista, Kanizsa
- Sebők Zoltán* okleveles közgazdász, Kanizsa
- Dobrodolac Seregély Tünde* okleveles közgazdász, a szabadkai Közgazdasági Intézet munkatársa

HELYREIGAZÍTÁS

Ez évi 2. számunk munkatársának, Hajnal Katalinnak szakmai-tudományos rangfokozatát tévesen tüntettük fel. Hajnal Katalin 1984-ben megszerezte a közgazdaságtudományok doktora címet. Doktori értekezését 1984. április 21-én a Szabadkai Közgazdasági Karon védte meg „A termelési-technológiai és társadalmi-gazdasági integráció az öngazgatású nagyrendszerekben” címmel dr. dr. Tomislav Bandin, dr. Tihomir Viaškalić és dr. Ladislav Kun a Szabadkai illetve Belgrádi Közgazdasági Kar rendes tanáraiból alakított bizottság előtt.

létünk

— társadalmi, tudományos, kulturális folyóirat. — Alapító: Vajdaság Dolgozó Népe Szocialista Szövetségének Tartományi Választmánya. — Kiadja a Forum Lap- és Könyvkiadó és Nyomdaipari Munkaszervezet, 21000 Novi Sad, Vojvoda Mišić utca 1. — Szerkesztőség: 24000 Subotica, Trg slobode 1/2., Tel.: 024/26-819. — Szerkesztőségi fogadóórák: mindennap 10-től 12 óráig. — Megjelenik kéthavonta. — Előfizethető a 65700-603-6142-es folyószámlára; előfizetéskor kérjük feltüntetni a LÉTUNK nevét. — Előfizetési díj belföldön, egy évre 250 dinár, egyes szám ára 50, kettős szám ára 80 dinár, külföldre egy évre 500 dinár; — Készült a Forum nyomdájában Újvidéken.

